

**T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ**

**İRAN TİCARETİ VE İRAN ERMENİ
TÜCCARLARININ ULUSLARARASI TİCARİ
BAĞLANTILARI (1600-1650)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

Zainullah KARİMİ

Enstitü Anabilim dalı: Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Yaşar ERTAŞ

Aralık – 2016

T.C
SAKARYA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

İRAN TİCARETİ VE İRAN ERMENİ
TÜCCARLARININ ULUSLARARASI TİCARİ
BAĞLANTILARI (1600-1650)

YÜKSEK LİSAN TEZİ

Zainullah KARİMİ

Enstitü Anabilim Dalı : Tarih

Enstitü Bilim Dalı : Yeniçağ Tarihi

"Bu tez 23/1216 tarihinde aşağıdaki jüri tarafından Oybirliği ile kabul edilmiştir."

JÜRİ ÜYESİ	KANAAT	İMZA
Prof. Dr. M. Yaşar ERTAŞ	BASARILI	
Prof. Dr. Arif BİLGİN	BASARILI	
Prof. Dr. Numan ELİBOL	BASARILI	

BEYAN

Bu tezin yazılması bilimsel ahlak kurallarına uygun davranıldığı, başkaların eserlerinden yararlanması durumunda bilimsel normlara uygun olarak atıfta bulunduğunu, kullanılan verilerde herhangi bir tahrifat yapılmadığını, tezin herhangi bir kısmının bu üniversite veya başka bir üniversitede bir tez olarak sunulmadığını beyan ediyorum

Zainullah KARIMI

Aralık 2016

ÖNSÖZ

Tarih boyunca, savaş, dini çatışmalar, yaşam koşulları ve ticari faaliyet gibi çeşitli sebeplerle bir çok millet ve topluluk yerlerinden yurtlarından ayrılarak başka memleketlerde yaşamak durumunda kalmışlardır. Bunlar arasında Yahudiler ve Ermeniler özel bir yere sahiptir. Ermeniler, özellikle erken modern çağda ticarete temayüz etmiş ve ticaret hırsı ile dünyanın dört bir tarafına dağılmışlardır. Bununla beraber Şah I. Abbas, devletini yeniden yapılandırıp güçlü bir Safevi Devleti inşa ederken uluslararası ticaretteki İran'ın payını da artırmayı zorunlu görmüştür. Bu sebeple ipek ticaretinde önemli bir yere sahip Ermenileri de bu düzenlemelerin bir parçası olarak yurtlarından kopararak başkent İsfahan'a iskan etmiştir. Yeni Culfa Ermenileri olarak bilinen bu Ermeniler, İran'ın uluslararası ipek ticaretinde tekel kurmuşlardır. Bu sebeple 17. Yüzyılda İran'a uğramış olan seyyah ve diplomatlar ile dönemin tarihçileri Yeni Culfa Ermenilerine büyük ilgi göstermiş ve bunlar hakkında önemli bilgileri kayda geçirmişlerdir.

1604 yılında eski Culfa'dan göç ettirilen Ermeni tüccarlar İran'a yerleştikten sonra Safevi Devletinin temsilcisi olarak ticaret yapmışlardır. Dolayısıyla Safevi Devleti'ne para kazandırdıkları gibi kendilerinin ticari nüfuzlarını ve birikimlerini de artırmışlardır. Safevi döneminde Ermeni tüccarlar, değerli ve ticari kazanç sağlayan malların özellikle de ipeğin ticaretini yaparken bu malları dünyanın dört bir tarafına taşımışlardır. Yeni Culfa Ermeni tüccarlarının İran ipek ticaretinde parlamalarını sağlayan pek çok sebep vardır. Ermenilerin Hristiyan olmaları, Avrupa'ya rahatlıkla seyahat etmelerine ve Avrupa'da uzun süre yaşamalarına imkan verdiği gibi Sünni Osmanlı tüccarları ve Şii İran tüccarları arasında da denge unsuru olmalarına fırsat veriyordu. Bu faktörün dışında, kara ticaretindeki tecrübeleri, uluslararası boyutta sahip oldukları geniş ticari ağlar, İran Şahı'nın nezdindeki itibarları, sermaye biriktirecek düzeyde tutumlu bir hayata sahip olmaları, üretimden pazarlama aşamasına kadar ipek ticaretinin her aşamasında yer almaları Ermenileri ipek ticaretinin en büyük aktörü haline getirmiştir.

Ermeni tüccarlarının İran ipek ticaretindeki rolleri ve uluslararası ipek ticaretindeki faaliyetleri doğal olarak dikkat çekici bir husustur. Konuyla ilgili birçok araştırma yapılmış olmasına rağmen farklı sorular, yaklaşımlar ve kaynaklara dayalı olarak

meselenin farklı boyutlarına özgün katkılar yapılacağı açıktır. Bu düşünce, Ermenilerin, İran'ın uluslararası ipek ticaretindeki rolünü merkeze alan böyle bir araştırmanın ortaya çıkmasının önünü açmıştır.

Bu araştırma üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Şah Abbas devrinde İran ticareti; İkinci bölümde Safevilerin başta Hindistan olmak üzere doğu ülkeleriyle yaptığı ticarete Ermenilerin rolü; Üçüncü bölümde ise İran Ermeni tüccarlarının Avrupa ülkelerindeki ticari faaliyetleri ele alınmıştır.

Tezimi yürütürken çok sayıda kişinin yardımını aldım. Öncelikle çalışmamın her aşamasında anlayışı, desteği ve fikirleriyle bana destek olan ve tezimin tamamlanması için büyük gayret gösteren danışmanım ve değerli hocam Prof. Dr. Mehmet Yaşar Ertaş'a teşekkür ediyorum. Prof. Dr. Arif Bilgin, tez konumu önerdiği gibi tezimle ilgili çok sayıda Farça kaynağa ulaşmamı sağladı. Kendisine şükran borçluyum. Ayrıca Yüksek Lisans öğrenim sırasında bana yardımcı olan ve yetişmemde büyük emekleri bulunan bölüm hocalarıma minnettarım.

Yakın arkadaşlarım ve meslektaşlarım Menderes Kurt, Emre Ömür, Fatma Altıok'a ve bana yardım eden bütün diğer arkadaşlarıma desteklerinden dolayı müteşekkirim.

ZAINULLAH KARIMI

23.12. 2016

İÇİNDEKİLER

KISALTMALAR	i
ÖZET	ii
SUMMARY	iii
GİRİŞ	1
BÖLÜM 1: ŞAH ABBAS DEVRİ İRAN TİCARETİ	10
1.1. Şah Abbas'ın Ekonomi Politikası	10
1.2. İpek Ticareti	17
1.3. İran Dış Ticaretinde Ermenilerin Rolü.....	25
1.4. İran Dış Ticaretinde Diğer Tüccarların Rolü	32
BÖLÜM 2:SAFEVİLERİN DOĞU ÜLKELERİYLE TİCARETİ VE ERMENİLER	38
2.1. İran-Doğu Hindistan Şirketlerinin Politikası	38
2.2. Doğu Hindistan Şirketlerin İran'daki Faliyetleri	50
2.3. İran'ın Hindistan Ticaretinde Doğu Hindistan Şirketlerinin Rolü.....	60
BÖLÜM 3: ERMENİ TÜCCARLARIN AVRUPA ÜLKELERİYLE TİCARİ İLİŞKİSİ	75
3.1.İran-Avrupa Ticaretinde Ermeni Tüccarları.....	75
3.2. İran-Rusya ve Doğu Avrupa Ticaretinde Ermeni Tüccarları.....	93
SONUÇ	108
EKLER	111
KAYNAKÇA	114
ÖZGEÇMİŞ	119

KISALTMALAR

Bkz. :Bakınız

C. :Cilt

Çev. :Çeviren

Ed. : Editör

EIC. : East Indian company

Hzl. : Hazırlayan

No. : Numara

s. : Sayfa

Vd. : ve diğerleri

Vol. : Volume

Tezin Başlığı: İran Ticareti ve İran Ermeni Tüccarlarının Uluslararası Ticari Bağlantıları (1600-1650)	
Tezin Yazarı: Zainullah KARIMI	Danışman: Prof. Dr. M. Yaşar ERTAŞ
Kabul Tarihi: 23. 12. 2016 (Metin) + 3 (Ekler)	Sayfa Sayısı: iii (Ön Kısım)+119
Anabilim Dalı: Tarih	Bilim Dalı: Yeniçağ Tarihi
XVII. yüzyıldan itibaren İran'ın birçok ticari malı özellikle ham ipeği Avrupa ve Asya tüccarlarının tercih ettiği ürünler arasındaydı. XVII. yüzyılda Hollanda, İngiltere, Fransa, Venedik ve diğer Avrupalı ülkeler, İran, Hindistan ve Doğu Akdeniz uluslararası ticaretinde ham ipek üzerinde rekabet ediyorlardı. İpeğe talebin artması, Avrupa'daki tekstil üretiminin artışıyla alakalıydı. Durumun farkında olan Safevi şahı I. Abbas (1587-1629) yeniliklerin öncüsü olarak, İran'da ipek üretimini ve ipek böceği yetiştiriciliğini teşvik etti. İpek bölgelerini kendi kontrolü altında özel statüler veren Şah, İran ipeği açısından büyük öneme haiz Ermeni tüccarlarını da Aras ve Nahçıvan bölgesinden kaldırarak daha güvenli olan İsfahan'a göç ettirdi ve Yeni Culfa'ya yerleştirdi. İpek ihracatını düzenli hale getirmek, ticari faaliyetleri kolaylaştırmak ve İran'ın ekonomik gücünü artırmak için İran içindeki ticari yollara taş döşettirdi. Ayrıca ticari tecrübe ve yeteneğe sahip Ermeni tüccarlarını seçerek, İran'ın dış ticaretinde kullandı. Uluslararası ipek ticaretinde Ermeniler dışında Avrupalı şirketler de büyük güç sahibiydiler. Yeni Culfa Ermeni tüccarları İran ipeğini genellikle kervanlarla karadan, Doğu Hindistan Şirketleri ise denizden taşıyorlardı ve birbirleriyle rekabet halindeydiler. Bu süreçte Ermeni tüccarlar ticari imkanları fazla olmadığı için ticarete zorlansalar da ipek ticaretini Doğu Hindistan Şirketlerine bırakmadılar. Hollanda ve İngiliz Şirketleri ipek ticaretinin yönünü karadan denize çevirmek için yoğun çaba göstermelerine rağmen Yeni Culfa Ermeni tüccarlarının müdahalesiyle amaçlarına ulaşamadılar. Bu sebeple Ermeni tüccarları karadan yürüttükleri ipek ticaretini bir asır daha canlı tutabildiler.	
Anahtar kelimeler: Ermeni Tüccarları, Yeni Culfa Ermenileri, İran İpeği, Doğu Hindistan Şirketleri, I. Şah Abbas.	

Title of Thesis: Iranian Trade and International Trade Links of Iran Armenian Merchants (1600-1650)	
Author: Zainullah KARIMI	Adviser: Professor. M. Yaşar ERTAŞ
Date: 23.12. 2016	No of pages: iii (Pre text)+ 119 (Main body) + 3 (App.)
Department: History	Sub field: Early Modern History
Since XVIIth century, many Iranian merchandise, especially raw silk, were among the products preferred by European and Asian countries. In XVIIth century, Netherland, Great Britain, France, Venice and other European countries were competing on international raw silk trade in Persia, India and East Mediterranean Sea. The rise in demand for silk was related to the increase in textile production in Europe. I. Abbas (1587-1629), who was aware of the situation, promoted silk production and silkworm raising in Iran as the pioneer of his innovations. Shah, who took the control of the silk territories in person and gave Armanian merchants special statutes, moved them from Aras and Nakhcivan region to more secure Isfahan and settled them in New Julfa, which had great advantage in trade. In order to regulate silk exports, Shah facilitated commercial activities and macadamized and secured the silk trade routes. He also chose experienced and talented Armenian merchants as the Safavid foreign commercial agents. Apart from Armenians, the European companies in the international silk trade also had great power. The New Julfa Armenian merchants were carrying Iranian silk mostly via the land routes with caravans and the East India companies did it via sea, and they were in competition with each other. In this process, the Armenian traders, dispite many commercial difficulties, did not left the silk trade to the East India companies. The Netherland and British companies had been unable to replace the land trade routes to the sea, thanks to the intervention of the Armenian traders of New Julfa. For this reason, the Armenian traders were able to keep their dominance over silk trade and they continued it for more a century.	
Keywords: Armanian Merchants, New Julfa Armenians, Iran Silk, Indian East Companies, I. Shah Abbas.	

GİRİŞ

Ermenilerin yerleşim sahası olan, Karadeniz ve Akdeniz hinterlandı, ipek ve baharat yolları arasında geçiş coğrafyası, ilk çağlardan itibaren ticari faaliyetlerin yoğunluk kazandığı bir bölge olmuştur. Ermeniler de bu sebeple tarih boyunca uluslararası ticarete aktif olarak yer almışlardır. Ahamenişler döneminde (M.Ö. 549-330) Ermeni tüccarlar Medlerin ve Farsların mensup oldukları İran halkıyla temas kurdular. Dahası, o zamandan itibaren ve üç yüzyıl boyunca, İran imparatorluklarının vasalları oldular.¹ Tigran Krallığı döneminde (M.Ö. 95-55) güçlenen Ermeniler önemli ticari yolları kontrol altına almışlardır. M.S 122 yılında Parthialılar ve Roma Hükümeti arasında yaklaşık elli sene süren barış nedeniyle Ermenilerin yaşam bölgesi olan Ermenistan ve çevresinin gelişmesini sağlamıştır. Ayrıca bu dönemde Ermeni ticareti için önemli bir merkez olan Artaşat şehri kurulmuştur. Bu gelişme siyasi, iktisadi ve ticarî açıdan önemli idi. Çünkü uzakdoğudan gelen kervanlar, Artaşat şehrine uğrayarak oradan Karadeniz sahilleri veya Mezopotamya üzerinden Akdeniz'e ulaşmaktaydı. Orta Asya ve Hazar denizinden gelen kervanlar Ermeni topraklarından geçiyordu. Dolayısıyla Ermeniler uluslararası ticareten yararlanmak suretiyle önemli bir konum elde etmiştir. Roma İmparatorluğu yıkıldıktan sonra bu coğrafyanın uluslararası ticaretteki konumunda nispeten bir azalma yaşanmıştır. Fakat İstanbul üzerinden yapılan doğu ve batı ticareti ile canlılığını uzun süre daha devam ettirmiştir.

M. Ö. ilk yüzyıldan 6.yüzyılın sonuna kadar Ermeni coğrafyası, ticaret merkezi olarak, 700 yıl kendi konumunu korumayı başardı. 6 ve 7. yüzyılda bu bölge Naharanişinlerin kontrolüne geçmiştir. Ermeniler ve Naharanişinler arasında meydana gelen mücadeleler sonrasında Ermeniler özerkliklerini kazanmıştır. Ardından birçok yeni şehir kurulmuş ve Ermeni tüccarlar ticarete ön plana çıkmaya başlamıştır. 7. yüzyılda Arap fetihleri bölgedeki ticareti olumsuz etkilemiş ve Ermeni coğrafyasının uluslararası ticaretteki konumunu kaybetmesinde önemli bir etken olmuştur.²

¹ Rene Grousset, **Ermenilerin Tarihi**, (çev.), Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005, s. 72

² Я.Манандян, **О торговле и городах Армении в связи с торговлей древних времен**, Ереван, 1954, s. 18.

9. yüzyıldan sonra uluslararası ticaretin artması ile eski parlak günlerine dönen bölgede, kültürel ve ekonomik gelişmeler de yaşanmıştır. 11. yüzyılda Orta Asya'dan İran'a ve buradan da Anadolu'ya yapılan göç ve akınlar Ermenistan bölgesindeki şehirlerin tahrip olmasına ve ticaretin zayıflamasına neden olmuştur. Ermeni tüccarlar kendi ülkelerinde ticaret yapamayınca başka ülkelere gitmek zorunda kalmışlardır. Ermeni tüccarların bir kısmı ticari imkanlarından dolayı Kırım'a yerleşmiştir. Bu tarihlerde yalnızca Kırım değil Karadeniz kıyısındaki bölgelerde de Ermeni kolonilerin kurulmaya başlandığı görülmektedir. 11 ve 13. yüzyıllarda Gürcistan, Orta Asya, Türkistan³, Çin, Belgrad ve oradan Cuci'nin topraklarına (Orta Asya'da bulunan Seyhun ırmağı ile Balkaş Gölü'nün batısındaki yer) kadar ticaret yapmaya devam etmişlerdir.

1080 yılında Doğu Akdeniz'de Ermeniler tarafından Kilikya Devleti kurulmuş ve yaklaşık üç yüzyıl (1080-1375) varlığını devam ettirmiştir. Bu dönemde Ermenistan doğunun kapısı olarak tanınıyordu. Kara ve deniz ticaretinin önemli bir kısmı Kilikya Devleti'nin elindeydi. Bu durum ilk uluslararası deniz yasasının Kilikya Devleti'nde hazırlanmasında önemli bir etkidir. Kilikya Devleti yıkıldıktan sonra buradaki Ermeni tüccarları iç güvensizlik, işsizlik ve ticaret hırsı nedenleriyle başka ülkelere göç etmek zorunda kalmışlardır. Özellikle ticaret konumu uygun olan Kırım'ı tercih ettikleri görülmektedir. 13 ve 15. yüzyıla kadar Ermenilerin nüfus olarak Kırım'da önemli bir artış göstermesi ile birlikte Karadeniz'in Kırım'ın güneydoğusunda yer alan kısımları "Ermenistan Denizi" ismiyle anılmaya başlanmıştı.⁴ Kırım'daki Ermeni tüccarlar, daha çok doğu ağırlıklı ticari faaliyetlerde bulunmuşlardır.

Ermeni diasporası, özellikle 16. yüzyıldan sonra uluslararası ticarete büyük roller oynamıştır. Bu dönemde Ermeni seçkin sınıfı olan Khajalar⁵ uluslararası ticarete öne çıkmaya başlamıştır. 16. yüzyıldaki Osmanlı-Safevi savaşı ile ticaret yollarında artan güvensizlik Ermeni tüccarların birlik ve dayanışması artırmıştır. Doğu-Batı güzergahındaki

³ Çin'de Bugünkü Uygurların yaşadığı yer

⁴Vahan Bayburdiyan, **Nagshe Aramen- i- İrani der Ticaret Beynalmilali ta payan e Seddeğ -i- Heftdehom e Miladi**, (çev.), İdik Bağdasariyan (Garmanik), Tahran: 1996, s.12-13.

⁵ Khaja bir farsça olup anlamı sahib, asilzade, yeri olan yada zengin Ermeniye söylenir.

ticarete Ermeni tüccarlar daha çok aracı rollüneydiler. Doğu Ermenistan'da özellikle Nahçıvan ve Kapan bölgesinde Ermeniler tarafından birçok ticaret merkezi oluşturulmuştur. En önemlileri Culfa, Astabad, Vanand, Bist, Agulis, Şurut, Şahgird, Erdubad, Agarak, Siğna, Deşt, Moğrı, Yericak, Kaler ve Cahuk'tur. Bu şehirler arasından Culfa ilerleyen süreçte doğu-batı ticaretinde en önemli Ermeni ticaret merkezi haline gelmiştir. Ermeni Tarihçi Lio, 15 ve 16. yüzyıldan itibaren Ermeni tüccarların uluslararası ticarete ön plana çıktıklarını kaydetmektedir. Lio, Culfa hakkında şunları kaydetmektedir: *“Eski Culfa özerk küçük bir şehir Khajalar'ın kontrolü altındaydı. Culfa coğrafi konumu bakımından çok önemli bir yerde bulunuyordu. Orta Asya'yı İran'a, karadeniz'i doğu sahillerine ve Kafkasya'ya bağlıyordu. Bu nedenle Culfa merkezi bir ticaret pazarına dönüşmüştü”*. Tarihçi Lio'nun Culfa'nın ticarete öne çıkmasını coğrafi konumuna bağlamasına rağmen kanaatimize göre Culfa'nın ticaret merkezi olmasında Culfa Ermenilerinin ticaretteki yetenekleri daha önemli bir etkidir. 16. yüzyılda Culfalı tüccarlar yetenekleri sayesinde dünyaca tanınır hale gelmişlerdir. Öyle ki Agulis, Sisyan, Nahçıvan Ermenileri gibi diğer Ermeni tüccarları da daha iyi bir statüye sahip olmak ve mallarını kolaylıkla elden çıkarmak için kendilerini Culfalı olarak tanıtmışlardır⁷.

1501-1502 yıllarında Şah İsmail Akkoyunlular Devleti'ni yıkarak İran topraklarında Safevi Devleti'ni kurdu. Şah İsmail 1502 yılında kendisini İran Şahı ilan edip 1510 yılında Şeybani Özbek Hanını yenerek kendi topraklarını doğuya doğru genişleterek tüm Horasan ve Amu Nehri'ne kadar olan yerleri kendi kontrolü altına aldı. Şah İsmail ve ardılları Şah Tahmasp, II. Şah İsmail, Muhammed Hüdabende'den sonra I. Şah Abbas Safevi Devleti'nin başına geçince Ermenileri göç ettirme siyasetini benimsemişlerdi.

Ermeniler İran'a göç ettirilmeden önce İran'ın kuzey ve kuzey batısında yani bugünkü Ermenistan, Gürcistan, Şirvan, Nahçıvan ve eski Culfa'da yaşıyorlardı. Bugün Ermeniler Müslümanlardan sonra İran'ın en büyük Hıristiyan mezhebi topluluğunu oluşturmaktadır. Ermenilerin ana yurtlarından ayrılma sebebi Osmanlı ve İran arasındaki uzun savaşlardır. İran tarihçisi Nasrullah Felsefi Ermeni göçünün sebebini şöyle kaydetmektedir:

⁶Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani...*, s.16.

⁷Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani...*,s. 17-18.

“I. Şah Abbas, Osmanlı askerlerini İran ve Ermenistan topraklarına yürüdüğünü öğrenince hemen Ermeni şehirlerini tahrip edip gıdalarını İran’a götürdüler ve geride kalan gıdaları ise imha ettiler. I. Şah Abbas sınırdaki tüm Ermenileri İran’a göç ettirdi. Safeviler’in bu yaptıkları Ermenilerin büyük sorunlar yaşamasına neden olmuştur. Bazı Ermeniler kendi topraklarından ayrılmak istemiyordu. Ama Safevi askerleri her köye gidip Ermenileri soğuk kış günlerinde kendi topraklarından İran’a taşınmalarına mecbur etmişlerdi. Osmanlı ve İran savaşlarından dolayı Şah Abbas’ın emriyle sınırdaki (Aras bölgesi) Ermenileri İran’a özellikle İsfahan’a göç ettirdi. Muhtemelen şahın talimatıyla Ermenilerin sınırdan merkeze götürülmelerinin amacı hayatta kalmaları ve İsfahan’ı ekonomik acıdan büyütüp zenginleştirmektir. Yukarıdaki nedenlerle I. Şah Abbas’ın 1604 yılında İran içlerine göç ettirdiği Ermeni sayısı binlerce idi. Onları Tebriz, Kazvin, Gilan, Anzliya yerleştirdi. Aras’taki Culfalı Ermenilerin sayısının büyük ihtimalle üç bin aile olduğu tahmin edilmektedir. Aras’tan gelen Ermenileri Abbas Abad, Şems Abad özellikle yeni Culfalıya yerleştirdi⁸.”

Ermeni konusunda Avrupalı seyyahlar I. Şah Abbas’ın kısa vadeli askeri amacının yanında ticari hedefine de işaret etmektedir. Pietro Della Valle 1617 yılındaki İran yolculuğunu anlatırken konuyu açık bir şekilde zikretmiştir: *Şah askerlerine Ermenileri Ermenistan’ın farklı bölgelerinden İran’a göç ettirip Osmanlı sınırından uzaklaştırmalarını emretti. Üstelik onları İsfahan’a yerleştirmelerini istedi*⁹. Osmanlı-Safevi arasındaki sürekli devam eden çatışmalar Ermeni tüccarlara büyük zarar vermiştir. Osmanlı ile yaşanan gerilimler ve ticari kısıtlamalar İran’ı Avrupa ülkeleri ile ticari ve siyasi işbirliği yapmaya yöneltmiştir.

Ermeni nüfusunun rakamları belli değildir. Jean-Baptiste Tavernier (1631-1664)¹⁰ Ermeni nüfusunu 27.000 aile, Sir John Chardin ise (1665-1680)¹¹ 30.000 aile olarak kaydetmiştir.

⁸ İskender Beg Türkmen, **Tarikhi Alam Arayı Abbasi**, Tahran: Emir Kebir, 1387, s. 668.

⁹ Maqsood Ali Sadiqi, **Safeviyye dar Gustereyi Tarikh-i İran Zemin**, Tebriz: Danişgahi Tebriz, 1383, s. 32.

¹⁰ 1605 yılında Paris’te doğmuş Protestan bir tüccarın oğludur, İngiltere’den başlayarak Fransa, Hollanda, Almanya, İsveç, Polonya ve Macaristan’a gitmiştir. Dönemin ileri gelenleri tarafından ağırlanıp, soyluluk unvanı alarak toplumsal statüsünü yükseltmiş olsa da, anılarını tüccar olarak kaleme almıştır. 1687 yılında Paris’te yayınlanan *Les Six Voyages de Jean-Baptiste Tavernier* (Jean-Baptiste Tavernier’in Altı Seyahati) adlı eseri Fransa’dan Orta Doğu’ya 1631 ile 1664 tarihleri arasında yaptığı altı seyahati kapsar. Seyahatnamenin birinci cildi Türkiye ve İran’a; ikinci ve üçüncü ciltleri İskenderiye’ye, buradan Halep ve Ninova’ya; dördüncü ve beşinci ciltler İran ve İranlılara aittir. Tavernier, 1652 yılında da Hindistan’a bir seyahat yapmıştır. Serpil Gürer, “XVII, XVIII ve XIX Yüzyıllarda Fransız Seyahatnamelerde Osmanlı Toplumunu”, (Ankara Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi), Ankara: 2000, s. 46.

Safeviler'in son dönemlerinde Yeni Culfa'nın nüfusu 30.000-35.000 ulaştığı biliniyor. Fakat tüm Ermeni nüfusu İran'da toplam 170.000 kişi olduğu biliniyor.¹²

İranlı tüccarlar uluslararası ticarete yeteri kadar başarı gösterememeleri I. Şah Abbas'ın ipek tekel politikasını uygulaması için yetenekli ve güçlü başka tüccarlara ihtiyaç duymuştur. I. Şah Abbas, uzak ülkelerde yeni ipek pazarları bulup üretilen ipeğin satılmasını istemesine rağmen ipeğin en çok talep gördüğü Avrupa Hıristiyan ülkelerinin İranlı Müslüman tüccarlara uygun olmadığını farkındadır. Örneğin Safevi Devleti tarafından 1638 yılında bir Kızılbaş bir Rumlar ve bir Portekizliyi Osmanlı'ya karşı birleşip ticari ilişkilerin büyümesi için İspanya Kralı Philip'e elçilik heyeti gönderilmiştir. Şah ayrıca hediyeler dışında elçilik heyeti ile birlikte 50 adl¹³ ipeği de satılması için yollamıştır. Ama elçi ipeği satıp parayı geri getirmenin yerine İspanya Kralı'na tüm malları hediye olarak vermiştir. Bunların yanında ülkesinin menfaatine uygun olmayan hatalar da yapmıştır. Dolayısıyla İran'a geri döndüğünde ölüme mahkum edilmiştir¹⁴. Safevi Devleti yine başka bir İranlı tüccarı birçok ipek ile Venedik'e göndermiştir. O da ipeğin hepsini satıp paranın çoğunu eğlenceye harcamıştır. Venedik Devleti onun elinde kalan ticari mallara el koyup I. Şah Abbas'a haber verilmesi üzerine 1639 yılında şah Khaja Safari (Ermeni tüccarı) Venedik'e geriye kalan parayı getirmesi için gönderilmiştir. Öte taraftan Müslüman tüccarların dini bazı engeller ve ibadetlerini rahat bir şekilde gerçekleştirememesi, Hıristiyan ülkelerde Müslüman tüccarlar iş yapmasına ve rahat ilişki kurmasını engelleyen bir faktörlerdi. Bu nedenle Hıristiyan olan ve daha rahat ilişki kurabilen yetenekli Ermeni tüccarlar İran dış ticaretinde ön plana çıkmışlardır¹⁵.

¹¹ 1643 yılında Paris'te dünyaya gelen Jean Chardin, Protestan bir kuyumcunun oğludur. İlk Doğu seyahatine 1665 yılında çıkmıştır. Bu seyahatinde, elmas ticareti yapmak üzere İran ve Hindistan'a gitmiştir. İran'da, Kral Şeyh Abbas tarafından beğenilen Chardin, 1670 yılına kadar şeyhin özel tüccarı olmuştur. Gürer, "Fransız Seyahatnamelerde Osmanlı Toplumunu", s. 49.

¹² Engelbert Kaempfer, **Sefername be İran**, (çev.) Kaykavus Cihandari, Tahran: Khovarazmi, 1363, s. 186.

¹³ 1adl, Tebrizin yetmiş beş kilo gramına eşittir.

¹⁴ Roger Savory, **İran Esri Safevi**, (çev.) Kambiz Azizi, Tapmahan: Seher, 1366, s. 100.

¹⁵ John Chardin, **Seyyahatname-i Chardin**, Cilt 4, (çev.) Muhammet Abbasi, Tahran: Emir Kebir, 1350, s. 367.

Ermeni tüccarların kişisel yetenekleri ve iktisadi tecrübeleri, I. Şah Abbas'ın İran ticaretinin gelişmesi için onları seçmesinde önemli bir etken olmuştur. Ermeniler Şah Tahmasb'ın d neminde¹⁶ (1525-1576) Türkler, Venedikler ve İngiliz tüccarlarıyla rekabet halindeydiler. Ermeni tüccarları ticaret yolları ve bu yollar  zerindeki Şehirlerdeki ticarete diŐer tüccarlara göre daha vakıftılar. Bununla birlikte Ermeni tüccarları Hıristiyan olmaları ve Avrupa dillerini bilmeleri nedeniyle İran tüccarlarına göre daha avantajlı bir durumdaydılar. Ermeni tüccarlar bu avantajlı durumlardan yararlanarak İran tüccarlarının aksine Avrupalılarla daha rahat baŐlantı kurabiliyorlardı.

Fransız seyyah Tavernier'in Ermeni tüccarları hakkında verdiği bilgi, Ermeni tüccarlarının  ne çıkaran başka özelliklerini ortaya koymaktadır; Ermenilerin tutumlu ve  alıŐkan olduklarını ve bir kaç tane yumurta ve Őarapla İsfahan'dan Basra körfezine kadar gittiklerini belirtmektedir. Onların ticaretlerini silahlı gemiye benzetiyordu. Kendi evlerinde yapılan yemeklerden hariç ticaret yolunda ne bir Şey satın alıyorlardı ne de t ketiyorlardı.¹⁷Tavernier'in belirttiği üzere özellikle Ermeni tüccarların tutumlu olmaları onları ön plana çıkaran önemli bir etken olduğu görülmektedir. Bu yüzden I. Şah Abbas Ermeni tüccarlara öncelik tanımıŐtır. I. Şah Abbas da onlar arasında en yetenekli ve  alıŐkanları seçip ipek veriyordu. Onlar da ipeği Avrupa ve Asya ülkelerine satıp parasını Safevi Devleti'ne getiriyordu.

Yeni Culfa ilk kurulduğu günden bu yana I. Şah Abbas bazı imtiyazları ve hakları Ermenilere tanımıŐtır. Özellikle İran ticaretine seçilen Khajalara ekonomik açıdan bazı ticari ve mezhebi özgürlüklerini verdiği görülmektedir. I. Şah Abbas'ın 1605 yılındaki fermanına göre Ermeniler yalnız İran vatandaşı değil bir misafir olarak sayılıyordu. Ermenilere kimsenin yabancı deme hakkı yoktu. Şah Ermeniler için özel ferman yayınlayarak suçlu sakinleri yargılamaktan muaf oluyordu. I. Şah Abbas Culfa'ya özerk hakkını vermiş, İranlı makamları onların belediye seçimlerine müdahale edilmemiŐtir. Khaja Safar Culfa'nın ilk belediye başkanı olarak seçilmiŐtir. Ondan sonra kardeŐi Khaja Nazar Culfa'nın idarecisi olmuştur. Yeni Culfa sakinleri kendi adli sorunlarını kendileri

¹⁶Sefername Hayı Vinziyan der İran, ( ev.) Manu ıhr Emiri, Tahr n: Khovarazmi, 1381, s. 13.

¹⁷ John Fryer, *A New Account of East India and Persia*, Vol. 2, London: Hakluyt Society, 1912, s. 249.

çözmüşlerdir. I. Şah Abbas'tan sonraki şahlar da Yeni Culfa sakinlerine iyi davranmışlardır. Örneğin Şah Safi (1629-1642) çoğu kez Khajaların evine misafir olduğu görülmüştür. Khajalar şah'a hediyeler verip şah tarafından da Khajalara hediyeler sunulmuştur. Çoğu kez Avrupalı ülkelerin temsilcileri İran'a geldiğinde şah ile beraber Ermeni büyükleri de onları karşılamaya eşlik etmiştir.

I. Şah Abbas ve diğer İran şahları ülkenin gelişmesi ve güçlü olmasını ticaret ve iktisata görüyorlardı. İran, Asya ve Avrupalı ülkelerle ticari ilişkiler kurma çalışması içerisine girmişlerdi. Nitekim bu durum İran Şahlarının uluslararası ticarete Ermeni tüccarlar hakkında büyük umutları beslemeler neden olmuştur. Dolayısıyla onlara destek vermiş hatta Ermeni tüccarları Safevi Devleti'nin temsilcisi konumuna gelmiştir. Safevilerin Ermeni tüccarlarına yaptığı bu destek sayesinde dünya çapında bir üne ulaşmasında önemli bir etken olmuştur.

Çalışmanın Önemi

Tezin konusu İran ticareti ve İran Ermeni tüccarların uluslararası ticari bağlantılarıdır (1600-1650). Bu dönemde I. Şah Abbas, Şah Safi ve II. Şah Abbas'ın dönemi dahil olmak üzere Safevi Devleti'nin en parlak dönemidir. Çalışma boyunca I. Şah Abbas döneminde Ermeni tüccarların İran ipeğini Hindistan, Endonezya, Çin, Rusya ve Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa pazarlarına satması, ipek ticaretinin önemi, İran ipeğinin dış pazarlarda değer kazanması ve ticaret boyutu ele alınmıştır. İranın sınır komşusu olan Osmanlı İmparatorluğu, Rusya ve Hindistan gibi ülkeler Avrupalıların İran'a ulaşmasında başlıca seçenekler olduğu için bütün bu ülkeler ile olan ticari bağlantıların incelemesi zorunluluğu bulunmaktadır. Kıtalararası ticaretteki ürün çeşitliği ve incelenen dönemdeki gözde ürünler göz önünde bulundurulduğunda, zaman ve ürün niteliği açısından bir limit koymak gerekmektedir. Dolayısıyla çalışmanın kapsamı zaman olarak İran ipek ticaretinin yükselen dönemi olan I. Şah Abbas, Şah Safi ve II. Şah Abbas döneminde ipek ticaretiyle sınırlanmıştır. Burada Ermeni tüccarların rollerinden bahsedilmesinin sebebi ise, Ermeni tüccarlar ve çiftçilerinin üretim ve ticarete işin içerisinde olmaları nedeniyle direkt bu ticarete yaptıkları büyük ve önemli etkileridir.

Üç bölümden oluşan çalışmada ilk bölümünde I. Şah Abbas'ın ekonomik politikası, ipek ticareti, İran uluslararası ticaretinde Ermenilerin rölü ve İran uluslararası ticaretinde diğer tüccarların rolü ele alınmıştır. İkinci bölümü ise İran-Doğu Hindistan Şirketlerinin politikası, Doğu Hindistan Şirketlerin İran'daki faaliyetler ve İran'ın Hindistan ticaretinde Doğu Hindistan Şirketlerinin rolü oluşturur. Üçüncü bölümde ise İran-Avrupa ticaretinde Ermeni tüccarları, İran-Rusya ve Doğu Avrupa ticaretinde Ermeni tüccarları gibi konular üzerinde durulmuştur.

Çalışmanın Yöntemi

Literatür taramasından sonra konuya dair kullanılabilir olan kitap, makale ve tezler belirlenmiştir. Bunun yanında Sakarya kütüphanesi ve DVD olarak bulunan History of İslamic İran dijital kütühanesinde mevcut tüm farsça ve farsçaya çevirilen kitaplar dahil, makale ve belgeler kullanılmıştır. Ayrıca jstor ve google akademik gibi dijital veri tabanlarından konuyla ilgili makale ve tezlerden yararlanılmıştır.

Eldeki kaynakların çoğu Farsça ve İngilizce olduğundan dolayı okumanın ardından ilgili kısımları tercüme olarak fişlenmiştir. Daha sonra yazım aşamasına geçmiştir. Metinde doğrudan yapılan alıntılar tırnak içinde ve italik olarak gösterilmiştir.

Çalışmanın Amacı

Tezin tarihsel aralığı 1600-1650 olarak belirlenmişse de çalışmanın bütünlüğüne katkı sağlayacağı düşünüldüğü için 17. yüzyılın ikinci yarısı ve 18. yüzyıla da yer verilmiştir. Bu tez İran ve Avrupa arasındaki siyasi gelişmelere bağlı olarak İran ipek ticaretinin önemi arttığı ve bu ticari gelişmede Yeni Culfa Ermeni tüccarlarının katkıları üzerinde durulmuştur. Dolayısıyla İran, Osmanlı, Hindistan, Avrupa ve Rusya mihverinde gerçekleşen ipek ticaretinde İran'daki Ermeni tüccar ailelerinin baskın rolleri dikkat çekmektedir. Konuyla ilgili yüzeysel bir araştırma bile Ermeni tüccarlarının yalnızca İran coğrafyasında değil Avrupa, Afrika ve Asya'ya yayılan bir ticaret ağının parçası olduğunu gösterir. Bu çalışmada her ne kadar merkezde ipek ticareti olsada İranlı Ermenilerin dünyadaki bağlantılarını ortaya çıkarma amacını taşımaktadır. Dolayısıyla bu tez 17.

yüzyılın ilk yarısında Ermeni tüccarların İran merkezi dünya ticaretindeki yeri hem de Ermeniler aracılığı ile gösterilen ticari faaliyetleri ortaya konulması açısından büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca araştırmamızda dünya'nın diğer ülkelerinde, örnek olarak Hindistan, Endonezya, Kırım ve Avrupa'da yaşayan Ermeni tüccarlarla ilgili yapılacak araştırmalara ışık tutan örnek bir toplu çalışma olması hedeflenmektedir.

Kullanılan Kaynaklar

Çalışmada çoğunlukla telif, tetkik ve araştırma eserleri, tezler ve seyahatnameler kullanılmıştır. Dönemin en önemli eseri olan İskender Beg *Münşi'nin Tarih-i Alem Ara-yı Abbasi* adlı kitaptan istifade edilmiştir. Rapor ve seyahatnameler çalışmada sıklıkla başvurulan kaynaklar arasındadır. Şah Abbas döneminde İran'da bulunan Sir Anthony Sherley ve Sir Robert Sherley, 1623 yılında İran'a giden Pietro Della Valle, 1637 yılında İsfahan'a giden seyyah Adam Olerius, 1632 ve 1638 yıllarında İran'ı ziyaret eden Jean Baptiste Tavernier, İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin tüccarı Sir Thomas Herbert, 1655 yılında Fransız seyyah Chardin gibi kaynaklar yer almaktadır. Bunların her birinde I. Şah Abbas ve ondan sonra gelenler, ipek üretimi, ticaret ve Ermeni tüccarlar hakkında bilgi vermektedir. Ayrıca Cihat Aydoğmuşoğlu “Şah Abbas Devrinde İran'da Ticari Hayat” (2012) isimli makalesi, Nezhat Ahmadi ve Zehra Zariyan Jahramiyan “Berresi Şiveyi Ticaret Kampani Hayi Hind Şarkı (Doğu Hindistan Şirketi'nin inceleme iş uygulamaları...)” (2011), Abu Talib ve Anuş Muradi “Revabit Ticari İran ve Hint Der Devreyi Safeviyan...(Safevilerin döneminde İran ve Hindistan ticari ilişkisi...)” (2012), Abu Sultaniyan Talib “Kar Kardi Ebrişum ve Nakşi Bazarganani Ermeni Der İktisad ve Siyaseti Safeviyan (ipeğin işlevi ve Ermeni tüccarların Safevi siyaset ve iktisadindeki rolü)” (2012) gibi makalelerden yararlanılmıştır. Ayrıca Vahan Bayburdiyan (1996), Nagshe Aramen- i- İrani der Ticaret Beynalmilali Ta Payan e Sedde i Heftdehom e Miladi aldı çalışması ve Şenay Yanar ise “Uluslararası Ham İpek Ticaretinde İran'ın Avrupa Bağlantıları ve Culfa Ermenileri (Şah I. Abbas Dönemi 1587-1629)” doktora tezi, bu çalışmada kullanılan önemli kaynaklardır.

BÖLÜM 1: ŞAH ABBAS DEVRİNDE İRAN TİCARETİ

1.1 I. Şah Abbas'ın Ekonomi Politikası

Safevi Devleti iç ve dış nedenlerle ekonomisi bir türlü geliştirememiştir. I. Şah Abbas iktidari ele aldığı anda iç sorunları çözmeye çalışmıştır. Osmanlı ile Ferhat Paşa antlaşmasının (1590) sonunda Gürcistan, Dağıstan ve Azerbaycan'ı Osmanlı'ya kalmıştır. Böylece Osmanlı doğuda en geniş sınırlara ulaşmıştır. Ancak İranlılar kaybettikleri bölgeleri geri alma için uygun zamanı kollamaktadır. İranlılar bu sırada Osmalı Devleti'nin bir yandan Celali isyanları ile uğraşması, öte yandan da Avusturya ile savaşmasından yararlanarak saldırıya geçmesi 1603 yılından başlayan savaşlar 1639 yılına kadar devam eden bir süreç başlatmıştır.

Safevi Devleti'nin iç ve dış siyaseti İran ticaretini teşvik etmek üzerine inşa edilmiştir. Bu nedenle en fazla teşvik edilenlerin başında çiftçi ve üreticiler yer almıştır. Safevi Devleti iç ve dış tüccarların güvencesini sağlayarak ekonomik gücünü artırmayı hedeflemiştir. I. Şah Abbas ekonomisini daha güçlendirmek için Avrupalı Devlet ve Şirketlerle anlaşma fırsatını Portekizliler Hürmüzü 1507'de işgal etmişti, üstelik I. Şah İsmailin güçlü bir ordusu olmadığı için Portekizlileri Hürmüzün sahibi olarak tanımak zorunda kalmıştır¹⁸. Portekizliler Basra körfezinden İranlı tüccarlarla iyi geçinmesi belli bir süre sonra bu davranışları İran'ın toprak kaybetmesine neden olmuştur. Portekiz'in Hürmüzde büyümesinden Safevilerin rahatsız olduğunu farkedenden Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketleri, Safevi yetkilileri ile bağlantı kurmaya ve yakınlaşmaya başlamıştır. Daha sonra ise bölgeye Fransızların ticaret amacıyla bölgeye gelmiştir. Doğu Hindistan Şirketleri Şiraz ve İsfahan'ın güneyinde birçok ticarethane ve ev kurmuşlardır Bu şirketler ipeğin yanında ziraat ürünleri ve güzel sanat ürünlerini de satın alıyorlardı. İran ticari mallarını, Hindistan'dan satın alan ticari mallarla Avrupa'ya götürüyorlardı. Avrupa'dan da çuha, yün kumaşlar ve bazı insan yapımı eşyaları İran'a getiriyorlardı.¹⁹

¹⁸Maqsood Sadiqi, *İran Zemin dar Gustereyi...*, s. 307.

¹⁹Ali AsgharShamim, *Iran dar Dowre-ye Saltanat-e Qajar*, Tahran: Behzad Press, 2008, s. 367.

I. Şah Abbas'ın (1587-1629) önceden planladığı siyaseti Fars eyaletinde (Luristan ve Behrayn) yeni bir ekonomi dönemini başlattı. Fars eyaletinde takip ettiği siyaseti deniz ticaretini geliştirdi. Şah Abbas'ın Basra körfezindeki planını deniz ticaretini yenilediğini söyleyebiliriz. Şah'ın Basra körfezindeki siyaseti dört dönemde yavaş yavaş uygulamaya koymuştu. Şah Abbas'ın bu siyasetinin temel amacı merkezi iktidarını güçlendirerek Fars eyaletini yetkililerini kontrol altına almaktı.

1. 1595 yılında Şah Abbas Zülkadir hanedanını Fars valiliğinden indirip kendi yakınına o makama görevlendirdi. Bu şekilde en önemli devlet makamını elde etmiş oldu. Öte taraftan Luristan illinin yetkilisi Şah Abbas'ın siyasetine karşıydı. Bu nedenle Şah Abbas'ın komutanı Allahverdi Luristani ele geçirerek kendi kontrol altına aldı. Böylece Luristan yerel hakimlerini ortadan kaldırıp 1601 yılında Safevi kuvvetleri tüm Basra sahilini ele geçirdi.
2. 1601 yılında Bahreyn feth edilip Gombroon Portekizlilerden geri alındı. Böylece Kışım'ın dışında tüm bölgeleri ve Hürmüz'ü Safevi kuvvetleri ele geçirdi. Bu şekilde Portekizliler İran'a gelip gitmek için Safevi Devleti'nden izin almak zorunda kaldı.²⁰ Allahverdi Fars'ın güçlü hakimi yedi yıldan sonra İran'ın sahilinde bulunan limanları ele geçirerek uygun savunma kaleleri kurdu.
3. 1608 yılında Mahıstan bölgesini ve Kışım'ın bazı bölgelerini ele geçirdi.
4. 1622 yılında tüm Hürmüz limanından Portekizlileri çıkardı.²¹

Öte yandan I. Şah Abbas Culfa'ya geldiğinde Ermeni tüccarlarla temas kurmuştu. Ancak bu temaslar sırasında Ermenilerin göçlerine dair konuşup konuşmadığını bilemiyoruz. Nitekim bu tarihte Osmanlı ile İstanbul barışı yapıldığı için bu konuyu gündeme almadığı düşünülebilir.²² I. Şah Abbas döneminde gulamları ipek üretmek ve dut ağacı yetiştirmek için Hazar sahili şehirlerine yerleştirdi. Ermeni köylüleri şarap üzümü yetiştirmeleri

²⁰ Habibi Wasiqi, **Barrasitarikhi, Siyasi ve İjtimayi Asnadi Bender Abbas**, s. 13-14.

²¹ Navayi Abd al-Husain, **Asnad-e va Mokatebat-e Siyasi Iran Şah Safi**, Tahran: Bonyad-i Farhang-e Iran, 1981, s. 15.

²² Willem Floor, "The Dutch And The Persian Silk Trade", **Safevi Persian**, (Ed.) Charles Melville, Cambridge University, 1996, s. 323-368.

isteniyordu. İpek böceklerine bakma görevi Gürcülere verilmişti.²³ Diğer taraftan Culfa'daki yerli halk Osmanlı Devleti'nin uyguladığı ağır vergilerinden şikâyetçi idi. Hatta bu nedenle Ermeni ileri gelenleri İsfahan'da şahı ziyaret ederek şikâyetlerini dile getirmişlerdi. Belki de bu nedenle Şah Abbas Culfa'yı boşaltma kararı almıştı.²⁴

I. Şah Abbas döneminde uluslararası ticaretin yanında İran'ın iç ticareti de gelişmişti. İran'da yeni yollar ve köprüler inşa edilip mevcut olan kara yolları birbirine bağlanmıştı. Yollarda kervanların yollarını keserek ticari mallara el koyan haydutlar devlet tarafından yakalanıp cezalandırılıyordu. Şah Abbas Mazandaran ve Gilan'ın yoğun yağışlardan dolayı çamur olan yollarını taş döşeterek (280 km) birbirine bağlamıştır. Yollarda taş döşemeyle aynı zamanda Hazar kıyısı illeri de doğudan batıya bağlanmış oldu. Ayrıca Jajrem'den Mugan Ovasına kadar uzanan yolları da onartmıştı. Şah yolların güvenliğini ve bakımını şehir hakimlerine vermişti. Bu hakimler gelirlerini sağlamak için kendi bölgelerinden geçen ticaret mallarından vergi alıyorlardı. Bu şekilde hakimlerin devlet merkezinden gönderilecek paraya ihtiyaçları kalmıyordu. Topladıkları paranın bir kısmını da Şah'a gönderiyor bir kısmını ise kendilerine ayırıyorlardı. Rahdari adı verilen görevliler yerel hükümetin kontrolü altında yolların güven ve rahatlığından sorumluydu. Yerel hakimler Şah Abbas'ın fermanına göre eşya yüklü her deveden 13 Abbasi (2.5 riyal) vergi alıyorlardı. Bu paraları yolların bakımı ve güvenliği için harcıyorlardı. Böylece yollarda güvenlik ve rahat ulaşım sağlanması ile iç ticaret de gelişme kaydetmişti. I. Şah Abbas ülkedeki barış ve güveni sağladıktan sonra ticaret yollarını belirli mesafelerde kervansaraylar donattı ve sınırlarda posta teşkilatı oluşturdu. Kervansaraylardaki görevli olanlar tüccarların güvenliğinden ve çalınan mallarından sorumlu tutuldu. Böylece iç ticaretin gelişmesinde önemli bir yol katedilmiştir.²⁵

²³ Sussan Babaie ve diğerleri, **The Salavs Of The Shah: New Elites of Safefid İran**, London: I.B. Tauris &CoLtd, 2004, s. 60-61.

²⁴ Babaie, *The Salavs of The Shah*, s. 54;Sebouh D. Aslanian, From Indian Ocean To The Mediterranean: "Circulation and the Global Trade Networks of Armanian Merchants from New Julf Isfahan 1605-1747", Colombia University, Unpublished Phd. Disertation, Colombia: 2007, s. 2-3

²⁵ Cihat Aydoğmuşoğlu, "Şah Abbas Devrinde (1587-1629) İran'da Ticari Hayat", **Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)**, Sayı: 48, Erzurum, (2012), s.382.

Portekizli seyyah Rebelo Şiraz'da kaldığı kervansarayın çok güvenli olduğunu, çalınan ticari malların karşılığını nöbetçilere ödettirildiğini ve ayrıca ağır cezaların verildiğini yazmaktadır.²⁶ Öte yandan İtalyan seyyah PietroDellaValle²⁷ Şah Abbas'ın topraklarında seyahat etmenin güven ve huzur verici olduğunu yazmaktadır. Şah Abbas'ın fermanına göre seyyah, tüccar ya da ahaliden her kim soyulursa bulunduğu bölgenin yöneticisi bu işi çözecek ve kendi hazinesinden tazminat vermeye mecbur tutulmuştur.²⁸Şah Abbas döneminde yeni para birimi Abbasi adı ile çıkarıldı. Ama bu para tüm İran'a yaymada başarılı olunamadı. Çünkü İran'da Avrupalı ve Osmanlı paraları da geçerliydi.²⁹Şah Abbas döneminde İran ham ipeği kervanlarla Bursa, Tokat ve Halep gibi Osmanlı şehirleri üzerinden Avrupa'ya ihraç ediliyordu. Safevilerin en büyük rakibi Osmanlılar kendi topraklarından geçen bu mallar sayesinde büyük bir kar elde ediyordu.³⁰

Yeni Culfa Ermeni tüccarları Avrupa'dan getirdikleri altın ve gümüşleri Osmanlı İmparatorluğu üzerinden kervanlarla Halep ve Basra'ya oradan da İran'a ve Basra körfezine naklediyorlardı. Bu şekilde İran'a getirilen gümüş ve altınları, Tebriz, Yerevan ve Tiflis'de bulunan darbhanelerde eritip İran para birimine dönüştürüyorlardı. Ancak Anadolu'daki çatışmalar Ermeni ticaretini olumsuz etkiliyordu. Osmanlı ülkesindeki iç savaşlar ve Osmanlıların mücadelesi kıymetli paraların akışını etkileyip İran'da enflasyona neden oluyordu.³¹Savaşlardan dolayı çoğu zaman Osmanlı'nın kara yolu güvensizdi. Şah Abbas'ın tarihçisi İskender Beg Munşi şöyle kaydetmektedir: “*Ahmet Paşa Van Hakimi*

²⁶ Salih Özbaran, **Portekizli Seyyahlar: İran, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında**, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007, s.88.

²⁷ Pietro Della Valle, İtalyan Seyyah 1614 yılında Vendikten yola çıkmıştır. İstanbul Üzerinden Mısır ve Bağdada oradan İran'a seyahat etmiştir. İsfahanda bir süre kalan Della Valle I. Şah Abbas'a danışmanlık yapmıştır. Bkz. Nevim Özkan, “Pietro Della Valle, Osmanlı Topraklarında Bir İtalyan Gezgin (Roma 1586-1652); Onyedinci Yüzyıla ait bir not defterinin incelenmesi”, **Ankara Üniversitesi Dilve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi**, 46, (2006), s. 1-16.

²⁷Murtaza Ravandi, **Tarikh-e İjtema-i İran**, Cilt. 5, Tahran: NegahPress, 2003, s.158-161.

²⁷ Faruk Sümer, **I. Şah Abbas**, İstanbul: DiA, 1988, s. 19.

²⁷ Aydoğmuşoğlu, “I. Şah Abbas Devrinde...”, s. 367.

³¹Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani...*, s. 169.

1602 yılında bir İranlı tüccarı öldürüp onun mallarının tamamını aldı". Bu olaylardan dolayı Şah Abbas İran ticareti için alternatif yol arayışına başlamıştır. Venedikli seyyahların verdiği bilgilere göre İran'ın kendi ticari yolunu Osmanlı kara yolundan Basra körfezi'ne aktarması için belli bir sürecin gerektiğini anlamaktayız. Böylece Osmanlı'nın iktisadına büyük darbe vurmakta hedeflemiştir. Öte taraftan iç ticareti de geliştirecekti. Bunların yanında İsfahan'ı başkent yapması İran ticaretinin gelişmesi için önemli bir aşamadır. Rus tarihçi Ilya Pavlovich Petrushevsky Şah Abbas'ın planlarını şu şekilde açıklamaktadır: “Şah Abbas'ın birinci planı uluslararası ipek ticaret merkezini eski Culfa'dan İran'a, daha sonra İsfahan üzerinden Basra körfezi'ne götürmektir. İkinci planı ise Avrupalıları Basra körfezi'nden uzaklaştırıp kendilerine Hint okyanusu'na yol açmaktır. Bu şekilde İran'ın dış ticaret yolunu karadan denize (Basra körfezi'ne) değiştirmeye çalışıyordu”. Şah Abbas'a dair belgelere göre şah kendi planını uygulaması için nasıl sorunlarla karşı karşıya geleceğini iyi biliyordu. Basra körfezi Osmanlı kara yoluna göre ikinci yol olarak görülüyordu. Şah Basra körfezi'nin nasıl birinci yol yapacağını tasarlıyordu. Bu planları yerine getirmesi çok zordu. Çünkü Fars körfezi'nde Portekizliler vardı. Safevi Devleti yukarıdaki planlarına önem verdiği için Portekizlilere karşı askeri operasyonlarda bulundu. Safevi Devleti 1601-1602 yıllarında Bahreyn Adası'nı ele geçirdi. İspanyolların tehditlerine rağmen Bahreyn Adası'ndan vazgeçmedi. Çünkü Osmanlı kara yolu İran Ermeni tüccarları için güvenli değildi. Dolayısıyla Şah'a göre Basra körfezi hayati önemi taşıyordu. İran'ın Portekiz'e karşı başarıları, Osmanlı ve İran'ın savaşını da 1603 yılında durdurdu.³²

Basra Körfezi ve Hürmüz boğazının önemi eskiden beri biliniyordu. Venedikli Marco Polo 13. yüzyılda Hürmüz'ün çok önemli bir yer olduğunu belirtmiştir. Bununla birlikte 16. yüzyılın sonlarında İngilizlerin İran ile bağlantı kurması ve Hürmüz'e ayak basması, buradaki ticaret trafiği artmıştır. I. Şah Abbas, Hürmüz limanının kendi kontrolüne almak istiyordu. Hatta şah, padişahlığının yarısını da kaybetse bile Hürmüz'ü kimseye vermeyeceğini bildirmişti. 1622 yılında İran ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Portekizlilere karşı askeri bir antlaşma yaptılar. Aynı yılda Fars hakimi İmam Kuli Han

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin savaş gemisi yardımıyla Hürmüz'ü ele geçirdi. I. Şah Abbas Hürmüz kalesini bozup ticari limanı Gombroon'a taşıdı. Daha sonra bu limana Bender Abbas ismini verdi. Bu şekilde Basra körfezi tüm dünyaya açıldı. Thomas Herbert³³Gombroon limanı kısa zamanda İngiliz, Hollanda, Türk, Ermeni, Hint, Arab, Yahudi ve diğer milletlerin önemli alışveriş şehrine dönüştüğünü belirtmektedir. Basra körfezi açıldıktan sonra Hindistan ve Ermeni deniz ticareti daha da gelişti. Basra körfezi açılmadan önce İran ve Hindistan deniz ticareti bazı zamanlar yapılıyordu. Körfez limanı açıldıktan sonra iki ülkenin ticari ilişkisi daha aktif olarak hem karadan hem de denizden yapılmaktaydı. Ermeniler gemilerini Afrika ve Avrupa ülkelerine de gönderdiği görülmüştür. Basra körfezi ve çevresinin zenginliği ve madenleri Ermeni tüccarlarının dikkatini çekmişti. Örneğin o bölgede sedef, gri amber ve Hindistan sınır bölgesinde de zümrüt, kırmızı lal, sarı yakut ve başka kıymetli taşlar bulunmaktaydı. Belgelere göre Ermeni tüccarları da bu madenleri kullanmaktaydı. Ermeni tüccarları çeşitli baharat, gri amber, çeşitli iç ürünleri Basra körfezinden Doğu Akdeniz ve Avrupa ülkelerine ihraç etmişlerdir. Basra körfezi, Basra, Kiş, Hürmüz, Maskat ve başka İran pazarlarında yalnız İran ve Arap malları değil Avrupa, Afrika ve Uzak Doğu ülkelerinin ürünleri de satılmaktaydı. Özellikle ayna, platin, bakır, demir ve diğer demirden yapılan ürünler, Avrupa'dan yün, keten, tekstil, Afrika, Hindistan ve Çin'den ise ipekli dokumalar, baharat, fildişi, siyah ahşap, pamuk, kıymetli taşlar ve diğer mallar Basra körfezine ithal edilmekteydi. Ermeni tüccarları Basra körfezinden kapsamlı faaliyetlerde bulunuyordu. Körfez üzerinden uluslararası maddi altın ve gümüş işlemleri yapılıyordu. Fransız seyyahı François Bernier Amerika'nın altınını Avrupa'ya getirip Osmanlı'dan ihraç olan malların karşılığında Osmanlı'ya gittiğini yazmaktadır. Bir kısmı da İran ipeği karşılığında İran'a gittiğini belirtmektedir. Avrupalı ülkeler Osmanlı'nın Yemen kahvesine, İran ve Hindistan mallarına ihtiyaç duyduğu için kendi altınlarını Basra körfezi ve Kızıldeniz üzerinden Hindistan'a gönderip mal getiriyorlardı. Basra körfezi İran ticaretine açıldıktan sonra İsfahan, Yazd, Şiraz ve Bender Abbas önemli merkezler haline gelmiştir. Ticari mallar bu şehirler üzerinden İran'ın merkez bölgelerine ve Basra körfezine kadar ulaşabiliyordu.

³³ İngiliz yazar.

Özellikle İsfahan, Yeni Culfa ve onların çevresindeki şehirler uluslararası ticaret merkezi haline geldi. Hindistan Ermeni tüccarları İran Ermeni tüccarlarıyla Yeni Culfa kurulduktan sonra iyi ilişkiler kurabildiler. CulfaErmeni tüccarları kara ve deniz yolunu kullanarak Horasan oradan Kandahar, Kabil ve Delhiye ulaşıyorlardı.³⁴

I. Şah Abbas'ın son dönemlerinde İran'a gelmiş olan İngiltere'nin siyasi temsilcisi şahın ticaret planını şöyle anlatmaktadır: “Şah ticaretle uğraştığı için İran halkı Şah'ı suçluyordu. Şah bol bol ticari malları doğu ve batı tüccarlardan ucuz satın alıp ve malların karşısına İran'ın ticari mallarını onlara satıyordu.Genel olarak şahın hedefi ihracatı arttırmak ve ithalatı düşürmektir”. Doğu'nun ticaret malları ipek kumaşlar, Çin'den gelen çay, çeşitli baharat, mücevher ve diğer pahalı hediyeler Hindistan ve Doğu Asya'dan geliyordu. Ayrıca şah yabancı tüccarların sınıra ulaştığını öğrenince dahili tüccarları oraya gitmesine izin vermiyordu. Çünkü kendi adamları gidip ticaret malları ucuza satın alıp daha sonra halka ucuz satıyordu. Ya da yabancı tüccarlara yolun güvensiz olduğunu ya da düşmanla savaşta olduğunu söyleyerek mallarını ucuza satın alıyordu. Bu durum yabancı tüccarların mallarını mecburen satmak zorunda bırakıyordu.

Fransız seyyahı Tavernier Şah Abbas'a dair şöyle yazmaktadır:

“Şah altın ve gümüşü İran dışına nakleden Hintli tüccarlar ve tefecilerle iyi ilişkisi yoktu. Onları Yahudilerden de kötü sayıyordu. İran'da yıllık üretilen ipek yaklaşık yirmi bin adl idi. Her adl ipek o dönemde 36 mene³⁵ eşitti. İran'da dahili ipek masrafı yıllık yaklaşık bin adl idi. Şah da kendi siyasi iktidarını kullanarak ipeği tekeline aldı. Halktan ipeği ucuz satın alıp yabancı ülkelere belirli bir fiyata satıyordu. Şah ipek ticaretinden yıllık 8 milyon toman kazanıyordu. I. Şah Abbas'tan önceki ve sonraki şahlar onun kadar en üst siyasi seviyeye ulaşamamıştır. I. Şah Abbas 1570 ve 1580 yıllar arasındaki vergiye gitirilenzamı kaldırdı. Ama Şah Abbas'tan sonraki şahlar vergiyi yine arttırdılar. 17. yüzyılın sonlarına doğru vergiler yine arttırıldı. aristokratlarticaretlerini geliştirmek için paraya

³⁴ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani...*,s. 176-177.

³⁵I. Şah Abbasın dönemde bir men tüm İran'da eşit değildi. Tebriz'de bir men 3kg, Gilan'da bir men 6kg, Şmahi ve Karabağ'da bir men 8kg'ya eşitti.

ihtiyacı vardı. Öte taraftan Osmanlı ve Özbekler ile savaş durmuştu. Bu nedenle aristokratlar savaş dönemindeki gibi ganimet elde edemiyorlardı.”³⁶

1.2 İpek Ticareti

I. Şah Abbas'ın iktisadi ve siyasi amaçlarla uygulanmaya koyduğu ipek ticaretindeki tekel politikası İran'ın ipek ihracat ve ithalatını etkilemiştir. I. Şah Abbas ipek ticaretinin doğu ve batı ülkeleriyle iktisadi ve siyasi ilişkisinde en iyi araç olduğuna inanıyordu. Bu amaçla ipeğin ticaretinde tekel oluşturdu. İpeğin tekel olmadan önce çoğu Osmanlı'ya ihraç ediliyordu. İpek ticaretinin kendisine bağlanmasının ilk sebebi Osmanlı'nın ticaretini engelleme ve düşmanına ekonomik yönden büyük darbe vurmaktı. İkincisi ise ipek ihracatıyla kendi ülkesinin dış ticaret dengesini korumaktı. I. Şah Abbas yabancı ülkelere ithalatın pek çok yararı olmadığını biliyordu. Bu nedenle ipek ihracatını arttırarak İran'ın iç ve dış ticaretini dengesini sağlıyordu.

Güney Amerika'dan Avrupa pazarlarına çok gümüş gelmesi nedeniyle gümüşün fiyatları da artmıştı. İran bu nedenle bir enflasyon dönemini yaşıyordu. Dolayısıyla İran ticaret dengesini korumak için gümüşe ihtiyacı vardı. İran ihtiyacı olan madeni paraları Avrupa'dan ipek ve diğer ticari mal karşılığında elde ediyordu. Şah ne kadar ipek Avrupa'ya ihraç ederse o kadar gümüş ve madeni paranın ülkesine akışını sağlıyordu. Üçüncüsü ise ipeği Basra körfezinden Avrupa'ya taşıyarak Portekizlilerin bölgedeki gücünü kırmaktı. Yalnız ipek Safevi Devleti'ne özel değildi başka ürünler de vardı. Örnek olarak Horasan firuzesi, Bahreyn sedefi, at ihracatı da şahın tekelindeydi. I. Şah Abbas gerçi ipeğin tekel politikasını 1620-1630 yıllarında bir kazanç olarak sayıyordu. Ama bazı olumsuz noktalarını da gözden kaçırmamak gerekir. Şahın bu politikalarından üreticiler de pek razı değildi. Şah ipek alışverişine bir sınır koyması üretim boyutunu olumsuz etkiliyordu. I. Şah Abbas'tan sonra ipek tekellerinin bir kısmı kaldırıldı. Herkes serbestçe üretip satmasına izin vermesi İpek üretiminin de artmasını sağlamıştır. Avrupalıların

³⁶Ravandi, *Tarikh-e İjtema-i İran...*, s.12-16.

raporlarına göre 1637 yılında ipek üretimi 20000 adl iken 1670 yılı yani Şah Süleyman döneminde 22.000 adlle ulaşmıştı.³⁷

Osmanlı ve Safevilerin İpek Ticaretindeki Rolü: Osmanlı İmparatorluğu ve Safevi Devleti arasındaki ticaret denilince ipek ticareti akla gelmektedir. Bu iki devlet arasında tek ticaret ipek ticareti değildi. İranlı tüccarlar ipeğin yanında çivit, dokuma ve başka ticari malları da satıyorlardı. Bu durumda Basra körfezinde yapılan ticarete değinmek yerinde olacaktır. Hürmüz'den başlayan ticaret şebekesi, Basra'ya oradan da Bağdat'a sonra Halep'e ulaşıyordu. 16. yüzyılda Halep ve Basra Osmanlı İmparatorluğu kontrol altında güvenli şehirlerdi. Neticede ticari bakımdan özellikle Hindistan'dan ithal edilen baharat ticareti nedeniyle müthiş bir gelişme göstermişti. İngiliz tüccarları da Halep-Basra-Hürmüz-Hindistan şebekesini takip ediyordu. Osmanlılar Suriye çölünü ele geçirdikten sonra gerek Hindistan baharatı ve kumaşları gerekse İran ipeği açısından Halep önemli bir ticari merkez haline gelmiştir. Halep'te batılı tüccarların (Venedik, Almanya, Hollanda, İngiliz v.s) yanısıra Anadolu, İran, Hindistan ve Mısır'dan gelen tüccarların buluşma merkezi olmuştu. Halep bu dönemde canlı bir ticaret meydanına dönüşmüştü. Hürmüz'den Basra'ya gelen ticari gemilerinin getirdikleri ticari malları kervanlarla Halep'e götürülüyordu. Bu kervanlarda pamuk, ilaçlar, baharat, çivit ve Hint kumaşları başlıca mallardı. Kervandaki tüccarlar Hintli Müslümanlar, Bağdat ve İran tacirleri idi. Arap tacirleri direkt Hürmüz'den mal satın alıyordu. Bu ticarete batılılar özellikle Venedikli tacirler katılıyorlardı. Ermeni tüccarlarının taşıdığı mallar arasında Hindistan malları Lahor kumaşları ve çivit de yer almaktaydı. Basra Portekizliler açısından en önemli noktaydı. İran'dan Basra'ya gelen ticari mallar ipek kumaşları, pamuklular, yün ipeği, halı, keten, kâseler, gül suyu, un, buğday, davar, koyun ve kuru meyve idi. Hürmüz'den Basra ve Bağdat'a ithal edilen ticari malların büyük bir kısmını Türk ve Arap tüccarları alıyordu. Görüldüğü gibi Hindistan'dan başlayıp Hürmüz'den Basra'ya ve oradan da Irak ve Suriye'deki ticaret merkezlerine uzanan yoğun bir ticaret şebekesi vardı. 1606 yılında Hürmüz'den Şiraz'a giden ticari yol üzerinde bir kente ulaşan Portekizli seyyah Nicolau De Orta Rebelo, kendi seyahatnamesinde bu

³⁷Abu Talib Sultaniyan, "Kar Kerdi Ebrîşum ve Nakşi Bazargananı Ermeni der İktisad ve Siyaseti Safevi" (Ez devreyi Şah Abbasi yekum ta Payani Hükümeti Safeviyan), **Pejuhişname Tarikh Temeduni İslami**, Shomara: 2, (2011),s.84-86.

ticaretten bahsetmiş ve misafir olduğu kervansarayda Türkler, İranlılar, Araplar, Ermeniler, Hindistanlılar, Venedikler, Rumlar, Macarlar, Yahudiler ve Portekizlilerin olduğunu ifade etmiştir. Birçok İranlı tacirler İran'ın farklı bölgelerinden Hürmüz adasına ticaret yapmak için geliyordu. Şah Abbas döneminde Portekizli seyyah Teixeira İran ticaret hakkında şunları kaydetmiştir:

“Yeni Culfa Ermeni tüccarları Portekizli ve diğer Hıristiyan tüccarlar ile ticaret yapmak için İran'ın bütün nahiyelerinden Hürmüz adasına geliyorlardı. İran tacirleri altın, gümüş, brokar, ham-işlenmiş ipek, at, halı, kökboyası, gül suyu, şap, ravent, güzel elbiseler, karanfil, mendil, tarçın, kakule, biber, zencefil, şeker, Hindistan cevizi, kalay, sandal ağacı, misk, Çin porseleni, kıymetli taşlar, inci ve çivit aldıklarını yazmaktadır.”

Şah Abbas Hürmüz'ü (1622) ele geçirinceye kadar Portekizliler ticaret üzerinden çok büyük paralar kazandı. Bu sürede Basra İran açısından yalnız yerel mallar için değil Hindistan menşeli ticari malları için de çok değerli bir noktaydı. İranlılar genelde Sif iskelesine (Basra) gelip buğday ve sebze satın alıyorlardı. Şiraz ve Luristan'dan kervanlar, deniz yoluyla gemiler Daurak, Bender ve Buşehir iskelelerinden düzenli Basra limanına geliyorlardı. Bu limanlarla denizden Huvayz, Şuşter, Dizful ve Vasıt ile Karun Nehri üzerinden İran ile Basra arasında canlı bir ticaret vardı. Yine İran tacirleri Hint malları ithalinde Basra yolunu kullanmaktaydı. Basra'ya gelen mallar özellikle pamuklu kumaşlar, ipek ve gıda maddeleri İran açısından, bölgedeki ticareti için önemliydi. Bazı önemli İran ipekli kumaşları Hindistan'a da ihraç ediliyordu. Görüldüğü gibi Basra hem bölgesel ve hem de uluslararası ticarete önemli bir noktaydı. Diğer bir önemli liman Trablus (Trablusşam) idi. İran ve Suriye'den gelen mallar kara yoluyla Trablus limanına ulaşım vergi ödedikten sonra Avrupa'ya taşınıyordu³⁸.

Osmanlı toprakları Safevilerin Avrupa ile olan kara ticareti için büyük bir önem taşıyordu. Anadolu'da pek çok şehirden geçen ipek başlıca üç önemli merkezden (Halep, İzmir, Bursa) Avrupa'ya nakledilirdi. Avrupa kaynaklarında özellikle de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin 17. yüzyıla ait belgelerinde “Osmanlı Rotası” olarak isim verilen bu güzergah ve yol üzerindeki merkezlerden özellikle Halep, ticari şirket yönetimlerine sunulan

³⁸ Aydoğmuşoğlu, “I. Şah Abbas Devrinde...”, s. 426.

raporlarda sıkça geçmektedir. Bu dönemde kara ve deniz ticareti anılanlarındaki sıkı rekabet belgelerinde bu şehirden bahsedilmesinin başlıca nedenidir.³⁹ 1617 yılında Şah Abbas İngilizlere ihracat için 2.000-3.000 balya teklif etmişti. Toplam üretimin 20.000-22.000 balya ipek olduğu tahmin ediliyordu. Basra'nın İran'dan ipek ithalatının yarısından dörtte üçüne kadarı buradan İtalya'ya götürülmektedir.⁴⁰

İran'ın ucuz ve kaliteli ipeği, Halep ve İzmir'de bol bol bulunmaktaydı. Örneğin İran 1621 yılında 6000 adl ham ipeği Suriye üzerinden Avrupa'ya ihraç etmiştir. Bu işler Venedik ve İngiliz tüccarları tarafından yapılmaktaydı. Ancak bu iki ülkenin arasında ipeğin Avrupa'ya taşınmasında rekabet yaşanıyordu. İran tüccarlarının gecikmesi sonucunda zaman zaman oluşan krizlere rağmen ipek, Osmanlı-İngiliz ticaretinin esasını oluşturuyordu. İngiliz tüccarları Halep üzerinden Basra'ya, oradan Basra körfezi yoluyla Hürmüz ve Hindistan'a ulaşıyordu. İngilizler İran ipeğine büyük ilgi gösteriyordu. İngiliz tüccarları ipeği İran'dan İngiltere'ye ucuza götürmek için Trabzon'dan İran ile direkt bağlantı kurmaya çalışıyordu. Sadece bu teşebbüs İran ipeğinin Suriye'deki en büyük müşterisi (Venedik) ile birlikte Gürcü ve Ermeni ipek tüccarlarını telaşa düşürmüştü. Nitekim Osmanlı Devleti bu haberi duyduktan sonra bu projeyi yasaklamıştır.⁴¹

İpekli dokuma ve sanayinin İngiltere'ye ihracı I. Elizabeth (1558-1603) döneminden itibaren başlamıştır. Kraliçe Elizabeth dönemi İngiltere'nin ham ipeğe olan ihtiyacının arttığı bir dönemdir. 1617 yılında İngiliz ipekli sanayisi yılda yaklaşık 300-600 balya (27-54 ton) üretmekteydi. I. Şah Abbas'ın İngiltere'ye önerdiği miktar 2000-3000 balyayı buluyordu. Bu yüzden İngiltere İran'dan aldığı ham ipek için ödediği kıymetli malların topraklarından çıkmaması için alternatif seçenekler peşindeydi. Bir sefer Şah Abbas ipeği daha ucuz isteyen İngiltere'ye hemde Osmanlı topraklarından aldığı vergiyi kesme amacıyla İran ipeğinin ticari yolunu değiştirmek kararı aldı. Ama başarılı olamadı. Çünkü İran'daki ipeği üreten ve ticaretini yapan Ermeni tüccarları Şah'ın bu planına karşı çıktı.

³⁹Şenay Yanar, "Uluslararası Ham İpek Ticaretinde İran'ın Avrupa Bağlantıları Ve Culfa Ermenileri (Şah I. Abbas Dönemi 1587-1629)", (Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi,) Sakarya 2014, s. 45-46.

⁴⁰ Halil İnalçık, **Bursa Araştırmaları**, Bursa: Furkan Ofset, 2012, s. 282.

⁴¹ Aydoğmuşoğlu, "I. Şah Abbas Devrinde...", s.367.

Aynı zamanda Şah Abbas ipek ticari yolunu değiştirip ipek tekeli de İngiltere'ye vermek istiyordu. Bu dönemde Ermeni tüccarlar devreye girerek Şah'ı engellemişlerdi.⁴²

Şah Abbas'ın döneminde Osmanlı-Safevi arasında sık sık sorunlar çıktığında ambargolar uygulanıyordu ve her türlü ticari malların geçişi yasaklanıyordu. Bu ambargolar Osmanlı, Safevi ve İtalyanları olumsuz etkiliyordu. Bu ambargolar pek fazla kalıcı değildi. Bir süre sonra durum yine normal haline dönüyordu. Çünkü her iki devlet de ticari gelirlere bağıydılar ve bundan vazgeçme lüksleri bulunmamaktaydı. İran, ipeklerini üretip para kazanırken, Osmanlı da toprağından geçen mallardan vergi alıyordu. Ayrıca Osmanlı Amasya, İstanbul, Bursa, Diyarbakır ve Mardin'deki ipek sanayilerinde İran'dan gelen ham ipek işleniyordu. Bu şekilde ipek ticareti iki devletin ekonomisinin temelini oluşturmaktaydı. Avrupa'da kumaş kullanımı ve ipek sanayi yaygınlaşması Osmanlı ve Safevi Devleti'nin ekonomilerini olumlu etkilemişti. Bu şekilde her iki devlet ipek ve gümüşlerin büyük bir bölümünü Avrupa'ya ihraç ediyorlardı.⁴³ İpeğe olan talebin giderek artması üzerine Avrupalılar ihtiyacı olan ham ipeği Osmanlı Devleti vasıtasıyla İran'dan Avrupa'ya taşıyorlardı. 1620'lerde İran'dan Avrupa'ya toplam bir milyon liralık (384,800kg) ipek ihracatı yapılmıştı. 1626-1631 yılları arasında İran'ın ham ipeği, Asya'dan Avrupa'ya ihraç olan malların arasında ikinci sırada yer alıyordu. Safevi Devleti bütçesinin en büyük kısmını ipek ihracatından kazanıyordu. İran'ın ipekleri Osmanlı topraklarında iki şehirde satılıyordu. Biri Halep ikincisi ise Bursa idi. İran ve Osmanlı arasındaki bu ticaret akışını iki devlet arasında yaşanan savaşlar -1578-1590 yıllarında Osmanlı-Safevi savaşı⁴⁴ gibi- etkilemediği sürece bu ticaret önemli oranda varlığını devam ettirmiştir. Piyasası eski ipek pazarı haline dönmüştü. 1612 yılında Nasuh Paşa⁴⁵ antlaşması ardından Osmanlı ekibi

⁴² Aydoğmuşoğlu, "I. Şah Abbas Devrinde...", s. 370.

⁴³ Halil, İnalçık, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi**, Cilt. 1, (çev.) Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000, s.270.

⁴⁴ 1578-1590 Osmanlı-İran savaşı III. Murat'ın saltanatı sırasında Osmanlı İmparatorluğu ile Şah Tahmasb'ın ölümü sonrasındaki taht kavgalarıyla çalkalanan Safevi Devleti arasında Güney Azerbaycan ve Kafkaslar'da gerçekleşmiş olan bir savaştır. Bu savaş sonucunda Osmanlı kazanmış ve Ferhat Paşa antlaşması imzalanmıştır. Bu antlaşmanın sonucunda Tebriz, Karabağ, Gürcistan, Dağıstan ve Şirvan Osmanlılara bırakıldı.

⁴⁵ Nasuh Paşa antlaşması 20 Kasım 1612 tarihinde Osmanlı devletiyle Safevi Hanedanının yönettiği İran arasında imzalanmış bir antlaşmadır. Bu antlaşmada Ferhat Paşa antlaşmasındaki kazanan topraklarını kaybetti.

İran'ın yıllık 32 ton ipek göndermesi konusunda ısrarcı oldu. Çünkü Osmanlı için ipek ticaretinin gelirleri daha önemliydi. Hatta Osmanlılar Avrupa'ya diğer bir yoldan İran ipeklerini direkt götürmesinden çok kaygı duyuyordu.

17. yüzyılda Halep ve Bursa'ya rakip olarak İzmir'in önem kazanmasıyla birlikte I. Şah Abbas'ın İran ipeğini direkt Avrupa ülkelerine satma siyaseti çerçevesinde başarılı olan Ermeni tüccarları, önce İzmir'de aktif hale gelmişlerdir.⁴⁶ Daha sonra Livorno'nun Avrupa'da ipek pazar merkezi haline gelmesinde önemli roller oynadılar. O dönemde ipek alım-satımında kimin etkili olduğu üzerine mevcut olan tartışmada Halil İnalçık, 15 ve 16. yüzyıllarda Safevi ülkesinden Bursa'ya gelen ipek tacirlerinin birçoğu Fars ve Azeri Müslümanların oluşturduğunu belirtirken, Ahmed Tacbahş I. Şah Abbas'ın döneminde ipek alım-satımında Yeni Culfa Ermeni tüccarlarının etkili olduğunu zikretmektedir. Ahmed Tacbahş'ının ifade ettiği 16. yüzyılın sonundan itibaren özellikle I. Şah Abbas'ın döneminde ipek ticaretinde Ermeni tüccarların öne geçtiğini akla getirmektir. Bu şekilde Şah Abbas, öncelik verilen Ermeni tüccarlar, Müslüman tacirlerin yerlerini almışlardır. Özellikle ipek ticareti I. Şah Abbas'ın döneminde Ermenilerin eline geçmiştir. Çünkü şah Ermenileri kendi temsilcisi olarak ipek ticaretinde kullanıyordu. I. Şah Abbas, ambarlarında toplanan ipekleri Ermenilere dağıtıyordu. Onlar da ipeği Hindistan'a veya Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya götürüyorlardı. İpek ticaretinden kazanan paraların hepsi Şah Abbas'ın hazinesine giriyordu. Şah Abbas da Ermenilere çok değer verip onları İsfahan'a nakil ettikten sonra mali yardımlarda bulundu. Ermenilerin kendilerine ait özel dükkânları vardı. Bu dükkânlarda İngiliz ve Hollanda mahutu (çuha), Venedik dokumaları ve başka Frenk kumaşları satılıyordu. Bu mallar, Avrupa'dan ipeğe karşı gelen mallardı. Şah Abbas özellikle dış ticarete Ermeni tüccarların Hindistan, Osmanlı, Rusya özellikle Avrupa ile güçlü ilişkilerini desteklemekteydi. Bu şekilde Ermeniler Venedik ve Livorno'ya kadar İran'ın ticari mallarını özellikle ipeği götürüyorlardı. İran Ermeni tüccarlarının Venedik ve Livorno dışında Paris ve Amsterdam'da özel temsilcileri vardı.⁴⁷

⁴⁶ Aydoğmuşoğlu, "I. Şah Abbas Devrinde...", s. 368

⁴⁷ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik...*, s. 276, 282, 283.

Ermeni tüccarlar ipeği sattıktan sonra Bursa'dan kalay, y nl  kumaş, baharat ve bunlara benzer malları satın alıp İran'a götürüyorlardı. Bursa, İran'ın uluslararası ipek piyasası hemde İran'a ihraç olan malların antrepo haline gelmişti. I. şah Abbas'ın tahta geçmesinden bir yıl önce 1586 yılında Osmanlı ile Safevi Devleti arasında meydana gelen savaş ipek ticaretini daha da olumsuz etkilemiştir. Bu yıllarda Bursa'ya gelen ipeğin çok az olduğu belirtilmektedir. Dolayısıyla ipeğin fiyatı artmasıyla birlikte tezgahların dörtte üçü durmuştur. 1600 yılında İran'ın Osmanlı'dan ithal edilen y nl  kumaş ve kalay ihtiyacı tahminen 2000 balya (adl) kumaş ve 40-50 ton kadar kalaydı. Yine 1603-1612, 1615-1618 ve 1624-1639 yılları kapsayan Osmalı-Safevi savaşlarından dolayı ticari malların fiyatları artmıştır. Fiyatların yükselmesinde batıdan gelen talebin artmasının da etkisi vardı. İran tüccarları Bursa'da batı y nl leri ve kalayın yanı sıra körfezden gelen incileri, Kıbrıs ve Mısır'dan gelen şekerleri, hatta Hindistan'dan gelen baharatı satın alıyordu.⁴⁸

1620 yılında ipek İran'ın en büyük ticaret ihracat malı olmuştur. şah Abbas 1603-1629 yılları arasında ipek yolu g zerg hını Osmanlı topraklarından Hint Okyanusu'na alma planını denemiştir. şah Abbas'ın düşüncesine göre Hint Okyanusu'nda İngiliz ve Hollandalılar herkesten üstte idi. Bu yüzden şah Osmanlı limanlarında ödediği fazla vergilerden kurtulmak için bu planı  ne sürmüştü. Bu şekilde Osmalı-Safevi rekabetleri sürüyordu. Safeviler ipeğin ihracatını yasaklarken, Osmanlı da altın ve gümüş sevkiyatının önlemini alıyordu. şah Abbas'ın ticaret yolunu değiştirme planı hiçbir zaman gerçekleşmedi. Çünkü ipek yolunu değiştirmek hiç de kolay değildi. Venedik, İspanya ve İngiltere gibi güçlü devletleri razı etmek gerekiyordu. Herkesten  nce İran'ın ipeğini Osmanlı topraklarından Avrupa'ya götüren Venedik bu işe karşıydı. Çünkü Suriye'de bulunan pazarlar Venedik ekonomisi için çok hayatiydi. Ayrıca Venedik piyasaları bu işten zarar görmemesi için şahın planına tepki gösterdi. İspanya da bu öneriyi kabul etmedi. Osmanlı ile herhangi problemi olmayan İspanya Basra körfezindeki limanlarda gözü vardı. İngiltere'ye gelince yol değiştirme planına o da karşıydı. Çünkü Osmanlı ile ticaretin kesilmesi kendi gelirlerinin kesilmesi demekti. Bununla birlikte İngiltere bir ara ipeği Moskova üzerinden yapılmasına destek verdi. Aynı dönemde İran'ın ne kadar madeni

⁴⁸ İnalçık, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik...*, s. 276, 282, 283.

paraya ihtiyacı olursa hepsini karşılayacağını söyledi. Ama gereken zamanda İran hazır olamadı. Şah ipek ticaretinin kuzey yolundan⁴⁹ gönderilmesi için müzakerelerde bulundu. Buna göre 1610 yılında Katolik olan Pere JuanTade'yi Lehistan ve Rusya'ya gönderdi. Bu müzakereden hiç bir sonuç elde edemedi. 1618 yılında Osmanlı-Safevi arasında yapılan ServaBarışı'ndan sonra bol miktarda ipek ve başka ticari mallar Bağdat üzerinden Halep pazarlarına akmaya başladı. Yukarıdaki antlaşmada İran Osmanlı'ya vergi olarak yıllık 200 balya ipek vermeyi kabul etti. Antlaşma ve ambargoların kalkmasına rağmen bir miktar ipek ve çeşitli ticari malları kuzey yolu üzerinden İngiltere ve Rusya'ya ihraç edilmeye devam etmiştir. Mesela 1623 yılında 75 Rus tüccarı İran'a gelip 4440 libre ipeği⁵⁰ gemilerine yükleyip Astrahan üzerinden Moskova'ya götürmüşlerdir.⁵¹

İran'ın ipek ticareti Osmanlı topraklarında Safevilerin tarihi boyunca devam etti. Hiçbir zaman bütünüyle yok olmadı. Neticede ikidevlet için en önemli gelir kaynağıydı. Safevilerin Osmanlı topraklarından geçen ticari mallarına (ipek, baharat, kalay, bakırv.s.) her iki ülkenin de ihtiyacı vardı. İran için en önemli gelir kaynağı olan ipek, Osmanlı ipek endüstrisinin ham maddesiydi. Hatta doğu-batı ticaretinden önemli ticari malları satın alan Avrupa tüccarları da Osmanlı ve Safevi Devleti arasında aktif bir ticaret yolunun olmasından son derece memnundu.⁵²

Ermeni tüccarları İran ipeğinden başka Horasan, Fars, Luristan, Azerbaycan, Kirmanşah ve Kürdistan illerinden yılda 10000-12000 yük koyun ve keçi yünü İran dışına ihraç ediyorlardı. Yünlerin birçoğu Rusya yolundan İngiltere'ye gönderiliyordu. En iyi keçinin yünü Basra körfezi ve Mumbai üzerinden İngiltere'ye ihraç ediliyordu.⁵³

⁴⁹ Rusya yolu (Astrahan, Moskova ve Arhangelsk kara yolu) üzerinden Avrupa'ya ulaşıyordu.

⁵⁰ Libre, bir ağırlık ölçüsü birimidir. 1 libre 0,45359237 kg eşitir.

⁵¹ Rudolph Mathee, **The Politics Of Trade in Safavid Iran, Silk for Silver 1600-1730**, Cambridge University Press, 1999, s. 92.

⁵² Aydoğmuşoğlu, "I. Şah Abbas Devrinde...", s. 372.

⁵³ George Nathanael Karzan, **Iran ve Qaziyeh Iran**, Cilt.2, (çev.)Vahid Mazandarani, Tahran: Intesharat-e İlmiveFarhangi, 2001, s. 607.

1.3. İran Dış Ticaretinde Ermenilerin Rolü

Fernand Braudel'e göre Ermeni tüccarların faaliyetleri Avrupa ile sınırlı değildi. Japonya ve Çin hariç Hindistan, Asya'nın güney doğusu, Tonkin, Java, Filipinler ve bütün doğuyla ticaret yapıyorlardı. Ermeniler ilk günden kendi yollarını Hindistan'a açmışlardır. İndus'dan Gang nehrine ve Bengal körfezi'ne kadar gitmişlerdir. Ermeni tüccarları hatta Himalayaları geçip Lhasa (Tibetin başkentine) ulaşmışlardır. Oradan Çin sınır alanlarına kadar alışveriş yapıyorlardı. İran, Ermeni tüccarlarının Moskova ile ipek ticareti yapmaları için 1666 yılında Rusya'da ticari bir şirket kurdu.⁵⁴ Ermeni tüccarları Moskova'dan Polonya yoluyla Almanya, Amsterdam ve oradan İngiltere ve öte taraftan Fransa, İsviçre ve İtalya'ya kadar gitmişlerdir. Ermeniler daha sonra Portekiz, Sevilla ve Kadis (İspanya'nın güneybatısında bir şehir) üzerinden Amerika'ya gitmek için yola çıktığı görülmüştür. Ermeniler ticari yetenekleri sayesinde dünyanın çeşitli yerlerine nasıl ulaşacaklarını çok iyi biliyorlardı. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nden bir ajanının ifadeleri Ermeni tüccarlarının uluslararası yeteneğini gözler önüne sermektedir: *"Ermeniler 50 şilink ile öyle bir yerlere yolculuk yapıyor ki biz 50 tomanla yapamıyorduk"*.⁵⁵

İran-Ermeni Tüccarların Hindistan'daki Rolü: Yeni Culfa Ermeni tüccarları Hindistan'da iç ve dış ticaretle meşgul durumdaydılar. Bu tüccarlar nerede, kimlerle ticaret yapacaklarını iyi biliyorlardı. Ermeni tüccarların ticareti Hindistan'da geniş bir şekilde gelişmiştir. Çünkü I. Şah Abbas, Hindistanlı tüccarların Safevi bölgelerinde ticaret yapmalarını yasaklamıştı. Yasağın sebebi ise Hindistan tüccarların faizciliği idi. Bu faizcilik İslam dininde haram olduğu için Müslümanlar tarafından yapılmıyordu. Basra Körfezi açıldıktan sonra Yeni Culfatüccarları Hindistan ticaretine hâkim olmuşlardır. Onlar Hindistan'ın farklı şehirlerine ticaret yapmaya gidiyorlardı. Birçoğu şehirlerde kendi temsilcilerini açmıştı. Ermeniler, Gang Nehri üzerinden tüm Hindistan bölgeleri ile ticaret yapıyorlardı. Hovhannes'e göre, The Account Book⁵⁶da Ermeni tüccarların ihraç ve ithal ettikleri ticari mallarının sayısını yaklaşık 180 kalem olarak yazılmaktadır. Mesela az

⁵⁴Sadiqi, *İran Zemin dar Gustereyi Tarikh-i Safeviyye*, s. 162

⁵⁵ Aydoğmuşoğlu, "I. Şah Abbas Devrinde...", s. 367.

⁵⁶ İran Ermeni tüccarı Hovhannes'in yazdığı sefernamesidir.

sayıda metal çivi ithal ediyorlardı. Bu ithalat yapılan ticari malların içinde baharat, kıymetli taşlar ve elbiseler bulunmuyordu. İthal mallar şunlardan ibaretti: Ütü, balık ağ, at eyeri, mum, balmumu, çivi, danak, bıçak, terlik, tatlı şekerleme, un, hurma, keten, yün dokumaları, bitki renkleri ve başka ürünlerdi. Hovhannes'e göre tüccarlar, İsfahan-Şiraz ve Bender Abbas'tan sonra Surat'a geçerek Hindistan'ın batı sahiline ulaşıyorlardı. Tavernier'in de aynı yoldan yolculuk yaptığı anlaşılmaktadır. The Account Book, Ermenilerin Gang Nehri'nin civarında bir kolonisi olduğunu anlatmaktadır. Hovhannes yazdığı notlarda Ermeni tüccarların, Ermeni kolonileri ile temasta olduğunu belirtilmiştir. Bunların aynı zamanda Hintli, Keşmirli ve Tibetli tüccarlarla iş yaptığını vurgulamıştır. Surat, Agra, Lhasa Tibet şehirlerinde Ermeni cemaatleri yaşamaktaydı. Ermenilerin Hindistan'da 16. yüzyıldan itibaren yoğunlaştığı bilinmektedir. Moğol İmparatoru Ekber Şah (1556-1605), Ermeni tüccarları Hindistan'da ticaret yapmak için teşvik ediyordu. Ermeniler çoğunlukla Bengal, Said Abad, Çin Surah, Hougly ve Kalkata'da yaşıyorlardı. Onlar kendi ticaretlerini Hindistan'dan Myanmar, Tayland, Malezya, Bataviye ve Manila'ya kadar genişletmişlerdir. Hindistan'da Mesrop Jacop Seth, Ermenilere dair bir kitabı yazmıştır. Yazarın amacı, Ermeniler hakkındaki dökümanları toplayıp iyi bir sonuç çıkarmaktı. Öte taraftan da Ermenilerin, İngiliz Doğu Hindistan Şirketiyle ilişkilerini de değerlendirmektir.⁵⁷

Hindistan İmparatoru Ekber Şah, Hindistan iç ticaretini geliştirmek için Ermeni tüccarlara bazı imtiyazlar vermiştir. Bu imtiyazlar sayesinde Ermeni tüccarlar, Hindistan'ın yabancılara yasak olan bölgelerine kadar gidebiliyorlardı. Ermeni tüccarları bu fırsatı kullanarak Agra şehride (Ekber Abad) bir ticari şirket kurmuşlardır. Ermeniler, daha sonra Hindistan'ın diğer şehirlerinde de ticari temsilcilerini açmışlardır. Mecmuyi Cihan Gustand Jughaytsi'nin (Ermeni tarihçisi) eserinde otuz şehrin ismi kaydedilmiştir. Bu şehirlerde Ermeni göçmenleri yaşamaktaydı. Gustand, Ermeni tüccarlarının doğudan batıya doğru gittiklerini belirtmiştir. Multan, Lahor, Sarandon, Cihan Abad, Ekbrab, Hurja ve Hindovan, Bengal, Biyar, Patana, Bnares, Mu, Gazpor, Jalal Por, Şahzada Por, Hayır Abad,

⁵⁷ Ina Baghandiantz, **The Armenians Merchants of New Julfa: Some Aspects of their International Trade in the Late Seventeenth Centuries**, Columbia University, 1993, s. 154-158.

Dariyabad, Doulatabad, Serench, Branpor, Surat, Gujarat, Aurangabad, Şagar, Haydarabad, Muşli Bender ve Pago'ya kadar ilerledikleri anlaşılmaktadır. Ünlü Ermeni göçmenleri Agra, Surat, Burhannor, Patna, Chinsur, Bihar, Hukal, Kamir, Bnares, Lahor, Delhi, Said Abad, Madras, Mumbai, Haydarabad, Laknav, Dskav ve diğer Hindistan şehirlerinde yaşamaktaydılar. İngiltere'nin Hindistan'a nüfuz etmesinden önce Hindistanın iç ve dış ticaretinin bir kısmı Ermeni tüccarlarının elinde bulunuyordu.⁵⁸

17. yüzyılda İngilizler, Ermenilerin ticari yeteneklerini kullanmaya çalışmışlardır. Hindistan'da Ermeni tüccarları her yerde ayrı ayrı ticaret yaparak batı şirketleriyle rekabet ediyorlardı. Yalnızca kendi yetenekleriyle eski ticari yöntemini sürdürüyorlardı. 18. yüzyıla kadar eski yöntemlerini öne sürdürmüşlerdir. Hindistan'daki diğer devletler Ermenileri pek fazla desteklemiyorlardı. İngilizler, Ermeniler'e baskı yapması için yerel devletlere rüşvet veriyordu. Üstelik Avrupalı Devletler Şirketlerini destekliyorlardı. Banka sisteminin kullanılmasını ve başka ticari imkanları sağlıyorlardı. Bu nedenle Hint Ermeni tüccarları dağılmışlardır. Bu olaylardan sonra Hindistan Ermeni tüccarları başka ülkelere göç etmeye başlamışlardır. 17. yüzyılda Ermeniler için en önemli yer olan Çin, Güney Doğu Asya, Orta Asya, Uzak Doğu Ülkeleri, Pasifik Adaları (Melanezya, Mikronezya ve Polinezya) ile ticaret yapıyorlardı. Hindistan Ermenileri Myanmar, Siyam, Tibet, Endonezya, Nepal, Filipinler, Malaya ve diğer bir çok ülkelerle ticaret yapmaktaydı. Kaynaklara göre, Hindistan Ermeni tüccarlarının diğer ülkelerde yaşayan Ermeni tüccarlarla sıkı ilişkisi olduğu belirtilmektedir.

Ermeni tüccarlarının Çin halkıyla ilişkisi iyi araştırılmamış ama bazı kaynaklara göre Ermenilerin çok eskiden Çin ile ilişkisi olduğu belirtilmektedir. Hatta Ermeni tacirlerinin, Orta Çağ'da Tan Devleti döneminde (618-907) Çin ile ticari ilişkisi olduğu ve daha sonra bu ilişkilerin güçlendiği belirtilmiştir.⁵⁹

İran'a dönersek şüphesiz İran Ermenileri, Hindistan ve İran ticaretinde öncülerdi. Bu yükselişleri 16. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Yeni Culfa Ermeni tüccarları, ticaretlerini

⁵⁸Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen-i İrani der...*, s. 167-168.

⁵⁹Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen-i İrani der...*, s. 188-189.

Hürmüz ve Gujarat sahilinin batısında bulunan Cambay ve Diu yolu ile yapıyorlardı. Moğol İmparatoru Ekber Şah (1556-1605), Ermeni tüccarlarını başkenti Agra'ya davet etmiştir. Böylelikle Ermeni tüccarlar, ilk defa 1562 yılında kendi kiliselerini Hindistan'da kurmuşlardır. 16. yüzyılın sonlarında Surat en önemli ticaret limanlarından biri olmuştur. Bu şekilde Ekber Şah, Ermeni tüccarlarını kendisine çekmiş ve 1585 yılında da devlet başkentini Surat'a taşımıştır.

17. yüzyılın başlarında Hindistan'ın pazarları İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin zümresinde değildi. İngilizler çaresiz yerel Hintli ve Ermeni tüccarlarla anlaşmak zorunda kaldı. İngilizler, doğu'nun dil, gelenek ve yerel ticaret yöntemine alışkın değildi. Bu yüzden ilk başta yerel yöneticilerle çalışmak zorundaydılar. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Ermeni tüccarların üzerinden yalnız Hindistan ticaretini değil tüm komşu ülkelerin ticaretini de almak istiyordu. Bu şirket kendi elemanlarına, Ermeni yöntemini öğrenmek için Farsça ve Ermenice öğrenmesini tavsiye ediyordu. İngilizler, Hindistan'da İran Ermeni tüccarlarından İran'ın iç ve dış ticareti hakkında bilgi almaya çalışıyorlardı. İngiliz Şirketi'nin yöneticisi Thomas Roy, kendi elemanlarına Culfa tüccarlarından İran'ın hangi yerde ham ipek ürettiğini ve hangi limandan İngiliz gemileri ulaşabileceğine dair yararlı bilgileri öğrenmesini istiyordu. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi, Ermeni tüccarları üzerinden yerel yetkililerle ilişki kurabilirdi. Örnek olarak İngilizler, 1651 yılında bir Ermeni tüccar heyetine Şah Cihan (Babür İmparatorluğu'nu 1627-1658 yılları arasında yönetmiş beşinci hükümdar) ile ticari müzakere etme görevini vermiştir. Ermeni tüccar ekibinin başında bulunan Sarhat adında biri Bengal'in (Hindistan'nın doğusunda bir il) ticari imtiyazlarını şahtan almak için orada bulunmaktaydı. Müzakerelerden sonra Şah Cihan, İngilizlerin Bengal'e gelmesine iznini vermiştir. Daha sonra buraya Kalkata şehri kurulmuştur. Halbuki Ermeni tüccarları Doğu Hindistan Şirketi'nin rakipleri sayılıyordu. İngilizler, Hindistan'ı ilk sömürge altına aldığında Ermeni ve diğer Hint yerel tüccarlar raharsızlık duyuyorlardı. Çünkü onlar İngilizler açısından büyük bir ticari engeldi. Bu nedenle İngilizler 17. yüzyılın başlarında Ermeni tüccarlara karşı ciddi bir mücadele başlattı. İngilizler Ermeni tüccarları Hindistan'dan dışarı çıkarma kararı almıştır. Bu yüzden İngilizler bu amaçlarına ulaşmak için hiçbir eylemden vazgeçmemişlerdir. İngiliz Şirketi, Hindistan'nın yerel hükümetine

baskı yapıp ticaretini sınırlamasını istiyordu. Bu şekilde İngilizler amaçlarına ulaşmak için şiddet yöntemini tercih etmişlerdir. İngilizler, rakiplerini Hint Okyanusu'ndan uzaklaştırmak için Ermenilerin gemilerini gasp ediyorlardı. Ayrıca Ermeni tüccarlarını ticaretten vazgeçirmek için deniz korsanlarını ve deniz kuvvetlerini Ermenilere karşı kullanıyordu. Bu nedenle Ermeni tüccarları da İngilizlere karşı Fransa ile yakınlaşmıştır.⁶⁰

Yeni Culfa (1605) kurulduktan sonra Ermeni göçmenleri Aras bölgelerinden Surat'a gelmeye başlamıştır. Bu göçmenler Hugli, Patna, Kalkata, Haydar Abad, Golconda ve Masuliptam'da hayatlarına devam etmişlerdir. Kaynaklara göre, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin ilk firması Kalkata'ya kurulmadan elli yıl önce Ermeniler orda yaşıyordu. İran Ermenileri, hem karadan hem de denizden dış ticarete diğer tüccarlara göre her zaman olduğu gibi öndeydi. İran Ermeni tüccarları Orta Asya ve Hindistan'a Afganistan üzerinden gidiyorlardı. Hint ve Osmanlı, Orta Asya ve Osmanlı, İran ve Avrupa ülkelerinin arasında çok iyi rol oynadıkları görülmektedir. Ermeniler, Hindistan'da hem kendileri hem de İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleriyle iş birliği yapıyorlardı. Örnek olarak Ermeni topluluğunun büyüğü Khaja Nazar (1620), İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nden kendi mallarını Hindistan ve Surat'a götürmesini istedi. Ermeniler, Hindistan ve Çin'in her bölgesinde ticari ilişkiler kurmuştu. Khaja Minas adında başka bir Ermeni tüccarı, 1660 yılında büyük ticarete sahipti. Kendi ticari mallarını Avrupalı ülkelere taşımak için İngilizlerin gemilerini kiraliyordu. Ayrıca kendisinin de birçok gemisi bulunmaktaydı.⁶¹

Öte taraftan İranlı tüccarlar da ticaretle meşguldü. Chardin'e göre Müslümanlar, Asya'da önemli tüccarlar sayılmıyordu. Onlar sadece İran, Osmanlı ve Hindistan gibi İran'a yakın ülkelerle ticaret yapmaktaydı. Çünkü Müslüman oldukları için dış ticarete birçok sorunlarla karşılaşıyorlardı. Dolayısıyla İran'ın dış ticareti Ermenilerin elindeydi. Yolculuğa çıkmayarak yerlerine temsilci gönderdikleri Ermeni tüccarlarına Khaja adı veriliyordu. Bu temsilciler onların adına yolculuk yapıyorlardı. Çoğu zaman Khajalar kendi oğulları veya

⁶⁰Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 180-183.

⁶¹Sultanyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint Der Devreyi SafevianMutahirbaTekyeBerNekşiEnasuri Faal der An" (Az devreyi Şah Abbasi yakum ta Payani hükümeti Safevi 1617-1756), **PojohişhayiTarikhi**, İsfahan, s. 89.

yakınlarını kendi temsilcisi olarak Hindistan'a ve diğer ülkelere gönderirlerdi. Khaja Petrus da bir oğlunu İsfahan'dan Hindistan'a kendi temsilcisi olarak göndermiştir.⁶²

Ermeni tüccarlar ham maddeyi satın alıp iplik ve dokuma yaparak ihraç ediyorlardı. 1666 yılında Hohan ve Hosp Markuran Ermeni kardeşler (Avrupa'da John ve Jozuf do Mark isimleriyle meşhurdular) bir şirket kurmuşlardır. Şirketleri meşhur olup otuz yıl içerisinde iki milyon para kazanmıştır. Akademisyen Khachikian'a göre, 17. yüzyılın sonunda Ermeni tüccarları Hindistan'da %100 - %120 kâr elde ediyorlardı. Hint Ermeni tüccarlarının arasında çok zenginleri de bulunuyordu. Onlarca milyon servetleri vardı. Khaja Petrus Ternikoğusiyen bunlardan biriydi. Aynı zamanda Doğu Hindistan Şirketi'nin üyesiydi. Onunla ilgili pek çok belge vardır. Karnataka'nın (Hindistan'ın bir eyalet) hakimi Madrasi ziyaret etmeye gelirken Ternikoğusiyen Karnataka hakiminin tüm yoluna ipek döşenmesini emretmiştir. 1790'lı yıllarda Şahamir Şahamiryan adlı Hint Ermeni tüccarının ölümünden sonra 52 milyon frank ve birçok gayri menkul (şirket, tutun) malı geride bırakmıştır. Aynı zamanda Hindistan'da Ermeni tüccarlar imalat işleriyle de uğraşıyorlardı. Fransız Rahib Rinal, Ermeni tüccarlara dair şunları söylemiştir:

“Ermeniler Hindistan'a gidip pamuk üretici şirketlere siparişlerini verip kendi istedikleri malı yaptırıyorlardı. Hazır dokumaları Bender Abbas üzerinden İsfahan'a oradan tüm İran şehirlerine, Osmanlı ve Avrupa ülkelerine kadar dağıtıyorlardı. Bu ürünlerin Osmanlı ve Avrupadaki ülkelere İran malı olduğunu söylüyorlardı. Halbuki Koromandelde (Hindistan'ın bir şehir) üretiliyordu”.

Orta halli Ermeni tüccarlar, bu işlerin yapılması için % 6-12 kâr ile büyük tüccarlardan alıyorlardı. Şah Abbas, İran'ın güvenliğini sağladıktan sonra kaybedilen toprakları Osmanlı'dan geri almayı düşünüyordu. Dolayısıyla kendine Avrupa ülkelerinden müttefik arıyordu. Sir Anthony Shirley (1565-1635)'i ve Hassan Begi, Avrupa elçiliklerine göndemiştir. Adı geçen temsilciler Moskova, Almanya, İspanya Rum papasını ziyaret etmiş, fakat istedikleri amaca ulaşamamışlardır. Yukarıdaki hiçbir ülke Osmanlı'ya karşı Safevilerle ittifak olmaya yanaşmamıştır. Ancak 1603 yılında I. Şah Abbas Osmanlı ile savaşı girmiştir. Tebriz'i aldıktan sonra Şirvan, Erivan, Gence, Derbend ve Nahcivan'ı ele geçirmişti. Bu savaş 1612 yılında Nasuh Paşa Antlaşması'yla sona ermiştir. 1593-1606

⁶² Sultaniyan, Muradi, “Revabit Ticari İran ve Hint...”, s. 90.

yılları arasında Avusturya ile yapılan uzun savaşların ile Celali isyanlarının yıkıcı etkileri, Osmanlıların Safeviler karşısında mağlup olmasında en büyük nedendi.⁶³ Böylece savaş Safevi Devleti'nin yararına tamamlanmıştır. İstanbul'daki barış antlaşmasında İran tüm ele geçirelen toprakları kendisine tutup bunu karşılığında yıllık 200 yük ipeği Osmanlı'ya vereceğine dair söz vermiştir.⁶⁴

Baghdiantz'in kitabına göre Aurangzeb 1665'teki fermanında Ermenileri Bengal'in Murşid Abad bölgesine yerleştirerek arazi de vermiştir. Ermeni tüccarların işi sadece ham ipeği ihraç etmektir. Bu Ermenilerin çok eskiden Hindistan'a gelip yerleştiği anlaşılıyor. Öte taraftan Yeni Culfa'da mezheb sıkıntılardan dolayı ve bazıları da ticaret yapmak için Hindistan'a yerleşmişlerdi. Bazıları da 16. yüzyılda Hindistan'a daimi yerleşmişti. Bu Ermeniler Hindistan'dan Halep'e çivit ihracatını yapıyorlardı. Şah Abbas'ın son yıllarında ipek ve elbise ticareti geniş bir şekilde batı ile yapılıyordu. Bu ürünleri İran'dan Hindistan'a ihracat ediyorlardı.

1612 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ilk Firmasını Surat'a kurduğunda Ermeniler bu şehirde yaşıyordu. Hindistan'da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Surat Ermeni tüccarlarına çok ilgi gösterdi ve onlarla ticaret yapmak istiyordu. Çünkü Ermeniler kendi ticaretlerine çok başarılıydı. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Hindistan'a kurulduktan sonra Ermeniler onlarla ortak çalışıyordu ya da İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin gemilerini kiralıyorlardı. Daha sonra 1664 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne karşı Fransa Doğu Hindistan Şirketi kuruldu.⁶⁵

⁶³Mehmet Öz, **Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da "Çözülme" ve Geleneği Yorumcuları**, İstanbul 2010, s. 127-138.

⁶⁴ Ravandi, *Tarikh-e İjtima i Iran*, s. 408.

⁶⁵Baghdiantz, *TheArmeniasnMerchants...*, s. 158-160.

1.4 İran Dış Ticaretinde Diğer Tüccarların Rolü

Tüccarların İran ve Hindistan ticaretinde büyük oranda kâr elde etme nedeniyle başka milletlerden ve farklı ülkelerden gelen tüccarlar da bu iki ülkeye yerleşti. Tüccarlar Hindistan, İran, Osmanlı ve Avrupa ülkelerinden çeşitli mezheb ve topluluklardan Hıristiyan, Müslüman, Ermeni ve Yahudiler bu iki ülkenin ticaretine katıldı ve kendi rollerini aktif olarak oynadı. Ama bunların arasında en önemlileri Ermeniler, Banılar (Hindistan tüccarları) ve Hindistan Doğu Şirketleri idi.⁶⁶ İran Yahudileri de ticarete önemli bir yere sahipti. Ancak tüccarların ticari alanları ve faaliyetleri Ermenilere göre sınırlıydı. İran Yahudi tüccarları genelde Kirman, Lar, Şiraz, İsfahan ve başka güney bölgelerinde yaşamaktaydı. Yahudi tüccarlar döviz bürosu işiyle meşguldular. Yahudiler Bender Abbas'ta Doğu Hindistan Şirketleriyle de temastaydılar. 17. yüzyılın ortalarında İran Yahudileri Doğu Hindistan Şirketleriyle çalışıyorlardı. İran Yahudilerine mensup olan Mandi ve Harun (İran Yahudi tüccarlar) 1200-1500 toman değerinde Hollandalılardan ticari mal satın almışlardı. 17. yüzyılın sonlarında yine İlya ve Yakub Bayu isimli iki Yahudi tüccar Hindistan'da ticari malları Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nden satın aldığı anlaşılıyor. Yukarıdaki bilgilere göre Ermeni tüccarlar dışında Yahudi tüccarlar da İran ticaretinde kendi rollerini oynamıştır. Ermeniler, Baniler, Hint ve Yahudi tüccarların yanında Pers tüccarları da İran ticaretinde kendilerine göre katkı sağladılar. Taverniere göre Kirman ve Yazd'da yaşayan Pers tüccarları İran ve Hindistanın önemli şirketlerinden birinde ticaret ve esnafılık yapıyorlardı. Bunun yanında Gujarat limanının ticaretinde önemli rol oynamışlardı. Pers tüccarları Gujarat limanında Doğu Hindistan Şirketlerinin ticari mallarını İran ve Hindistan arasında taşıyorlardı. Bu taşımacılık sayesinde Hint Okyanusu ve Basra körfezindeki Hindistan Doğu Şirketleri'nin işine yaramıştır.⁶⁷

1614 İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Surat'taki temsilcisi satılmayan tekstil ürünlerini İran'a ihraç edip İran'da satıyorlardı. Tekstile karşı İran'dan ipeği Hindistan'a götürüyorlardı. Ona göre İngiliz Şirketi iki temsilcisini John Crauter ve Richard İstil'i I. Şah Abbas'ın sarayına göndererek 1615 yılında bir ticari ferman elde edebildiler. Daha

⁶⁶ Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 88.

⁶⁷ Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 91.

sonra İngiliz Şirketi en iyi ihracat ve ithalat rolünü İran'da oynadı. Öte taraftan şirketin gemileri tüccarların mallarını taşıyıp iki ülkeye büyük kazançlar kazandırdı.⁶⁸

Banilar Tüccarları'nın Ticarettteki Rolü: Banilar Hindistan'ın en önemli tüccarlarından biriydi. Genelde Gujarat'ta yaşıyorlardı. Onlar Hint ve İran arasında ticaret yapmaktaydı. Ticari mallarını karayoluyla Afganistan üzerinden Hindistan'a taşıyorlardı Bununla birlikte deniz yolunda da çok aktiflerdi. Bu tüccarların birçoğu Bender Abbas'ta, bir kısmı da İsfahan'da yaşıyordu. Tavernier'e göre İsfahan'da Hint tüccarları ile İran tüccarları yan yana çalışıyorlardı. Onların dükkanlarda keten, ipek, şeker, çivit, kıyafet ve buna benzer ticari mallar satılmaktaydı.⁶⁹ Banilar İsfahan dışında Tebriz, Erdebil, Şiraz, Kirman, Kaşan ve diğer birçok şehirde faaliyet gösteriyordu. Hint tüccarlarının bu şehirlerde kendilerine ait özel pazarları bulunmaktaydı. Hint tüccarlarının en önemli işi döviz değişimi idi. İran'da 16. yüzyılın ikinci yarısında Banilar en meşhur para değiştirici olarak görünüyordu. Müslümanlar bu işi İslam dininde haram olduğu için yapmıyorlardı. Dolayısıyla bu tür işler gayr-i müslimlere kalmıştı.⁷⁰

Ermeni Tüccarlarının Asya'daki Ticareti: Avrupalılar Hindistan'a gelmeden önce Ermeni tüccarları Hindistan ve Hindistan'a yakın bölgelerle kara yoluyla ticaret yapmaktaydı. Ermeni tüccarlar Kabil, Kandahar, Lahoru geçerek Delhi'ye ulaşıyorlardı. 12. yüzyılda Ermeni tüccarlar Hindistan'dan kıymetli taş ve bitki ilaçları ithal ettiği anlaşılıyor. 16. yüzyıldan sonra Ermeni tüccarlar Afganistan ve İranın önemli ticaret yollarının kenarlarına yerleşmişler. Gustand Jughaytsi (Ermeni tarihçisi) Kazvin, Meşhed, Belh, Buhara, Kandahar ve Kabil şehirleri ticaret merkezi olduğunu yazmaktadır. Ermeni tüccarlar o şehirlerde ticaretle meşgulmuş. 1670 yıllarında Kabil ve Kandahar'da Ermeni göçmenleri yaşıyordu. Ayrıca onların birçoğu ticaret ve esnaflık yapıyorlardı.⁷¹

Öte yanda Moğol Hükümdarı Aurangzeb (1658-1707) ülkeyi güvenliğini sağlamak için isyancıları daima cezalandırıyordu. Ülkeyi çökmekten kurtararak Moğol Devletini

⁶⁸ Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 92.

⁶⁹ Jean Baptiste Tavernier, **Safarname**, (çev.) Abu Trub Nori, Tahran: Sanayi, 1363, s. 513.

⁷⁰ Sultaniyan, Muradi "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 90.

⁷¹ Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 165-166.

geliştirmek isteyen bu hükümdar, İngilizlerin nüfuzunu Hindistan'da azaltmaya çalışıyordu. Aurangzebin 1686 yılında yayınladığı bir ferman ile İngilizleri Bengal'de takip altına alarak ticaretleri engellemeye çalışılmıştır. Ama İngilizler Moğol hükümetine karşı silahla mücadele ettiler. Ancak İngilizler, Moğol ordusunun karşısında dayanamadı ve Bengal'den çıkarıldı. Aynı zamanda İngilizler'in tüm servetleri batı ve doğu sahillerinde yağmalandı. Daha sonra İngilizlerin Bengal hükümdarına boyun eğmekten başka çaresi kalmadı. Onlar bu şekilde Hindistan'da kalabildiler. Bu olaylardan sonra Doğu Hindistan Şirketi'nin tüm planları değişti ve sıkı politika yerine işbirliği siyasetini yürütmeye başladı.

1688 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcileri Binjamin Bartrest ve Jashva Khaja Panus Klanter Culfa Ermeni tüccarı ile bir ticari antlaşmaya imza attılar. Antlaşmayı imzaladıktan sonra aynı gün içerisinde İngilizler kıymetli taşların Ermeni tüccarlara has olduğunu kabul ettiler. Artık kıymetli taşların Doğu Hindistan Şirketi'ne özel olmadığını ve başka tüccarlara kıymetli taşların ticaretine izin vermeyeceklerini açıkladı. İngiliz Şirketi 1688 Antlaşması'ndan sonra Yeni Culfa Ermeni tüccarlarının hakkını İngiliz ve diğer Avrupalı tüccarlarla eşit olduğunu ve Ermeniler tüm Doğu Hindistan Şirketi'nin bölgesinde serbestçe ticaret yapabileceklerini vurguladı. Öte taraftan ev, arazi, menkul ve gayrimenkul ve her tür malı alıp satabileceklerini duyordu. İngilizler Ermenilere Hindistan'da kendi bölgelerinde dini özgürlük ve vergileri de bir İngiliz vatandaşı kadar ödeyecek imtiyazını verdi. İngilizler hatta her kırk bin Ermeniye bir Kilise yapma sözünü de verdi. Hem de Ermenilere hangi malları ticaret edebileceklerini de açıkladı. Mesala gümüş, kıymetli taşlar, çeşitli renkler, civa, silah, demir, kağıt, kitap, ayna, deri, Venedik malları, yün dokumaları, plumbum, içki, çeşitli Bengal ve Çin ürünleri, misk, çeşitli İran ham ipeği, Kırmızı yünü ve diğer ürünler. Bu malların vergisini yüzde on olduğunu bildirdi. Ermeniler kendi mallarını İngiltere'ye (Afrika deniz yolundan) ihraç ediyorlardı. Yukarıdaki imtiyaz 1688 yılın antlaşmasının en önemli kısmıydı. Ermeniler Doğu Hindistan Şirketinden önce mallarını İran ve Arabistan üzerinden Osmanlı topraklarına götürüyorlardı. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kurulduktan sonra Ermeni tüccarlar yalnız İngiliz gemilerini kullanmak zorunda kaldı. Ermeniler İngilizlerle Antlaşma'dan sonra çok sevindi. Çünkü artık İngiliz gemilerine mallarını Avrupa, İran ve Hindistan'a taşıyabiliyordu. Öte yandan deniz yolculuğu daha

güvenliydi. Ermenilerin deniz yoluyla ticaret yapmaları kara yolu ticaretine büyük darbe vurdu.⁷² Ama tüm Ermeni ticareti deniz yoluna dönmedi kara yolundan da ticarete devam ettiler.⁷³

Doğu Akdeniz: 16. yüzyılın sonunda Doğu Akdeniz Asya ve Avrupa tüccarlarının arasında bir ticari merkez haline gelince Ermeni tüccarların faaliyetleri Doğu Akdeniz’de daha arttı. Ermeni kervanları İsfahan’dan Tebriz ve oradan Halep, Bursa, İzmir ve başka Osmanlı şehirlerine gidiyorlardı. Böylece Ermeni tüccarları bir halka şeklinde Basra körfezinden Hint okyanusu’na kadar ve oradan Akdenize kadar gidiyorlardı. Öte taraftan Levant Şirketi bazı İngiliz tüccarların I. Kraliçe Elizabeth’ten izin almalarıyla 1581 yılında kurulmuştur. Bu şirket İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile Ortadoğuda rekabet ediyordu. Levat Şirketinin merkezi Halepte idi hem de İstanbul, İzmir gibi şehirlere ticaret yapıyordu. Bu şirket İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kadar olmazsa da oldukça faydalı idi. Levant Şirketi Ortadoğudan yağ, çivit, ham ipek, baharat, ilaçlar, kuru üzüm, pamuk, yün ve başka buna bezer malları İngiltere’ye ithal ediyordu. İngiltereden Osmanlı topraklarına ise çeşitli kumaş, renkli giysiler, kalay, siyah kabuklu deriler buna benzer malları ihraç ediyordu.

Çin: Jozuvitlere (dini Rahib) göre 16. yüzyılda Ermeni tüccarlar Çin ticaretinde öndeydi. Ermeni tüccarları kendi alışkanlıkları doğrultusunda deniz yolundan Çin’e ulaşıyordu. Aynı anda kara yolundan da ticari ilişkisini sürdürmekteydiler. Bu tüccarlar Orta Asya ve Keşmir’den Çin’e gidiyorlardı. Ermeni tarihçisi Bayburdiyan Çin’in Smirçiya bölgesinde mezar taşlarında Ermeni ve Asur dillinde bir rahibin ismi yazıldığını belirtmektedir. Ermeni tüccarları Tibet üzerinden Çin ile ticaret yapıyordu. Hevans Terdaviyan Jughaytsi Ermeni tüccarı bir mektubunda bir grup Ermeni tüccarları Zadver, Melik Jan, Nikuğus ve Davud birçok geçilmez yol ve çölleri geçip Tibeten Sinan ticari şehrine doğru gittiğini ve O şehirden de altın, misk, çay, eşarp ve başka malları Lhasaya kadar götürdüğünü belirtmektedir. Fransız yazarı Fransız J. Doviye Orta Asya, Çin ve göçmen Ermeni tüccarlarının Çin ile ilişkileri olduğunu vurgulamaktadır. Niklay İstariyus Milski bir ekibin başında olmak üzere Rus Konsolosluğu tarafından 1675-1678 yıllar arası Çin’e gönderildi.

⁷² Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 185-187.

⁷³ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 187-188.

Onun belgelerine göre Edurikus, Ermeni Antun ve Marco Polo ipek üretmeyi, top eritmeyi, pusulanın gemicilikte kullanmasını ve başka şeyleri Çinlilerden öğrenip Avrupa'ya yansıttıklarını söylemektedir. Ermeni tüccarların faaliyetleri Myanmara kadar yayılmıştı. Gustand Jughaytsi iki Myanmar şehrine (Ava ve Rankgunı) Ermenilerin ticaret yaptığını belirtiyor. İngiliz kaynaklarına göre Myanmar ve komşu ülkelerinde Ermeni ticari temsilcilerinin olduğunu belirtmektedir. 17. yüzyılda H.G Aguntsın belgelerine göre İngilizler Ermeni tüccarlarını Myanmar makamları arasında aracı olarak kullanıyordu. 17. yüzyılda Myanmarı ziyaret eden İngiliz seyyahı Estiyunşam Master Londoraya sunduğu raporuna göre Ermeni tüccarları tüm lâl ve kıymetli taşların ticaretini yapıyorlardı. Onlar direkt Hindistan ve Bengal Ermenileriyle ilişkisi kurarak sık sık görüşüyorlardı.

Hevans Juğaytsinin 1686 yılında Tibet'e yolculuk yaptığını kendi kitabında (Name -i-Amal) yansıtarak Ermenileri 1686 yılından önce Tibet'e yaşadıklarını belirtmektedir. Yukarıdaki yılda Hevans Juğaytsi Lhasa, Tibet, Nepal, Keşmir ve başka bölgelerde daha çok Ermeni tüccarlarıyla karşılaştığını söylemektedir. Karşılaştığı Ermenilerin isimlerini de yer vermişti: Zador Farzandi Gukas, Milizan farzandi Buğus, Abraham Farzandi Karapit Gazkitsi, Matus Melikannts, Nikğus Farzandi Martiros v.s. Hevans Jughaytsi beş yıl Tibet'te kalıp onların halkı ile tanışıp dil ve geleneklerini öğrendi. 18. yüzyılda Yeni Culfa Ermeni tüccarları Myanmara geldiğinde Myanmar Ermenileri bu dönemi kendileri için en kazançlı dönem olduğunu düşünmekteydiler. Aynı anda Hindistan'da İngilizlerin Ermenilere baskıları nedeniyle Ermenilerin büyük bir kısmı Myanmara göç etmişti.⁷⁴

Endonezya: Ermeni tüccarlarının Endonezya'da da ticaret yaptıkları görülmektedir. Bazı belgelere göre Hindistan ve Hollanda Ermeni tüccarları 1656 yılında Madagaskar, (Endonezyanın güneyinde bir ada) Java ve başka Endonezya adalarına Ermeniler yerleştiği biliniyor. Öte taraftan Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin egemenliğinde yaşayan Ermeniler 1747 yılında Hollanda Doğu Hindistan Şirketi tarafından özel bir ferman ile bireysel özgürlüklerini kazandı. Böylece Ermeni hakları da Avrupalılar ile eşit oldu.

⁷⁴ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 191-192.

Culfa Ermeni tüccarların yanında Hindistan, Çinli ve başka doğu ülkelerden Filipinler'e ticaret yapıyordu. G. Agunts eski Manila göçmenleri hakkında Şöyle yazmaktadır: “Çinliler, Hindistanlılar ve Ermeniler dışında hiç millet ve hiç Avrupalı Filipinler'e gidemiyorlardı”. Ghung AliŐan “bazı Ermeni milletinden orada ticaret yapıyordu”. Manilanın Ermeni tüccarları Culfa, Hindistan, Çin ve Uzakdoğu'nun Ermeni tüccarlarını birbirine bağlıyordu.⁷⁵

⁷⁵ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 192-194.

BÖLÜM 2: SAFEVİLERİN DOĞU ÜLKELERİYLE TİCARETİ VE ERMENİLER

2.1 İran-Doğu Hindistan Şirketlerinin Politikası

Doğu Hindistan Şirketleri doğunun madenlerini bir türlü elde etmeye çalışıyordu. Çünkü doğunun ham maddesine çok ihtiyacı vardı. Bu madenleri elde etmek için her yönden deniyordu. Öte taraftan doğunun da gümüş, altın, tekstil el yapımı eşya ve benzeri Avrupa mallarına ihtiyacı vardı. Dolayısıyla doğu devletleri kendi yararları için Avrupalı güçlü ülkelerle işbirliği yapmak istiyordu. Şah Abbas İspanya Kralı III. Filipe iki kere 1602 ve 1607 yıllarında elçiler göndererek işbirliği önerisinde bulundu. Hatta şah'a bir mesaj yollayarak Safevi Devleti her zaman isterse Akdeniz'de Osmanlıya darbe vurmaya hazır olduğunu belirtti. Öte yandan Safevilerin Basra körfezinde ticaret yapmalarına teşvik ediyordu. Filip'in bu önerisi şah'ın dikkatini çekti. Şah da bir ekip oluşturarak 1608 yılında İspanya'ya gönderdi. Ekipler arasında bir Ermeni tüccarı Khaja Safar, Yadi Garin oğlu da bulunuyordu. O Safevi Sarayı'nın has ipek tüccarı idi. Ekipler Basra körfezi'nde yolculuk yaparken şah elli yük ipeği de körfezin açılışı için İspanya'ya gönderdi. Yolda heyet üyeleri olan Dengiz Beg ve Khaja Safar arasında bir sorun yaşandı. Şah'tan İspanyol Kralına hediye edilen İpeği Dengiz Beg Krala vermek istiyordu ama Şah Abbas Khaja Safar'ın vermesini tavsiye etmişti. Bu nedenle Khaja Safar ekipten ayrılarak kendisi direkt Avrupalı ülkelerle müzakere etmeye başladı. Ekip Avrupa'dan dönünce yaşanan olaydan Şah Abbas'a bahsetti. Şah da Dengiz Beg'i tutarak ölüme mahkûm etti. Sonuçta bu ekibin tek elde ettiği şey Avrupa ülkelerinin genel olarak durumlarını öğrenip sonra Venedik Devletiyle Ermeni ticareti için müzakere etmesi oldu. İlk başarısızlık Şah Abbas'ı hayal kırıklığına uğratmadı. Şah Abbas 1615 yılında yeni elçileri İngiliz Robert Shirley (İngiliz seyyahı) başta olmak üzere İspanya'ya gönderdi. Bu müzakere de başarısız oldu.⁷⁶

1581-1583 yılında İngiliz seyyahlarından biri John Newbery doğu topraklarının ekonomi, ticari durumlarını değerlendirmek için Bağdat ve Basra'dan Hürmüz adasına giriş yaptı. Hürmüzün ekonomik ve siyasi durumunu araştırdıktan sonra raporunu İngiliz Devletine sondu. 16. yüzyılın sonlarında İngiltere'nin deniz kuvvetleri Portekizlileri Hint

⁷⁶ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 172.

okyanusu'ndan çıkarmak için saldırıda bulundu. 1588 yılında Portekizlileri Basra körfezinde yendi. İngiltere'nin aktif siyaseti İspanya'nın İran'daki siyasetini revizyon etmesine mecbur etti. İngiltere 1588 yılında Portekizli donanmalarını yendikten sonra deniz üstünlüğünü genel olarak elde etti. Daha sonra İngilizler kendi ticaretlerini dünyaya yaydı. Bunun amacı ilk Hindistan ve doğu ülkeler ile ticaret ilişkisini daha da geliştirmektir. Bununla birlikte İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ilk ticari mallarını özellikle çuhani Hindistan'a ithal ettiğinde Hint halkı çok beğendi. Ama kısa süreden sonra çuhanın Hindistanda bol olduğu için çok satışı olmadı. İngilizler çuhaları satılması için İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin eylemanlarını Richard Steal ve John Crawtheri İran'a müşteri bulmak için yolladı. Şirketin elemanları İran pazarlarını araştırdıktan sonra çuhaya uygun piyasa olduğunu belirtti. böylece İran ve Hindistan Doğu Şirketi'nin ilk teması oldu⁷⁷. İngilizler 1600 İngiliz Doğu Hindistan Şirketini kurduktan sonra Hindistan ve Asya ile doğrudan ticari faaliyetlerine başladılar. 1608 yılında ilk İngiliz gemisi Surat limanına gelip kendi ticari ilişkilerini doğu'nun kralları ile kurdu. Ticari ilişki üzerinden çok kazançlar elde etti. Doğu Hindistan Şirketi'nin tüm elde ettik kârları ticaret üzerinden değildi. Bu şirketler, Hindistan'a ilk geldiklerinde kendi Firmalarını Maçılıva, Patnam, şehrineve, Bengal körfezine kurup Asya'nın topraklarını işgal etmeye başladılar ve kıymetli taş ve değerli malları kendileriyle götürüyordu. 1609 yılında İngiltere'nin Kralı James bir fermana göre İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin imtiyazı doğuda (Hindistan) sınırsız olarak yenilendi.

Daha sonra sadece İngilizler doğunun ticaretini tekel olarak elde etti. İngilizler 1622 yılında çok etkili bir güç olarak Basra körfezinde bulunuyordu. I. Şah Abbas (1587-1629) İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ile Portekizlileri Hürmüz adasından çıkarmak için işbirliği yaptılar. I. Şah Abbas İngiliz ile işbirliği yapmak için Hürmüz limanının yarı gümrük gelirini İngiliz Şirketine verme kararı aldı. Daha sonra Basra körfezinin gümrük gelirlerinden de İngiliz Şirketine pay veriyordu. İngilizler Basra körfezinde varlıklarını 19. yüzyıla kadar devam ettirdi. İngiliz Şirketi ilk olarak Portekizliler ve diğer şirketleri Basra körfezinden çıkardı. Daha sonra İngiliz Şirketleri Basra körfezinin farklı bölgelerinde hem İran hem de Osmanlı topraklarında ham madde üzerinde şiddetli rekabet ediyordu. Bu şirketlerin yanında ise

⁷⁷ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 171.

Hollanda Şirketi (1623) yılında ve Fransa Doğu Hindistan Şirketi (1664) yılında Bender Abbas'ta temsilciliklerini kurabildi.

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilciliği (1615)⁷⁸ İsfahanda kuruldu ve Portekizlilere karşı, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin İran ile ticari ilişkileri bir askeri antlaşmaya ve Hürmüz fethine neden oldu. İngilizler deniz ticaretinde etkili bir askeri donanmaya Hollanda, Portekiz ve İspanya'dan yüzyıl sonra sahip olabildi. İngilizler'in ilk deniz korsanları kendi gemilerini kullanarak İspanyolların ticari gemilerine saldırıp tüm ticari mallarını çalarak satıyorlardı. Bu paraları kendi imparatorluklarını büyütme için harcıyordu. İngiltere'nin deniz kuvvetleri 1615 yılında Portekizlileri Surat şehrinde (Hindistanın batısında bulunan bir şehir) yendi. Bu olaydan sonra Şah Abbas artık Portekizlilerin doğuda gücünün kalmadığını ve İngilizlerin güçlü olduklarını fark etti. Daha sonra İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcileri Richard Steele ve John Greuther Şah Abbas ile ticari antlaşma yapmak amacıyla İsfahan'a gönderildi. Şah Abbas da hemen kabul etti. Ardından şahın bir fermanına göre İngiliz tüccarları Jask, Şiraz ve İsfahan'a ticari ofis açabildi. O fermana göre İngilizler büyük bir imtiyaz kazanmış oldu.⁷⁹ 1618 yılında Şah Abbas Gilles Haps ve Thomas Barker İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcileriyle bir ticari antlaşmaya imza attı. Antlaşma sonucunda İngiliz Şirketi İran'ın tüm ipek ticaretini kendi tekeline aldı. Bu antlaşmanın bir şartı da ipek ihracatlarında yalnızca deniz yolunun kullanılması ve Osmanlı kara yolunun kullanılmamasıydı. İran İngilizlerle antlaşmayı imzaladıktan sonra Portekiz ve İspanya'ya İran'ın ipek ticareti durduruldu.⁸⁰ Böylece İngilizler Avrupa ve Asya arasındaki deniz üzerinden büyük bir ticari aracı olacaklarını düşünüyordu. İngilizlerin amacı İran'ı kendi müşterisi yaparak Basra körfezinde Portekizlilerin ticari tekeli kırıp Avrupa ve Hindistan'a yol açmaktı. Üstelik İran ve İngilizler 1619 yılında bir ticari antlaşmaya imza attı. Antlaşmaya göre ipek İngiliz Doğu Hindistan Şirketine has oldu. Ermeni Khajalar bu antlaşmayı kendilerine zarar görerek antlaşmayı bozmaya çalışarak müdahalede bulundu. Ermeni tüccarlar ipeğin

⁷⁸ Sadiqi, *İran Zemin dar Gustereyi Tarikh-i Safeviyye*, s. 32.

⁷⁹ Roger Savory, *İran Under Safavids*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980, s.195.

⁸⁰Ghulam Ali Bayender, *Khaliji Fars*, Tahran: Bonyadi Mouqafat, 1317, s. 17.

İngilizlere tekele verilmesini kendi sonları olarak görüyorlardı. Öte yandan İngilizlerin deniz yolunda çok güçlü olduklarının farkındaydılar. Herhalde Ermeni tüccarları da kendilerine güvenip kara yolunda kimsenin onlarla rekabet edemeyeceklerini biliyordu. Khajalar İngilizlerin ham ipekten vazgeçmesi için fiyatları yükseltti. Khajalar Şah Abbas'tan İran ve İngiliz antlaşmasını iptal etmesini istedi. Hatta Şah Abbas'a artık tüm İran ipek ihracatını kendileri yapacağını belirtti. Şah da kim yüksek fiyat verirse ipek ihracatının onun olacağını söyledi.⁸¹1618 antlaşmanın ilk gününde İngiliz ve Şah arasında anlaşmazlık yaşandı. Bu anlaşmazlığın ilk nedeni İngilizler'in tüm ipeğin parasını mal olarak ödemek istemeleriydi, ama Safevi Devleti ipeğin parasını nakit istiyordu. Bu sırada İngilizler kendi mallarının fiyatını yükselterek bilmukabele ipeğin fiyatını düşürüyorlardı. Diğer bir nedeni de İngilizler Şah'a malları deniz yoluyla götüreceklerine söz vermiştiler. Ama sözlerini tutmadılar.⁸² Yukarıdaki nedenlere göre Şah da Ermeni tüccarların taraftarı idi. 1619 yılında doğu ve batı şirketleri toplandı. Tüm tüccarlar arasından Ermeni tüccarlar ipeğin her yüküne (36 batman) elli toman altın fiyat verdi. Başka hiçbir şirket bu kadar fiyat önermedi. Şah bu fiyatı duyunca hemen İngilizlerle antlaşmayı iptal edip Ermeni tüccarlarla antlaşma yaptı.⁸³

Tavernier İran'ın dış ticaretinin hep Ermenilerin elinde olduğunu belirtmektedir. Pietro DellaValle Cenevre halkının önemi İspanyol kralına ne kadarsa Culfa halkının önemi de İran şahına o kadardır dedi. Bu şekilde İngilizler İran ipeğinin tekeline kaybetti. Ermeniler hükümetlerinin olmamalarına rağmen bu rekabeti kazandılar. Bu çok şaşırtan bir konu idi. Çünkü Ermeni tüccarlar ticaretlerinden az yarar elde etse de ticaretlerine devam ediyordu. Ama İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Ermeniler kadar az kârı kabul etmiyordu. Çünkü Hindistan'dan bol bol servet kazanmaya alışmıştı.

17. yüzyılın başlarında İngilizler doğunun ticaret ilişkilerini tam çözememişti. Bu nedenle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin Patronu, Ermeni ticari yöntemini anlamak için kendi elemanlarına Ermeni dilini öğrenmelerini tavsiye ediyordu. Hatta hedeflerine ulaşmak için

⁸¹Bayburdiyan,*Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s.172-173.

⁸²Bayburdiyan,*Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 173-175.

⁸³Nasrullah FelSafi, **Zindegi Şah Abbasi Avel**,Tahran: Danişgahi İran, 1972, s. 263.

Ermeni tüccarlarının evinde yaşamalarını söylüyordu. John Fryer İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin elemanı Şöyle kaydetmektedir: *“Ermeni tüccarlar elli Őillingle (İngiltere'nin eski para birimi, bir Őilling 20 kuruş tl) nerelere gidiyordu. Ama İngilizler elli tomanla oraya kadar gidemiyordu”*.

Şah dış ticareti için Ermeni tüccarları tercih ediyordu. Çünkü Ermeniler İran vatandaşıydı. Dünyanın dört bir yanındaki Ermenilere kolayca nüfuz edip her türlü denetleme yapabiliirdi. Ama İngilizler denetleyemiyordu. Şah çoğu planlarını Ermenilere göre çizmişti bu nedenle Şah ve onun varisi ham ipeğin ihracatını Ermeni tüccarlar üzerinden tercih ediyorlardı. Allahverdi Han ve Karçkay Han Ermeni komutanları olarak İran ordusunda görev yapıyorlardı. Onlar Osmanlı'ya karşı başarılar elde ettiği için Şah tarafından takdir edildi. Onlar Ermeni tüccarların yararına, İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin zararına çalışıyorlardı. Yukarıdaki nedenlerle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kendi planlarından geçici olarak vazgeçti. Bu nedenle Şah Abbas'ın ipeği Osmanlı yollarından Basra körfezine kadar transfer etme planı gerçekleşmedi. İngilizlerin de ilk İran pazarlarını elde etmesi de yenilgiye uğradı. Ermeni tüccarları kendi yararlarını korumak için yabancı tüccarlara karşı çalışıyordu. İngiltere Devleti 1620 yılında Basra körfezini elde etmek için yeni planlar düzenleyerek Jask limanında Portekiz deniz kuvvetlerine büyük darbe vurdu. İngilizlerin planı Hürmüz'  elde etmekte. Çünkü okyanusun gidiş-dönüşünü Basra Körfezi'nden kontrol edebilirdi. Hürmüz 15. yüzyıldan beri Basra Körfezi'nde büyük ticari alışveriş merkeziydi.⁸⁴

Öte yandan İran'ın komşusu olan Hindistan'da 1612 yılında İngiltere ve Hollanda arasında çıkan Sevalı Savaşı'nı İngilizler kazandı. Avrupa Devletleri'nin rekabeti nedeniyle Hindistan Devleti zayıfladı. Doğu Hindistan Şirketleri'nin rekabet ve çatışmalarından Hindistan Hükümdarı Cihangir Şah çok rahatsız olduğunu belirtti. Dolayısıyla İngiliz temsilcisi Jams ile bir antlaşma yaptı. Bu antlaşmaya göre İngiltere Doğu Hindistan Şirketine Surat ve diğer bölgelere Firma kurma izni verildi. Bu imtiyazlara karşı İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Cihangir'e Avrupa'nın büyük mağazalarından hediyeler getirdi. Fakat 17. yüzyıldan sonra Moğol ordusu İngilizleri yenerek Hindistan topraklarında gün

⁸⁴Bayburdiyan,Nagsh e Aramen- i- İrani der...,s. 175-176.

gittikçe gücünü arttırmaya devam etti.⁸⁵Portekizliler Hürmüz'den kovulduktan sonra İngilizler ticaret merkezini Bender Abbas'a taşıdı. I. Şah Abbas 1623 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin elemanlarının konaklaması için Bender Abbas'tan iki ev verdi. Ama bina yapma iznini vermedi. Çünkü binaları kale olarak kullanmasından korkuyordu. Chardin de İngiliz Şirketi'nin elemanlarına verilen evden kendi seyahatnamesinde bahsetmiştir. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ipek ihracatını 1640 yılına kadar devam ettirdi. Bu yıldan sonra İngiliz Şirketi ipek ticaretinde Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'yle rekabet edemedi. Bu nedenle diğer ticari malları ihraç etmeye başladı. İran'ın en önemli ihracatı inci, at, yün, kumaşlar, perde kumaşları, halı, deri, antepfıstığı, badem, kurutulmuş meyve, melas, turkuaz, kabuk, lâcivert taşı, gülsuyu ve Şiraz içecekleriydi. Bunların en değerli olanı inci ve attı. İran'ın en önemli ithalatı çeşitli kumaş renkleri, kalay, kurşun, fincan, saat ve bulaşıklardı. İran'ın Hindistan'dan ithalatı sandal ağacı, fil dişi, yağ, Hindistan cevizi, şeker ve pamuk kumaşlarıydı.⁸⁶

İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin İran'daki temsilcisi I. Şah Abbas'ın döneminde kolaylaştırıcı birçok ticaret hakkında ferman elde ettiler. Genelde on iki ferman 1627-1630 yıllar arasında yayınlandı. I. Şah Abbas vefat ettikten (1629) sonra İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketlerin arasında ciddi bir rekabet yaşandı. Bu rekabette İngilizler I. Şah Abbas dönemindeki yerini koruyamadı. İngiliz siyasetçisi Emily Overend Lorimer I. Şah Abbas'ın vefatı İngiliz Şirketine en büyük darbeyi vurduğunu ifade etmiştir. Bunlara rağmen İngiliz Doğu Hindistan Şirketi 1763'e kadar faaliyetlerine devam etti.⁸⁷İngilizler Basra Körfezi'ndeyken bir taraftan Hindistan'ın diğer taraftan da İran'ın siyasi durumundan etkileniyordu. 18. yüzyılda siyasi durumlardan dolayı İran'da birçok şah değişikliği oldu. Güvensizlik ve ayaklanmalar Basra Körfezi'nin kuzeyinde meydana geldi. Bu ayaklanmalar kısa sürede İngiliz ticareti üzerinde olumsuz etkilerini gösterdi. Bu yüzden İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcilerini 1750 yılında şirketlerini nereye götürecekleri hakkında bir değerlendirme yaptı. Daha sonra temsilcilerini Buşehire (Basra

⁸⁵ Rastgu, "Nekş Hayi Çantganeyi Kampani Hindi...", s. 15.

⁸⁶Habibi, Wasiqi, *Barrasi tarikhi, Siyasi ve İjtimayi...* , s. 19.

⁸⁷Habibi, Wasiqi, *Barrasi tarikhi, Siyasi ve İjtimayi...* , s. 20.

körfezi'nin yanında bir şehir) götürdü. İran'daki siyasi istikrarsızlıklardan dolayı, 1763'te İngiliz Şirketi temsilciliğini Basra'ya taşıdı. Fakatveba hastalığı 1786 yılında bu şirketin faaliyetlerini olumsuz etkiledi. Bu nedenle İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Basra Körfezi'nde siyasetini değiştirmek zorunda kaldı.

Yüzlerce yıl Avrupalılar doğu topraklarına ulaşmaya çalıştı. Her yolu denedi, ancak Hindistan'a ulaşamadı. Bu denemelerin sonucunda coğrafi keşiflerle birlikte Avrupalılar birçok engeli aşarak Uzakdoğu'ya yerleştiler. Genel olarak Doğu Hindistan Şirketleri ile Avrupalılar amaçlarına ulaşmıştı.

İran ve Hindistan Arasındaki İthalat ve İhracatlar: İran ve Hindistan kendi aralarında çeşitli ticari mallarla ticaretlerini geliştirdi. Bu iki ülke yerel ürünler ile birlikte Asya ve Avrupa'dan getirilen malları da kendi aralarında ithal ve ihraç ediyorlardı.⁸⁸

İran'ın Hindistan'a İhracatı: İran Hindistan'a çeşitli ürünleri özellikle ipek çeşitleri başta olmak üzere pamuklu ve yünlü ticari malları ihraç ediyordu. En önemli olan ticari mallardan biri İran ipeği idi. İpek I. Şah Abbas döneminden Şah Süleyman'a kadar (1698-1726) en parlak dönemini yaşadı. Adam Olearius 1637 yılında 20.000 çuval ipek ürünü temin etmişti.⁸⁹ Üretilen ipeğin %5'i yerel şirketlere, kalan miktarı da İranlı ve İranlı olmayan tüccarlar tarafından Hindistan, Osmanlı ve Avrupalı ülkelere ihraç ediliyordu. İran'ın en iyi ipeği milani idi. İran'ın milan⁹⁰ ipeğinin çoğunu Hindistan'a ihraç ediyordu. İpeğin yanında diğer ticari mallar brokar (sırmalı ipek kumaş), kaşkol, elbise, çeşitli ipek ve yünden yapılan en iyi kaliteli halılar Kaşan, İsfahan, Yazd, Tebriz gibi şehirlerde üretilmekteydi.⁹¹

İran'ın Hindistan'a ihraç ettiği en önemli ticari malları meyve, reçel, kurutulmuş meyve, sirke, turşu ve Horasan'da üretilen en iyi kavunlar oluşturmaktaydı. Chardin Agra ve Surat'ta yaşarken İran kavunlarını yedikten sonra bu kavunların 30-40 gün yolda kalmasına

⁸⁸Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 91-92.

⁸⁹ Adam Olearius, **Safar Nameyi Moskov ve İran**, (çev.) Ahmad Bihpor, Tahran: Intesharati İbtikar, 1363, s. 230.

⁹⁰Safaviler zamanında İran'da üretilen en kaliteli ipek türü.

⁹¹ Chardin, **Seyyahat Nameyi Chardin**, s. 76.

rağmen hiç çürümediğini ifade etmiştir. İran'ın diğer önemli ürünlerinden biri de Huzistan, Horasan ve Kirman'da üretilen hurma idi. Hurma'nın büyük bir kısmı, ayrıca meyve suyu, gülsuyu, antepfıstığı, badem ve kuru üzüm de Hindistan'a ihraç ediliyordu. Diğer taraftan gayri müslimler tarafından İran'da üretilen şarap ise Hindistan'a ihraç edilen bir diğer ticari üründü. Bitkiden kırmızı boya üretildiği için Hindistan'da çok müşterisi vardı. Hindistan halkı özellikle holi festivalinde baharı kutlamak için çeşitli renklere, özellikle kırmızı renge kendilerini boyuyorlardı. Bitkinin neredeyse tamamı Hindistan'a ihraç ediliyordu.⁹²

Tavernier'e göre bütün Hürmüz limanındaki gemiler ve karavanlar sadece Hindistan'a bitki taşıyordu. Diğer bir ihraç olan ürünler deri, saraga derisi (at ve eşeğin derisinden yapılan) ve timac derisi (keçi derisinden yapılan) gibi çeşitleri idi.⁹³

İran'dan yetiştirilen at ve katırın bir çoğu Hindistan'a ve Osmanlı'ya ihraç ediliyordu. Talebin artmasıyla atların fiyatı da o dönemin parasıyla 1000-6000 tomana kadar yükselmişti. Dönem şartları itibariyle atın hem savaşta kullanılması hem de talebin artması sebebiyle bütün ihraç işlemlerinin Şah Abbas'ın onayından geçmesi gerekiyordu. Son olarak ihraç edilen mallardan biri olan çini bulaşıkları İran, Çin ve Japonya'dan Hindistan'a gönderiliyordu. Bunun yanısıra birçok tütün, panzehir, çadırüşağı, yaş mazı, kükürtlü arsenik, kırmızı toprak, lacivert taşı ve başka mineral ürünleri de ihraç edilmekteydi.⁹⁴

İran'ın Hindistan'dan İthalatı: İran Hindistan'dan birçok ticari mal ithal ediyordu. İthal edilen malların bir kısmı İran'da bir kısmı ise İran ticari mallarıyla beraber yabancı ülkelere İran malı olarak ihraç ediliyordu. İran'ın en önemli ithal ürünlerinden biri baharattı. Tavernier'e göre her yıl yaklaşık 100 ton karabiber, yaklaşık 10 ton çivi ve Hint josi (bitki türü) de İran'a ithal ediliyordu. Hint baharatlarının birçoğu Hollanda Doğu Hindistan Şirketi tarafından naklediliyordu. 1623 yılında Hollanda'nın Doğu Hindistan Şirketi'nin bir gemisi Şah Abbas'ın döneminde Hürmüz limanına 16.000 pound⁹⁵ çivi, 10.000 pound Myristiea baharattı, 500 pound baharat kabuğu ve 15 pound misk getirdi. Diğer ticari mallar

⁹² Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 93.

⁹³ Tavernier, **Safarname**, (çev.) Abu Trub Nori, Tahran: Sanayi, 1363, s. 603.

⁹⁴ Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 93-94.

⁹⁵ Ölçü birimi

İngiliz para birimiyle 95.000 florin değerinde yukarıda zikredilen mallardan ayrı olarak bu limana getirildi. Hollanda Şirketi Safevi Devleti'nin sonuna kadar bölgede aktif rol oynadı. Şah Abbas döneminde Bengal, Surat, Lahur gibi limanlardan Hindistan'ın İran'a ihraç ettiği şeker ve tuz yıllık 300 ton civarında idi. Yukarıdaki ticari mallar karadan ve denizden İran'a ihraç ediliyordu. Ayrıca yılda yaklaşık 10.000 men safran, 2.000 men kakule (bitki) ve kahve İran'a geliyordu. Hindistan'dan İran'a ihraç edilen diğer mallardan biri ise Hint çeliği idi. Bu çelikten bıçak, kılıç ve silah yapılıyordu. Hindistan'da Kalküta'nın Hakimi çelik az olduğu için ithracatını engelledi. Fakat Hindistan'ın doğusundan Coromandel sahilinden çıkarılan bakır ve demiri İran'a ihraç ediyordu. Hindistan'da bulunan Ahmedabad bölgesinden yıllık yaklaşık 20.000 kağıt yaprağı alınıyordu. Her yaprağın üç şahi değeri vardı. Ahmedabatan ahşap sandalye, silah başta olmak üzere pek çok ürün Hindistan'dan İran'a geliyordu. İran parasının büyük bir kısmının ithal edilen mallara harcanması İran ekonomisine büyük zarar verdi. Bu dönemde ekonomisini güçlendirmek için madeni para, altın ve gümüşün ihracatını yasakladı. İzin vermemesine rağmen maden eksikliğinden dolayı bu kötü süreci engelleyemedi.⁹⁶ Diğer yandan Safevi Devleti de Hindistan'dan gelen malların bir kısmını yabancı ülkelere ihraç ediyordu. İran'a ihraç edilen mallar şunlardır: çeşitli ilac ve kumaş, deri, Hint çeliği, kıymetli madeni paralar, çeşitli demir paralar vb. Bu malları yerel tüccarlar, Hollanda ve İngiliz Doğu Şirketleri aracılığıyla çoğunlukla İndus, Surat ve Coromandel Limanlarından (Hindistanın güney doğusunda bir şehir) ithal ediyorlardı. İthal edilen ticari malların içinde giysi de vardı. Bunun temel sebebi, İranlılar Hindistan'da giysi ticaretini yapıyordu. Bu durum İran tüccarlarına giysilerini kendi ülkelerine kolayca ihraç edebilme olanağı sağlıyordu.⁹⁷

Hindistan ve İran Ticaretini Aksatan Etkenler: İki ülke arasında ticari faaliyetleri olumsuz etkileyen birçok faktörler vardı. Kandahar, Hindistan, İran ve Orta Asya yolu üzerinde ticari açıdan stratejik bir mevkide bulunduğu için sık sık İran ve Hindistan arasında çatışmalar çıkıyordu. Diğer taraftan Hint Okyanusu ve Basra Körfezi'ndeki ulaşım

⁹⁶ Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...",s. 94-96.

⁹⁷ Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 94-95.

sorunu İran'ın ekonomisini olumsuz etkiliyordu.⁹⁸ İran ve Hindistan ticarete zarar vermemeye çalışsada zaman zaman çıkan çatışmalar ticareti olumsuz etkiliyordu. Sonuç olarak, Kandahar Bölgesi ticarete bir süre etkinliğini kaybediyordu. Bölgede rekabet eden diğer güç ise Özbeklerdi. Özbekler de Kandahar'ı ele geçirmeye çalıştığında bu şehir bir süre ticarete yine kapanıyordu.⁹⁹

İran ve Hindistan ana limanları Basra Körfezi, Bender Abbas, Buşehir, Basra ve Hindistan'ın batısında bulunan Surat Limanı idi. Bu limanlardan Ermeni tüccarların gemileri düzenli gidip geliyordu. Michael Mukadas ve Holujel Ermeni tüccarların çok sayıda gemileri vardı, hatta kıtalara seyahat ediyorlardı. Khajaların arasında Huhan ve Husp Markariyanı en zengin tüccarlardı. Kendi gemilerini yönetiyorlardı. Gemisi olmayan Ermeni tüccarlar mallarını çoğu zaman Arap veya Hollanda gemileriyle Basra Körfezi'nden Hindistan'a kadar götürüyorlardı. Hindistan'dan gelen gemiler genelde Umman Körfezi'ne ulaşıyordu. Daha sonra Basra Körfezi üzerinden Şatt al-Arab, Mezopotamya, Fırat Nehri'ne kadar mallarını götürüyorlardı. Ermenilerin yelkenli gemileri Doğu Hindistan Şirketlerin gemilerine göre hızlıydı, uzak mesafelere kısa sürede ulaşıyordu ve çok büyük de değildi, aynı zamanda yük için bol yeri vardı. Ermeni gemileri çok yararlı olduğu için İngiliz Doğu Hindistan Şirketi de büyük gemilerini satın onların yerine Ermeni yelkenlilerinden satın almak istiyorlardı. Çünkü böylece uzak mesafelere kısa zamanda ulaşabilirlerdi. Ermenilerin kendilerine ait hükümeti olmadığı için ticari mallarını Avrupa'ya götürürken gemilerine kırmızı-sarı üzerinde kuzu resmi olan bayrakları asıyorlardı. Ermeni tüccarları yalnız Hindistan'ın sahildeki şehirlerine kadar değil Hindistan'ın son noktasına kadar ticaret yapmaya gidiyorlardı. Ermeni tarihçisi Albuyacıyan Avrupalıların yalnız Ermenilerin yollarını takip ederek ticareti geliştiklerini belirtmektedir. Ermeni tüccarlar kısa süreden sonra İngilizlere rağmen yeni bir rakip olan Hollandalıları karşılarında buldu. Portekizliler zayıfladıktan sonra Hollandalılar okyanus yollarını kullanarak doğu ticaretine sahip olmayı hedefliyordu.¹⁰⁰

⁹⁸Sukumar Ray, **Humayun in Persian**, (çev.), Kivan Fruzinde Şehreki, Tahran: Arun, 1363, s. 113.

⁹⁹ Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 96.

¹⁰⁰Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 177-178.

Hindistan ve İran arasındaki deniz ticareti Safevi Devleti'nin son dönemlerinde güvensizlik, Hürmüz limanının stratejik ve jeopolitik konumundan dolayı önemli bir yer olmasına rağmen İran'ı birçok sorunla karşı karşıya getirdi. Hürmüz Limanı'nın savunmasız durumu ve ticari durgunluğu ile birlikte Bender Abbas Limanı önem kazanmaya başladı. Bu liman o dönemde büyük ticari iktisadi alanda kalkınma sağladı. Bender Abbas Limanı'nı diğer limanlardan ayıran fark ise ticari açıdan Şiraz ve İsfahan'a olan yakınlığıydı. Ayrıca yazın havanın çok sıcak olması nedeniyle ticari faaliyetler azalıyordu. Bu sebeple tüccarlar bölgeye gitmekten vazgeçiyordu. Bunun yerine gelen ticari malları müşterileri İsfahan'da bekleyip ihtiyacı olan malları oradan satın alıyordu. Ayrıca Basra Körfezi ve Hint Okyanusu'nda bazı ticari sorunlar ortaya çıkıyordu. Bölgede rekabet eden bilhassa Avrupalı şirketler donanımlı savaş gemileri ile kendi aralarında mücadele ediyordu. Bununla beraber deniz haydutları da bölgedeki bir diğer sorun olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu sorunlar 1621-1664 yılına kadar bölgede sürmeye devam etti.¹⁰¹

Avrupalı ülkelerin arasında İran Ermeni tüccarlara en çok zulüm eden devletin Portekizlileroldüğünü ifade etmek yanlış olmaz. Portekizliler, İran tüccarlarının Hindistan'a geçmelerine izin vermiyordu. Ayrıca İran tüccarları için çok pahalı olan Portekiz mallarını satın almaya mecbur ediyorlardı. Portekizlilerin bu durumundan rahatsız olan İran Ermeni tüccarlar onların gözü önünde kendi mallarını yakıyorlardı. Bunun üzerine Portekizliler Safevi Devleti'nden stratejik öneme sahip olan Bahreyn ve Gombroon'u aldı.

17. yüzyılın sonlarında Arapların İran'a saldırıları Basra Körfezi'ndeki ekonomiyi ve gemiciliği olumsuz etkiledi.¹⁰²Yukarıdaki olaylar cereyan ederken, İngiliz Doğu Hindistan Şirketine Basra Körfezi'nde korsanlar saldırdı. Bölgede Arap korsanları ve Avrupa'dan gelen deniz korsanları tehdit unsuru olarak ticareti olumsuz yönde etkiliyordu. 17. yüzyılın ikinci yarısında 150 silahlı İngiliz korsanı kendi ülkesinin bayrağıyla bölgedeki ticari gemileri çalmaya başladılar. Bu sırada Şah Hüseyin (1694-1722) Arap ve İngiliz korsanların faaliyetlerine karşı Fransa Doğu Hindistan Şirketi'nden büyük imtiyazlar

¹⁰¹Sir Arnold T. Wilson, **The Persian Gulf**, (çev.) Mohammad Sayidi, Tahran: Entişarat ilmi ve Farhangi, 1366, s. 197.

¹⁰²Jihangir Qayim Muqami, **Asnadi Farsi, Türki ve Arabi dar Arşivi milli Portegal dar barayı Hürmüz ve Khaliji Fars**, Cilt. 1, Tahran:Artiş Cumhuri İran, s. 197.

karşılığında yardım istedi. Bu durumdan faydalanmak isteyen Fransa yardım talebini kabul etti. Sonuçta, Hindistan ve İran tüccarları Fransa Doğu Hindistan Şirketi'ne bağımlı hale geldi. Fakat Safevi Devleti'nin son zamanlarına doğru Afganların 1722 yılında İsfahan'ı işgal etmesi ile Hintli ve diğer tüccarların can ve mal kaybı meydana geldi. Afgan Şahı, Mahmudi Afgan İsfahan'da Hintlilerin yermi beş bin tazminat ödemesine karar verdi. Hintliler bu miktarın 20 binini ödediler. Geri kalan 5 binini ise ödeyemediler. Daha sonra bu Hintli tüccarların bir kısmı İsfahan'da kaldı. Geri kalanları ise farklı bölgelerde tüccarlık faaliyetlerini devam ettirirken bir kısmı da şah tarafından öldürüldü.¹⁰³

İran ve Hint Ticari İlişkisinde İran'ın Para Durgunluğu ve Ticarete Etkisi: İran'ın ticaretini olumsuz etkileyen temel sebeplerinden biri İran ve Hindistan pazar ticaretindeki ticari eşitsizlik idi. İran, dış ticareti batıda ekonomik dengeyi sağladı, ancak doğuda Hindistan ile ticaretteki dengeyi sağlayamadı. Bu dengeyi sağlamak için Şah Abbas'ın ilk girişimi ticari dengeyi sağlamaya çalışmak oldu. Diğer yandan kıymetli madeni paraların dışarı gitmesini engelledi. Mekke'ye hacca gitmek yerine Hazreti Ali'nin soyundan gelen İran'da bulunan İmam Rıza'nın mezarına gitmeye teşvik etti.¹⁰⁴ Şah Abbas İran'da üretilen önemli ürünü (ipek) İran'a özel tuttu. Fakat Şah Abbas tarafından Hindistan'a karşı uygulanan ticari denge politikasını ondan sonra gelenler sürdürmediler. Ancak ipek Şah Abbas'tan sonra ipek üretiminde fazla artış olduğu için önemini kaybetmeye başladı. Çünkü madeni paralar değerini kaybetti. Bu durumda ipek dış ticareti zarar gördü. Daha sonra ipek Kazvin, Tebriz, Meşhed, Yazd, Kaşan, İsfahan gibi büyük şehirlerde özellikle yerel şirketlerde kullanılmaya başladı.¹⁰⁵ Fakat az bir kısmı da ihraç ediliyordu. İran'da ipekten başka ipekli dokumalar, brokar ve çeşitleri Hindistan'a ihraç ediliyordu. İran'ın komşu ülkeleri ipeğe çok talep göstermediği için bu dönemde Safevi Devleti'nin dış gelirinin azalması parasal krize sebep oldu. Zaten ekonomik açıdan üstünlüğünü sürdüren Hindistan ticari dengesini İran aleyhine devam ettirdi. İran'da çalışan Hindistanlı Banılar İran ve Hindistan ticaretini etkileyen bir diğer unsurdu. Banılar madeni paraları İran dışına

¹⁰³Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 97-98.

¹⁰⁴ Tadeusz Juda .ST. J. Krusnski, **Sefername**, (çev.) Abdul Razzaq Danbali Mafton, Meryem Mir Ahmedi, Tahran: Tous Press,1984, s. 25.

¹⁰⁵Tavernier, *Safarname*, s. 601.

ihraç ettiği için parasal krize neden oluyordu. Bu nedenle Şah Abbas oturma izni vermedi. Krizin bir diğer sebebi ise Avrupa'daki altın ve gümüş paranın değerini kaybetmesinden kaynaklanıyordu. Çünkü hiç bir tüccar madeni paraların ithalından yarar sağlayamadı. Bu yüzden Ermeniler, Hintliler ve Venedikliler gümüş parayı ve diğer kıymetli eşyayı direkt Avrupa'dan Hindistan'a gönderiyordu. Fakat Şah Abbas'tan sonra gelen şahlar Banılara karşı onun tam tersi politika izleyerek onların ülkeye girmelerine izin verdi. 1673 yılında Süleyman Banılara hediyeler vererek onların İran'da ticaret yapmalarına teşvik ediyordu. O dönemde yalnız İsfahan'da bulunan Banıların sayısı 10-12 bin civarındaydı.¹⁰⁶

Seyyah Martin Sanson parasal krizin temel sebeplerinden birini devlet paralarını işletmeden hazinede toplanması yönünde diğerini ise İran'da çok sayıda gayri resmi darphaneler bulunması yönünde ifade etmiştir. Ayrıca her şah döneminde madeni paralarının eritilip diğer şah adına bastırılması ekonomik çöküşü meydana getirmiştir.¹⁰⁷

2.2 Doğu Hindistan Şirketlerinin İran'daki Faaliyetleri

İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin İran'daki Ticareti:

1600 yılında Kraliçe Elizabeth'in emriyle çok ortaklı ve yüksek sermayeli İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kuruldu. Sadiq Rasguya göre şirketin 125 ortak ve 72.000 poundluk sermayesi bulunuyordu. Hassan Habibe göre İngiliz Doğu Hindistan Şirketinin 217 kişinin ortaklığı ve 68.873 İngiliz parası ile kurulduğu ifade edilmektedir. Şirketin merkezi Londra'da idi. Bu şirketin müdürleri ticaretlerini kontrol etmek için bir temsilciliğini Hindistan'ın batısına ve diğerini de Surat'a kurdu. Şah Abbas döneminde İran'ın ekonomik hayatını anlatırken. İngilizler'e ait Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcileri ile Şah Abbas arasındaki ilişkilere değinmek gerekmektedir. Çünkü İngiliz Şirketi zamanla İran körfezinde Portekizlilerin yerini almaktaydı. Bu şekilde Safevi Devleti çoğu pamuk ve çivit boyasından oluşan Hint ticari mallarını İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin aracılığıyla taşımaya başlamıştır. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi her ne kadar özel bir şirket olarak

¹⁰⁶ Vladimir Minorski, "Sazmani İdari Hükümeti Safevi", (çev.) Mesood Receb Niya, Tahran: Intesharat Emir Kebir, 1378, s. 30.

¹⁰⁷ Sultaniyan, Muradi, "Revabit Ticari İran ve Hint...", s. 99-100.

görünse de İngiltere Kralı adına iş yaptığı için İngiltere Devletini temsil ediyordu. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi kurulduktan sonra Babür Devleti'nden izin alarak Hindistan'da ticarete başlamıştır. O dönemde İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne çalışan seyyah Richard Steele İran hakkındaki bilgilerini İngiliz şirketine rapor olarak sundu. Bu rapora göre İran iklimi bir kaç ay soğuk olup kumaş kullanmak zorunda olduklarını bildirdi. Osmanlı ve Safevi savaşından dolayı Avrupa kumaşlarını İran'da az bulunduğunu belirterek İngiliz mallarını satabilmek için İran'da uygun bir ortam oluşturacağını planladı. Aynı anda ipeğin Halep'ten daha ucuz olduğunu vurguladı. Gerçekten Basra körfezinde İran ipeği Halep'e göre daha ucuzdu. Bu planların gerçekleşmesi için İngilterenin İran'da bir piyasa oluşturması gerekiyordu. Böylece İngilizler'e ait Doğu Hindistan Şirketinin ilgisini İran üzerine çekti. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ticaretini Hindistan'a yürütürken Hindistan dışında da diğer pazarları aramaya çalışıyordu.

1615 yılında Portekizlilerin engellerine rağmen İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne ait bir gemi Basra körfezine ulaşmış Şah Abbas'ın ticari projeleri için bir teklifte bulundu. İsfahan'da İngiliz Şirketinin temsilcisi John Crauther Doğu Hindistan Şirket başkanı tarafından karşılandı. Daha sonra Şah Abbas ile görüşen Richard Steele İngiliz ticaretinin bölgede avantajlı duruma gelmesini sağlamak için şah'tan imtiyaz almayı hedefliyordu. Aslında şirketin İran'da bulunma amacı İran'ın ticari potansiyelini öğrenmek ve imkân olursa bir anlaşma yapabilmektir. Bu şekilde Şah Abbas ticaretin başlamasını sabırsızlıkla bekliyordu. Daha sonra şah İngiliz ticaretine yönelik bir ferman yayınladı. Fermana göre Basra körfezinin hâkimleri İngilizlere karşı saygılı davranmalarını, gemilerini engellememesini, mallarını götürmek istedikleri yere yönlendirmelerini istedi. Şah Abbas Hürmüz adası'nın 144 km doğusunda bulunan Jask limanı'nda İngilizlerin bir ticari durak kurmalarına izin verdi. Böylece İran'a ilk defa şirket temsilcilerinin ilgisi çok arttı. İngiliz Doğu Hindistan Şirketi İran'daki temsilcilerine mektup göndererek bilgi istedi. Hangi ürün İran'ın neresinde üretiliyor ve kendi ticari mallarını hangi yerlere yerleşmesinin daha uygun olacağını öğrenmeye çalışıyordu.

Raporda Ermeni tüccarların İran ticaretinde faal olduklarını, ipek ticareti ile uğraştıklarını ve ipek ürünlerin Şah Abbas'a ait olduğu bildirildi. Bu dönemde Safeviler Osmanlılara

karşı İspanya ile ortak ticaret yapmak için temaslarda bulunuyordu. Bu konuyu İngilizler duyunca Şah Abbas'a bir mektup yazarak bu anlaşmayı İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'ne aykırı olduğunu söyledi. İngilizlerin bu itirazı Şah Abbas tarafından kabul edilmedi. Şah İspanyollarla temaslarını devam ettirdi. Ona rağmen İngilizler Şah Abbas'tan ticari imtiyaz elde etmek için sarayına bazı temsilciler gönderdi. İngiliz Şirketi tüm Basra körfezinde yapılan ticareti kendi kontrol altına almak için büyük çabalar harcadı. Şirketin temsilcileri yaklaşık 6.500 sterlin değerinde ticari malları 1616 yılında Jask limanına getirdi. İngiliz temsilcilerinin biri Edward Connok şah ile görüşmek için İsfahan'da bulundu. O anda Şah Abbas'ın Kafkaslarda olduğunu öğrenince oraya gitti. Görüşmeyi orada gerçekleştirdi. Edward Connok Şah'tan İngiliz gemilerinin körfez limanına gidiş-dönüş izin talebinde bulundu. Şah, İngilizlere izin talebi üzerine güneydeki limanı da verdi. Bunun üzerine Şah Abbas yıllık 1.000-3.000 balya ipeği belirli bir bedel karşılığında İngilizlere hazırlayacağını ve bu ipeğin vergilerden muaf olarak Jask limanından götürebileceklerini bildirdi. İngilizler de bu ipeklerin parasının dörtte birini nakit, kalanlarını da İngiliz ticari malı (çuha, yünlü ve pamuklu giysiler, baharat, kurşun, kalay) vererek karşılayacaklarını bildirdi. Şah Abbas üretilen ipektan zarar etmemesi için İngilizlerin teklifini kabul etti. Ayrıca şah İngilizlerin daimi bir temsilcisinin sarayda bulunmasına izin verdi. Serbest ticarete de müsaade etti. Bunun yanında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Şiraz ve İsfahan'da kendi ticaret merkezlerini oluşturdu. Şah mecburen bu imtiyazları İngilizlere verdi çünkü bir tarafta Osmanlı ile savaşıyordu öte taraftan da İngiliz gemilerine ihtiyacı vardı.

Edward Connok Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcisi 1617 yılında Hürmüz de vefat etti. İngilizler Connok'ın Portekizliler tarafından zehirlendiğini söylüyordu. Ondan sonra onun yerine yardımcısı Thomas Barker geçti. Şah Abbas da İngiliz temsilcisini huzuruna kabul edip çok ilgi gösterdi. Bu görüşmede Şah Abbas yılda 600 yük (93,5 ton) ipek satmayı kabul etti. Ama Thomas Barker ipek fiyatlarının sabit kalmasını kabul etmedi. 1618-1619 yıllarda İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcisi Gilas Holles İran'a gelip şaha şirketin adına getirdiği mektubu verdi. Bazı görüşmelerden sonra hem Şah hem de İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin düşüncelerinde değişiklikler oldu. Şah Abbas İran'ın ipeğini Osmanlı toprakları üzerinden Avrupa'ya götürülmemesi için ipeğin hepsini İngilizlere vereceğini

belirtti. Bu açıklamada ilk olarak Yeni Culfa Ermeni tüccarları ipek ticaretini kaybetmemek için itiraz etti. Eğer ipeğin ticaretinin tümü İngilizlere verilseydi. İki devlet arasında ve Avrupa'ya ticaret yapan Ermeniler çok zarar edecekti. Ermenilerin muhalefeti  zerine Şah Abbas İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcileri, İspanyol ve Ermeni tüccarlarını çağırtarak bir toplantı düzenledi ve ipeğin fiyatını belirlemesini istedi. Kim fazla fiyat verirse ipeğin inhisarını ona vereceğini söyledi. Bu arada İspanyol temsilcisi kendi devletinden bir emir almadığını söyleyip katılmadı. Başka Şirketlerde daha yüksek fiyat vermek istemiyordu. Sadece Yeni Culfa Ermeni tüccarları en yüksek fiyatı vererek yani 108 kg ipeği 50 tomana almayı kabul etti. G r ld ğu gibi Şah Abbas eski rakibi Osmanlı ipek ticaretinden kazanan gelirlerden mahrum etmek istiyordu. Ama bazı durumlarda komşusu Osmanlı'ya bir Şey yapamıyordu.

Şah Abbas ileride İngiliz gemilerinin desteği ile Portekizlileri Hürmüz adasından kovmayı düşünüyordu. Şah Abbas Hürmüz'e bir kontrol nokta kurup İngilizleri daha çok Jask limanına yerleŐmesini müsait etti. Bu Şekilde 1619 yılında Jask limanında bir İngiliz Firması kuruldu. Aynı yılda İngilizlerin bir filosu limana ulaştı. 1620 yılında ise İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin yeni temsilcisi Edward Monox, İsfahan'a Şah ile buluŐmaya geldi. Şah Abbas da bu temsilciye çok ilgi gösterdi. Şah en önemli ve stratejik olan Hürmüz adasını Portekizlilerden ele geçirmek için kendi gücünün yetmediğini düŐünüp İngilizlere ait Doğu Hindistan Şirketi'nin gemilerine ihtiyaç olduğunu ve bu konuyu İngilizlerle müzakere edeceğini bildirdi. İnan ile ticaret yapmayı düŐünen İngilizler, Portekizlilerin elindeki bölgeleri Şah Abbas tarafından ele geçirme planını olumlu karŐıladı. Ayrıca Şah Abbas'ın İnan ipeğini Gilan'dan İsfahan'a kadar taŐıması İngiltere'yi sevindirmiŐti. Şahın bu davranıŐından hoŐnut olan İngilizler 1621 yılında beş gemi ile mallarını Jask limanına getirdiler. Şah Abbas'a da bir at arabası ve altın hediye olarak sundu. 1622 yılında Şah Abbas Portekizlileri İngilizlerin yardımıyla Hürmüz'den çıkardı. Daha sonra ham ipeğin akışını Bender Abbas tarafına çevirmek için İnan içindeki ticarete tekel uygulamak zorunda kaldı. İngilizlere söz veren Şah Abbas Basra körfezini korumak için İngiliz savaş gemilerini daima körfezde tutmamalarını bahane ederek Doğu Hindistan Şirketi'ne verilen sözleri yerine getirmedi.

Hürmüz adasından tüm Portekizlileri çıkarıp bazı engeller kalktıktan sonra Basra körfezinde bulunan küçük Gombroon adlı liman kısa sürede çok gelişti. Günde yüzlerce tüccar dünyanın farklı ülkelerinden gelip gidiyordu. 1622 yılında I. Şah Abbas'ın ülkeye ettiği hizmetler için Gombroon limanına Şah Abbas ismini verdi. Bender Abbas Basra körfezi ve Hint okyanusunun ana ticaret odağındaydı. Gombroon limanın ismini Bender Abbas'a değiştirdikten sonra İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri varlıklarını resmi olarak ilan etti. Bu şirketler genel olarak uluslararası ticarete katkı sağladı. Bender Abbas Hollanda, İngiltere ve Fransa Şirketleri arasında bir rekabet yerine dönüştü.

Şah, Bender Abbası Basra körfezi'nin ticaret merkezi yapıp Jask limanındaki İngilizleri Bender Abbas'a sevk etmek istiyordu. Java ve Sumatra gibi okyanus adalarına gidip-gelen Hollandalı tüccarların 1623 yılında bu limana yerleşmesine izin verildi. Hatta Şah Abbas İngilizlere Bender Abbas'tan konsolosluk açmalarına izin verip İran'dan ipek satın alıp İngiliz dokumalarını satmalarına müsaade etti. Bir süreden sonra Hollandalı tüccarlar, Hubert Visnich vasıtasıyla Şah Abbas'tan ipek ticareti için izin istedi. Şah da Avrupalı Devletlerin rekabetlerinden faydalanarak ipeğini daha yüksek fiyata satıp daha fazla para kazanıp ülkesini ekonomik olarak büyütmesini düşünüyordu. Hollandalı Doğu Hindistan Şirketiyle 1623 yılında bir antlaşma yaptı. Bu antlaşma'ya göre Hollandalı tüccarlar İran'da serbestçe ticaret yapabiliyordu. Hollanda gemileri tarafından getirilen ticari mallar Şah Abbas'ın özel depolarına boşaltılıyordu. İran ürünlerini (ipek, halı, yün, kumaş) satın alıyordu. Rudi Mattahee göre Hollandalılar İran'dan yılda 600 balya mal alacaklarına karar vermişti. Bu antlaşma imzalandıktan sonra Şah Abbas bir teşekkür mektubu Hollandalı Şirketine yolladı. Yalnız burada bir konu hep Hollandalı tüccarların şikâyetine neden oluyordu. Hollandalılar Bender Abbas'ta gümrük vergisi ödemek istemiyordu. Çünkü toplanan vergilerin yarısı antlaşmaya göre İngiltere'ye ait olan Doğu Hindistan Şirketine gidiyordu. Hollandalılar bunu kendi faydalarına görmeyince ödemek istemiyordu. Hollandalı tüccarlar İranlı tacirleriyle ortak olup İngilizlerle rekabet ediyordu. Hollandalı tüccarlar gümrük konusunda sürekli itiraz ediyordu. Herhalde Şah Abbas bir süre Bender Abbas'taki İngiliz tüccarlarından gümrük vergisi almıyordu. Sonradan bazı bahanelerle yine gümrük vergisi almaya çalıştı ve tepki olarak İsfahan'daki İngilizlere ait ticari

merkezleri kapattı. Bunun neticesinde ticaret merkezleri Hollandalıların eline geçti. Ayrıca Hollandalılar Şiraz ve Kirman'da ticaret merkezleri kurup faaliyetlerine devam ediyordu.

On yedinci yüzyılın başlarında Şah Abbas Osmanlı'nın büyük oranda ipek üreten Azerbaycan illerini ele geçirdikten sonra Irak topraklarını da ele geçirerek Osmanlı İmparatorluğu'nun iktisadi can damarını kesmeyi planlıyordu. Daha sonra Halep'i de alıp bu şekilde Avrupa ile Hindistan arasındaki ticareti kendi hakimiyeti altına almayı düşünüyordu. Şah 1622 yılında Hürmüz adasını, İran-Hindistan ticaret merkezi Kandahar şehrini ve 1623 yılında Bağdat'ı ele geçirdi. Hatta Basra'yı da ele geçirmek için askeri sevkியatta bulundu. Ama başaramadı. Basra hâkimi şehrin güvenlik ve ekonomik geleceği için Portekizlilerle işbirliği yapmak zorunda kaldı. Bağdat'ı Safeviler ele geçirdince Portekizliler Hindistan'dan Basra'ya getirilen malları Bağdat'a uğratmayarak direkt çöl üzerinden Halep'e ulaştırdı. 1623 yılında Şah Abbas önemli ticaret merkezi olan Bağdat'ı ele geçirdikten sonra İran'ın yeni bir siyasi ekibini Hollanda, Fransa, İspanya ve İngiltere'ye gönderdi. 80 balya ipekle Londora'ya giden İran ekibinin amacı bir ittifak ve ticaret antlaşması imzalamaktı. Şah İngiltere Devletine İran limanlarından her yıl 8.000 balya ipek vereceğine de söz vermişti. Hem de Bağdat'tan sonra Halep'i de Osmanlı İmparatorluğundan alarak ipeği kısa yoldan gönderebileceğinin ümidini verdi. İngiltere Kralı I. Charles 1626 tarihinde İran Devleti'nin istediği miktarda gümüş ve altının temin etmesinin zor olduğunu, güney atlantik yolunun uzun olduğunu, Portekiz ve İspanyolların düşmanlığını ve en son Levant Kampanyası'nın geleceğine ilişkin belirsiz faktörler nedeniyle şahın önerileri hakkında kararsız kalmaya devam etmiştir.

1627 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcisi William Burt Şah Abbas ile görüşmek için İran'da bulundu. Bu görüşmede İngiliz temsilcisi şah ile bir ticari antlaşma yapmasını bildirdi. Burt İran'dan alınacak ham ipeğin parasının dörtte birini nakit ve geri kalanını da İngiliz yünü ve İngiliz ürünleriyle ödeyeceklerini bildirdi. Bu görüşmeden sonra şah Burt'ın teklifini kabul etti. Ödemenin de dörtte birini nakit ve dörtte üçünü de İngiliz ürünleriyle ödeme yapılması şeklinde bir sözleşme yaptılar. William Burt Şah Abbas'ın döneminde gelen son İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcisiydi. William Burt, 1630 yılında vefat edince onun yerine Edward Heynes geçti.

1630 yılında Safeviler İngilizlere Bender Abbas limanında bazı ticari imtiyazları verdi. Dolayısıyla Portekizli tüccarlar Bender Abbası kullanmayarak Basra'dan Suriye limanlarına ulaşmayı tercih ediyordu. Çünkü Hürmüz adası Safevi Devleti'nin eline geçmesiyle Basra körfezi ve Hindistan'da Portekizlilerin ticareti sarsıldı. Basra üzerinden ticarete devam etti ve Maskat'ı merkez yapmışlardı. Hemde Basra'da bir ticari merkezi oluşturdu. Şah Abbas'ın son yıllarında Basra körfezinde İran-İspanya rekabeti yaşanmıştı.

İngilizler Ermenileri geride bırakmak için onlara karşı sert bir siyaset takip ediyordu. İngiliz ve Hollanda savaşlarında (1652-1654) Hollanda hem askeri hemde ticari yönden zayıfladıktan sonra İngiltere güçlü bir sömürgeci devlete döndü. İngiliz Şirketleri İran'dan kuzey Amerika'ya ve İsviçre'den Hindistan ve Silanaya'ya kadar faaliyet ediyordu. Aynı dönemde Hint Okyanus yolları da İngilizlerin kontrolüne geçti. İngilizler bu şekilde doğu ülkeleri sömürge altına almaya çalışıyordu. Çünkü İngilizlerin ticareti Doğu Akdeniz'de kendi rakibine (Fransa ve Hollanda) göre zayıflanmıştı. İngilizlerin planı Ermeni tüccarlarını Osmanlı toprakları ve Volga-Hazar yollarından okyanus yollarına değiştirmekti. Çünkü tüm ham ipeği Ermeni tüccarlarının elinde olduğunu biliyordu. Ermeniler Avrupa ülkeleri gibi sermayelerini birleştirip (1666) büyük bir ticari şirket kurdular. Avrupanın en büyük ülkeleriyle antlaşmalar yaptılar. Hem de İngilizler Ermenilerin kişisel paralarıyla ticaret yaptığını biliyorlardı. Ermeni tüccarların borç almaya ihtiyacı yoktu. Bu şekilde Ermeni tüccarları uluslararası pazarlarda İngilizlerin itimadını ele geçirdi.

Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin İran ile Ticareti: Hollandalılar 1583 yılında ticari ürünleri ve Hindistan gemi yolları hakkında bilgi aldıktan sonra Doğu ticaretine başladı. Hollandalılar 1597 yılında uzak ülkelerle ticaret yapmak amacıyla Hollanda Şirketini kurdular. Hollandalı Şirkete 1602 yılında Hollanda Doğu Hindistan Şirketi adı verildi. 1603 yılında Hollandalılar Portekizlilerin bir ipek yüklü gemisini ele geçirerek gemideki tüm ipeği sattılar. Bu ipekten çok para kazandılar. Bu kazanç onları İran'la ticaret yapmaya teşvik etti. Öte yandan Portekizlilerin doğudaki bütün topraklarını ele geçirdikten sonra Batavia'nı (bugünkü Endonezya'da bir bölge) kendi ticari merkezi seçti.

1609 yılında Hollanda Doğu Hindistan Şirketi Hindistan ticaretinden birçok para ile Hollandaya döndü. Bu yarar herkesin dikkatini çekti. Hollanda Doğu Hindistan Şirketi bu sermayeleri kullanarak büyük donanımlı gemileri ile Asya'nın büyük bir kısmında ticari ve askeri faaliyetlerde bulundu. Hollandalılar Saylan ve Frimz Adasını ele geçirerek üretim merkezleri Hint Doğu sahili boyunca (Coromandel ve Bengal gibi bölgeler) kurdular. Batı sahilinde (Malabar Hindistan'ın güneyinde bulunan bir bölge) de Portekizlilere yakındı. Hollandalılar bu bölgeleri ele geçirmeyi pek başaramadı çünkü Portekizliler henüz kendi topraklarını savunabilecek güçte sahibti. Hollandalılar Macau'nı de (Hindistanda bir bölge) ele geçirmeye çalıştı ama başaramadı. Yalnız başkaları gibi ticaret yapmaya izin verildi. Gerçi Hollandalılar insan kaynakları ve mali kaynaklarından dolayı kendi varlığını devam ettiremiyordu. Çünkü İngiliz ve Fransız Doğu Hindistan Şirketleri yeni rakib olarak Hollandayı ticaret yarışmasında geride bıraktı. Bu şirketler 19. yüzyılın ilk dönemine kadar dünyanın bir çok bölgesini yönetiyorlardı.

İngilizlerden sonra Hollandalılar İran'a geldi. I. Şah Abbas Hollandalıları güçlü olduğu için İngiltereye karşı kullanmak istiyordu. Aslında İngilizlerin Doğu Hindistan Şirketi'nin amacı Hollanda ile rekabet etmektir. Daha sonra Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcisi Wis Nikh I. Şah Abbas'tan birçok önemli ticari imtiyazlar kazandı. İki ülke arasında ticaret alanında önemli ticari antlaşmalara imza atıldı. Antlaşmadan sonra (1623) Hollandalılar yol parası dışında tüm vergilerden muaf oldu.

Hollandalılar Şah Abbas'tan ticari imtiyazlar alınca İngilizlerle şiddetli rekabeti başlattı. Bu rekabette birbiriyle mücadeleye giren iki devlet İranlılar açısından farklı algılanmazdı. İngilizler daha kontrollü iken Hollandalılar daha fırsatçı bir tavır sergilemekteydi.

Shelzwik Holstein, Almanya ticari temsilcisi olarak İran'a 1637 yılında ticari antlaşma yapmak için geldiğinde Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin temsilcisi Nikola Jakub Arshil Almanya temsilciliğine giderek Hollanda Doğu Hindistan Şirketi'nin yararı olmazsa muhalefet edeceğini söyledi. Daha sonra kendi iddiasını ispatlamak için ipeğin her yükünün fiyatını 42 tomandan 50 tomana arttırıp Almanya ile İran arasındaki ticari antlaşmasını engelledi. Hollandalıların bu hareketine Şah Safi çok kızdı. Artık Hollandalıların tüm

mallarına gümrük vergi alması talimatını verdi. Hollandalılar da özür dilemek yerine ordu toplamaya başladı. Süleyman vefat ettikten sonra 1676 yılında Kırım'a İngiliz ve Hindi tüccarların faaliyetlerini engellemek için birkaç savaş gemisi gönderdi. Ama havanın sıcaklığından dolayı birçok gemi kaptanı hayatını kaybetti. Bu nedenle Hollandalılar bu hareketlerinden vazgeçti.

Hollanda Şirketi'nin amacı Basra körfezini elde ettikten sonra adaları Hindistan ve Avrupa arasında köprü olarak kullanmaktı. I. Şah Abbas'ın 1623 yılındaki fermanına göre Hollandalılar İngilizler kadar imtiyaz kazandı. Özellikle Hollandalı gemiler Basra körfezine serbestçe gelip gidiyordu. Bu ticari antlaşma İngilizlere karşı yapıldı. Dolayısıyla I. Şah Abbas İngilizlerin Basra körfezindeki ticari nüfuzunu azaltmak istiyordu. 1626 yılında kısa süreli bir ticari antlaşmayı Şah Abbas Hollanda Doğu Hindistan Şirketiyle yaptı. (Yıllık toplam ticaretleri 40,000 tomandı). Bu antlaşma Ermeni Khajalarının da işine yaradı. Khajalar eskiye göre daha aktif olarak Hollandalı tüccarlarla ticaret yapmaya başladı. Bu dönemde bazı khajalar da daimi olarak Amsterdam'da yaşamaya karar verdiler. Ermeni tüccarlar Hollandalı, Yahudi ve diğer tüccarlardan yardım almadan Hollanda pazarlarına ihracat ve ithalat yapmak istiyordu. 1638 yılında da İran ve Hollandalılar bir ticari antlaşmaya imza attı. Antlaşmaya göre Hollandalılar Hindistan'dan İran'a ithal olan baharatların hakkını kazandı. Hollanda 1642 yılında Şah Safi'den Kapitülasyon hakkını da kazandı. Antlaşmaya göre Safevi Devleti Hollanda ticaretine müdahale edemezdi. İran'da yaşayan Hollanda vatandaşları ve diğer İranlı elemanlar mesala Ermeniler, Türkler, Bengallılar ve diğer yabancılar dokunulmazlık hakkını kazandılar. Dolayısıyla Hollandalılar İran'daki ticaretinde bir yere kadar başarmıştı. Ama ne İngilizler ne de Hollandalılar İran'da olduğuna kadar başarılarını sürdüremediler. Fransız seyyahı Tavernier şöyle yazmaktadır: "*Fransız Gabrielchignon ve Almanyalı Adam Olearius, genel olarak İran'da ticaret bölündüğüne şahit. Hıristiyanlar ve Yahudiler ticaretin iç kısmından ve Ermeniler de dış kısmından sorumluydu*". Hollandalılar 17. yüzyılın ikinci yarısında Basra körfezinde Ermenilere karşı ticaret rekabetinden çekildi. Aynı yüzyılın ortalarında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi en güçlü ve en zengin şirket Avrupa'da olmak üzere en ağır darbeyi İran'da Hollandalılara vurdu. İngiltere Hollanda'ya karşı ekonomik ve askeri başarılarından

sonra doğu ticaretini elde etmek istiyordu. Bu hedefe ulaşmak için Doğu Akdeniz'in yollarını Hollanda ve Fransa'ya karşı kendi kontrolüne almayı düşünüyordu.

Fransız Doğu Hindistan Şirketi'nin İran ile Ticareti:

1604 yılında IV. Henri'nin emriyle Fransa Şirketi kuruldu. 1604 tarihinde Fransa tüccarları Osmanlı ile bir antlaşma yaptığı için Osmanlılara düşman olan İran, Fransa Şirketi ile ticari antlaşma yapmadı. Fransa Şirketi Fransa'nın iç ve dış ticaretinde faaliyetini daha arttırınca XIV. Louis dikkatini çekti. 1664 tarihinde Fransız Doğu Hindistan Şirketi'ne doğu ticaretinin tekeline verdi. Bu şirket Coromandel sahilinde Pondicherry bölgesine ticari merkezini kurdu. İran ile ticaret yapmak için Bender Abbas'a geldi.

Fransa Doğu Hindistan Şirketi ilk firmasını 1667 yılında Surat şehrine kurdu. Aynı yılda savaş gemilerini de Hindistan'a götürdü. Fransa Doğu Hindistan Şirketi, temsilcisi olan Ermeni kökenli Markar bu şirketin Surat Firması sorumlusu olarak atadı. Fransa Doğu Hindistan Şirketi Evanchins'ın Surat Firmasını büyütüp geliştirebileceğine inanıyordu. Evanchins'a Aurangzeb (1658-1707) tarafından bir ferman gönderildi. Fermaya göre Fransa Doğu Hindistan Şirketi Aurangzeb topraklarında vergi ödemediği ticaretine devam edebilecekti. Evanchins daha sonra Machilipatnama (Hindistanda bir şehir) gidip Coromandel sahilinde Fransa Doğu Hindistan Şirketi'nin adına yeni bir firma daha kurdu. Daha sonra bu yeni firmanın yöneticisi olarak işine devam etti. Fransızlar Ermeni tüccarlarla işbirliği yaparak kendi şirketlerini daha güçlü hale getirdiler.¹⁰⁸ Fransa Doğu Hindistan Şirketi'nin ilk başlarda Ermeni tüccarlarla arası iyi idi fakat gün geçtikçe kötü olmaya başladı. Bu durum öyle bir hal aldığı kırk Ermeninin evi, servetleri, menkul ve gayri menkulleri Fransa Doğu Hindistan Şirketi tarafından yağmalandı. Bu olaydan sonra Şahamir Şahamiryan tüm dünya Ermenilerine şöyle hitap etti: *“tüm dünya Ermenileri hep birlikte kendi siyasi haklarımızı kendimiz alalım”*.¹⁰⁹

¹⁰⁸ Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 59.

¹⁰⁹ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 189-190.

2.3. İnan'nın Hindistan Ticaretinde Doğu Hindistan Şirketlerin Rolü

Doğu Hindistan Şirketleri'nin Hindistan'daki Temsilciliklerinin Oluşumu:

Surat'taki İngiliz Şirketi 1614 yılında bazı yararlı ticari bilgiler almak amacıyla temsilcilerini İnan'a gönderdi. İngilizlerin ticari gemilerinin Basra körfezin'deki İnan limanlarında bulunabilmesi için Şah Abbas'tan izin alması gerekiyordu.

14-16. yüzyıla kadar Hürmüz adası, Basra körfezi ve Hint okyanusu en önemli ticaret yoluıdu. Basra körfezi ve Hürmüz adası Portekizlerin kontrolü altında idi. İnan bunları kendi kontrolü altına almak istiyordu. Ayrıca Hürmüz adasının Portekizlilerin kontrolü altında olmasından dolayı Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketleri bu adada kendi temsilciliklerini kuramadılar. Ancak 1619 yılında İngilizler kendi temsilciliğini Basra körfezinde bulunan Jask limanında kurabildiler. 1622 yılında Fars eyalatının yöneticisi İmam Kulu İngilizlerle birlikte Hürmüz adasını Portekizlilerden geri aldılar. İngilizler ve Hollandalılardan sonra Fransız Şirketi de ticari temsilciliğini Jask limanının'dan Bender Abbas'a taşıdığı için Bender Abbas Basra körfezinin en önemli limanlarından biri oldu. Daha sonra Bender Abbas yolu üzerindeki Şehirlerde ticaret oldukça yoğunlaştı. Bu yolla Doğu Hindistan Şirketleri'nin ticari malları İnan'ın her yönüne kolayca ulaşabilir hale geldi. Ama bu kolaylıklarına rağmen Bender Abbas'ın en önemli sorunu havanın aşırı derecede sıcak olması idi. Bu sıcaklığa yolcular uzun süre dayanamıyordu. Bu nedenle kimse kış ayı dışında sahilde kalmak istemiyordu. Hal böyle olunca Hindistan'dan gelen ticaret gemileri Kasım ile Mart arasında İnan limanlarına bulunuyorlardı. Geriye kalan aylarda burada yerel gemicilik faaliyet göstermekteydi. Bender Abbas İnan, Hindistan ve Avrupa ülkelerinin arasında önemli ticari alışveriş merkezine dönüşmüştü. Hem yerel hem de uluslararası tüccarlar burada bulunuyorlardı. Bu yüzden Doğu Hindistan Şirketleri kendi temsilciliklerini Bender Abbas'a ve Őubelerini ise Şiraz, İsfahan ve Kirman'a kurmuşlardı. Gerektiğinde bu Őubeler Bender Abbas'taki temsilciliklerinden emir alıyorlardı. İngiliz Şirketi sahil kenarında ve Bender Abbas Őehirinin batısında bulunmaktaydı. Hollanda

Şirketi ise İngiliz Şirketi'nin doğusunda, Fransa Şirketi ise İngiliz Şirketi'nin batısında yer almaktaydı.¹¹⁰

Başlangıçta İran ve Avrupa arasındaki ticaret antlaşmaları İngiliz ve Hollanda Şirketleri'nin elinde olması üzerine yapılmıştı. Bu iki şirketin ticaret antlaşması I. Şah Abbas döneminde (1587-1629) imzalanmıştı. Sonraki dönemlerde bu antlaşmalar yenilendi. Avrupalı Şirketler ile Safevi Devleti başka bir antlaşmaya ihtiyaç duyduğunda duruma göre anlaşılırdı. Bu şirketlerin İran'a ilk girdiklerinde ipek satın almak için yeterli sermayeleri yoktu. Yaptıkları her antlaşmada İran Şahı şirketlerden bedel olarak nakit altın veya gümüş para istiyordu. Ama bu şirketler ticari malların bedelini zamanında ödeyemiyorlardı. Bu nedenle şah ve şirketler arasında bazen sorunlar çıkıyordu. Şirketler bu sorunu çözmek için bir çare arıyorlardı.¹¹¹

İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketlerin Takası: Bazı tarihçiler takas ticaretinin Hindistan ve İran arasında olduğunu söylemektedir. Takas konusu Surat'ta bulunan İngiliz tacirlerinden kaynaklıydı. Hindistan'da İngiliz dokumalarının çok fazla bulunmasından dolayı takas yapılıyordu. İngiliz tacirleri kendi ticari mallarına piyasa bulmak zorunda oldukları için çareyi İran'da arıyorlardı. Yaklaşık yüzyıl sonra takas ticaretinin önemini Fransız tüccarları yazdıkları raporlarda belirtmiştir. Rapora göre Paris tüccarlarının ticari malları takas için kullanılıyordu. Bu alışverişin hem kişilere hem de devlete faydası dokunuyordu. Paris ve Hindistan tüccarları takasın birbirlerine katkı sağlayacağını düşünüyorlardı. Takasın amacı Hindistan'a fazla para götürmemektir. Nitekim İngiliz ve Hollandalılar gemilerini Hindistan'a 40-50 gümüş gibi çok küçük meblalar ile göndermelerine rağmen birkaç yıl içerisinde iki ve üç milyon'a kadar kâr elde edebiliyorlardı. Hollandalılar doğu topraklarında Portekizlilerle Hint baharatı ve İran tekstil ticaretinde rekabet ediyordu. Onların ticari planlarını 1619 yılındaki John Kan'ın şirket müdürlerine yazdığı mektuplarda bulabiliriz.

¹¹⁰ Ahmadi, Zariyan, "Berresi Şiveyi...", s. 60.

¹¹¹ Mohammad İbrahim Bastani Parizi, **Siyaset ve İktisadi Safevi**, Tahran: Safi Ali Şah, 1348, s. 120. Ayrıca bkz Ahmadi, Zariyan, "Berresi Şiveyi Ticaret Hayi Kampani Hindi Şarkş...", s. 61.

“Gujarat’ın mallarını karabiber ve altın ile Sumatra sahilinde değiştirebiliriz. Riyal (İspanya’nın gümüş parası) ve Sumatra pamuğunu, Bantam ve biber ile; riyal, sandalet ve karabiberi Çin malı ve altını ile değiştirip sonrada Çin ürünleri ile Japon gümüşü alabiliriz. Coromandel halkına riyal ve diğer ürünleri verip baharat aldıktan sonra baharat ve başka ürünleri Arabistan halkına verip riyal alabilir tüm bu işleri gemi yardımıyla Hollanda’dan nakit para getirmeden yapabiliriz, çünkü şu anda biz en önemli ticaret malı olan baharata sahibiz. Şirketin bu mal ile ticaret yapmasını dünyada hiçbir şey engelleyemez”.¹¹²

Hollanda Şirketi İran’dan aldığı ipeğin bedelini baharat, karabiber, demir ve Asya malları ile ödüyordu. İngiliz Şirketi ise bu bedeli elbise ve ince pamuklu mallar ile ödemeye çalışıyordu.¹¹³ Her şirket farklı yöntemler kullanarak (rüşvet ve hediye vererek) saraydaki makamları ipek karşılığında mal ödeme yapmaya razı ediyorlardı. Safevi Devleti de çaresizce onlara bazı imtiyazlar veriyordu. Yani ipeğin bedelinin bir kısmını nakit (altın ve gümüş) ve kalan kısmını da ticari mal olarak kabul ediyordu. Bu durumda Safevi Devleti her iki şirketten gümrük vergisi de almıyordu. Şirketler kendi işlerini yürütmek için bazı Safevi makamlarla temas halindeydiler. Mesala bakanlar, valiler ya da yol üzerindeki Lar, Şiraz ve Şe yetkilileriyle hem de Bender Abbas’ın gümrük reisi ile daima temastaydılar. Bu yetkililerle uygun temas kurmanın önemi büyüktü. Çünkü kendi mallarının Bender Abbas limanından Hindistan’a veya İran’ın iç ticaretinde bir şehirden başka bir şehire götürülmesinde makamlar çok yardımcı oluyorlardı. Bu ilişkileri devamlılığını hediyeler vererek sağlıyorlardı.¹¹⁴

Hollanda Şirketi 1623 yılında bir gemi yaklaşık 8456 florin (Hollanda’nın altın ve gümüş para birimi) değerinde baharat, karanfil, Hint josi (meyva suyu), topuz ve 6201 florin değerinde tekstil ve başka Hint mallarını nakledip Bender Abbas limanına boşalttı. 1626 yılında yaklaşık oniki bin toman (İran para birimi) değerinde baharat, karanfil, Hindistan cevizi ve karabiber Bender Abbas limanına getirildi. (1628-1629) İran piyasası Hollanda Şirketi’nin karabiber ithalı ile doldu. Dolayısıyla onun kıymeti de iç pazarlarda düştü.

¹¹²Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 62.

¹¹³Rudolph, P Matthee, **The Politics of Trade in Safavid Iran (Silk for Silver, 1600-1730)**, S.I: s.n, 1999, s. 115-116.

¹¹⁴Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 63.

İngiliz ve Hollanda Şirketleri'nin baharat rekabetleri daha arttı. Bu rekabet onların temsilcilerinin birbirlerine girmesine sebep oldu. İngiliz dokumaları ve kalayları İran'ın piyasasında bol olduğu için fiyatları düştü. Asya mallarının İran'a satılması çok yararlı olduğu için İngiliz Şirket'i bu ticaretten çok değer kazanıyordu. Raporlara göre Hollandalılar karabiber ticaretinde oldukça başarılıydı. Karabiber kendi ticaretlerinin en başında yer alan ticari mallardan biri idi. İran piyasası Doğu Hindistan Şirketleri'nin en iyi pazarı olarak tanınıyordu. Bu yüzden Doğu Hindistan Şirketleri bu pazarı kaybetmek istemiyorlardı. Hollanda Şirketi'nin ihraç ve ithal yöntemi -Safevi Şahları'nın yakınları ticaret piyasasını elinde bulunduranlardan oluştuğu için- şahın yakınlarıyla işlem yapmaktı. Bazen şirketler kendi mallarını nakit para bulmak için perakende olarak Bender Abbas'ta satıp ipek parasını karşılıyorlardı. Bu yöntemle Hollanda Şirketi'nin Avrupa'dan nakit para getirmeye ihtiyacı kalmıyordu. Bu usül Şah Safi'nin son dönemine (1629-1642) kadar devam etti. Ama II. Şah Abbas döneminde (1642-1666) bu yöntem değişti. Avrupalı Şirketler II. Şah Abbas döneminde tüm ithal olan malları birkaç tane tüccara toptan satıyordu. Daha sonra toptan satan tüccarlar mallarını kendilerinden küçük tüccarlara satıyorlardı. Ama Şah Hüseyin döneminde (1694-1722) şirketler tarafından birçok hediye şahın yakınlarına verilerek satış yöntemi yine eski haline döndürüldü. Artık toptan satan tüccarlar şahın emriyle şirket mallarını şahın yakınlarından alıyorlardı. Bu şekilde Hollanda Şirket'i ipeğin yerine para değil baharat veriyordu. Bu usuller Safevilerin yıkılışına kadar devam etti. Fransız tacirleri İran ipeği karşılığında kendi mallarını öneriyordu. Bir Fransız Şirket yetkilisi Şah Süleyman döneminde (1666-1694) kendi ticaretiyle ilgili şöyle bilgi vermektedir: *“Paris'te kendi teşkilatımızı oluşturduğumuzda Hint ve Avrupa ticaretini öne almalıyız. Hint ticareti çok faydalı kendi işçilerimizin harçlarını karşılayabiliriz. Ayrıca yıl boyunca ticaret yapıldığı için daha yararlı”*. Bu planın gerçekleştirilmesi için şirket iki ya da üç gemisini Hindistan'dan Paris'e uygun sezonlarda gönderemedi.¹¹⁵ Bu hatıralarda Hindistan'dan Paris'e ihraç edilen mallar keten, kahve, kırmızı tane, sandal ağacı, parfüm, safran ve karabiber olarak kayıtlara geçmiştir. Avrupa'dan İran'a ihraç edilen mallar ise ince pamuklu, kalay, çeşitli renkli kadehler, çini, duvar saatleri, altın ve gümüşten yapılan

¹¹⁵ Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 65-66.

mallar, çeşitli yabancı paralar (piyaster) şeklinde idi. Fransızların analizine göre Fransız gemileri önce Bengal pirinç ve şekerini götürmeliydi. Çünkü %80 ila %100 kâr oranlı idi. Fransızlar İngiliz Şirketi'nin kısa sürede pirinç ve şeker ticaretinden çok kâr elde ettiğini itiraf etti. Çünkü onların gemileri yıl boyunca Hindistan'dan Avrupa ve İran'a ticari mallar taşıyorlardı. Fransız tacirler kendilerine müşteri cezp etmek için bazı sloganları söylüyorlardı (gittiğim her yere çiçek döşerim ve barış getiririm). Fransız Şirketi'nin elemanları yılda sadece bir defa değeri yüksek malları İsfahan'a getiriyor geriye kalan zamanda normal mallar ile ticaret yapıyorlardı. bu yolla burada ki müşterilerin zihnine her mala her zaman ulaşamayacağı fikrini yerleştirerek bu malları getirdiklerinde hepsinin satılmasını garantiliyorlardı. İşte bu şekilde müşterileri daha yoğun şekilde malları satın almaya teşvik ediyorlardı.¹¹⁶

İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketlerinin Ticari Mal ve Yolcu Taşınması:

İngiliz ve Hollanda Şirketleri diğer prosedürlerden yararlandığını aşağıda görüyoruz. 1623-1626 yıllar arası Robert Shirley (İngiliz asilli) Şah Abbas'ın büyükelçisi olarak Avrupa'da İngiliz tüccarlarını İran ticaretine ikna etmeye çalışıyordu. Ancak İngiliz tüccarları İran piyasasında yeterince kâr ve mal olmadığı nedeniyle ipek ticaretini yapamayacaklarını söylüyordu. Ama Shirley İran tüccarların kendi mallarını İran'dan Hindistan'a ve başka ülkelere gemilerle taşımaya ihtiyacı olduğunu İngiliz Doğu Hindistan Şirketine belirtti. Bu şekilde her iki şirket İran ve Hindistan limanları arasında düzenli hat kurmuştu. Yolcularla birlikte İran, Ermeni ve Hint tüccarlarının mallarını da taşıyorlardı.¹¹⁷ Hollanda büyükelçisi Yan Smith kendi seyahatnamesinde şöyle yazmaktadır: "*İngiliz gemileri İran'a geldiğinden beri kendilerine çok geniş ticaret hacmi ve çok sayıda müşteri bulmuşlardır. İran tacirleri çoğunlukla onların gemilerini kullanmaktaydı. Bu yönden en büyük zararı bizim filomuz gördü*".

Edward Konak (İngiliz Şirketi'nin ilk müdürü) İran'la antlaşma yaptıktan sonra İranlı tüccarlara kendi mallarını İngiliz gemileriyle götürmelerini tavsiye etti. Çünkü İngiliz

¹¹⁶Ahmadi, Zariyan, "Berresi Şiveyi...", s. 66-67.

¹¹⁷Lawrence Lachart, **İnqerezi Selsele-i Safeviyye**, (çev.) İsmail Devletşahi, Tahran: Intesharati İlmi ve Farhangi, 2004, s. 449-450.

gemilerine denizdeki tehdit oranının daha az olduğunu söyledi. Raporlara göre İngiliz donanması 1622-1623 tarihlerinde Surat'tan Bender Abbas'a tacirlerin mallarını 3123 "lar" (altın ve gümüş para birimi) değerinde taşıyarak 868 gümüş sikke kazandı. Surat'a dönüşünde 5712 lar kazandılar. Hollanda Doğu Hindistan Şirketi 1625-1626'lı yıllarda Surat'tan Bender Abbas'a ticari mal taşıyıp iki ya da üç bin florin elde etti. Ayrıca mallarını deniz yoluyla daha kısa sürede Hindistan'a ulaştırıp daha büyük kazanç elde edeceklerini belirtti.¹¹⁸

İngiliz Şirketi 1627-1628 tarihlerinde yaklaşık üç yüz yolcu ve ticari mal taşıyıp yirmi bin mahmodi (Gazan hanın döneminde basılıp Safevi dönemine kadar devam Hint parasıdır, onun değeri yarım abbası idi) kazandı. 1628-1629 yıllarında İngiliz donanmasının sadece İran ticari mallarını taşımasından dolayı, Hint tüccarları tepki göstererek Surat'taki İngiliz Şirketine gidip kendi ticari mallarının İngiliz donanması ile İran'a taşınması talebinde bulundular. Öte yandan İngiliz Şirketi Hindistan'dan Bender Abbas'a çok miktarda ticari mal getirdiği için Bender Abbas'taki depolar doldu. Çaresizce bir Hint gemisini depo yapmak için istihdam etti. Hollanda donanması 1629 yılında Bender Abbas'tan Surat'a dönüşünde 215 yolcu ve sekiz yüz çöp kutusu ve ipek nakletti. 1629-1631 tarihlerinde İngiliz Şirketi Surat'tan Bender Abbas'a ticari mal taşıyarak yaklaşık 86000 mahmodi¹¹⁹ değerinde para kazandı. Hollandalı şirket 1638-1639 yıllarında Surat'tan Bender Abbas'a tacirlerin mallarını taşıyıp 40800 florin kazandı. Bu dönemde bu iki şirket Surat ve Bender Abbas yolunda birbirleriyle çok ciddi rekabet etmekteydi. Bu dönemde hem deniz yolunun güvenliği sağlandı hem de İran ve Hindistan arasındaki ticaret geliştiği için İran çok para kazandı. Diğer taraftan Doğu Hindistan Şirketleri de çok büyük paralar kazandılar. 1622-1640 yılları arasında İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri ticari mallar ve yolcu taşımalarını büyük kısmını Surat ve Bender Abbas arasında yaptılar ve bu taşımacılık onlara münhasırdı. Bu iş için iki şirketin arasında çok fazla rekabet oluyordu. Khaja Nazar (Ermenilerin sorumlusu) 1630 tarihinde (Şah Safi döneminde) İngiliz Doğu Hindistan Şirketi'nin sorumlusu ile kendi mallarını Bender Abbas'tan Surat'a taşınması hakkında

¹¹⁸ Ahmadi, Zariyan, "Berresi Şiveyi...", s. 67.

¹¹⁹ Ahmadi, Zariyan, "Berresi Şiveyi...", s. 68.

konuştu. Daha sonra birçok Ermeni tüccar Bender Abbas'a gelip Hint ve Doğu Hindistan Şirketleri ile ticarete başladılar. Diğer bir Ermeni tüccar olan Khaja Minas İngiliz Şirketinde çalışan oldukça itibarlı birisi idi ve ticari gemisi vardı.

İngiltere'nin iç sorun nedeniyle ticaret hacmi azalmıştı. 1649 yılında Safevi ve Hindistan Devletleri (Şah Cihan dönemi) Kandahar'ı ele geçirmek için bir çatışmaya girdiler bu nedenle Hindistan ve Safevi kara yolu bir süre kapatıldı. 1650 yılında İngiliz Doğu Hindistan Şirketi Bender Abbas, Şiraz ve İsfahan'da ekonomik sorunlarla karşı karşıya kaldı. Hollandalı Şirket bu dönemde bu fırsatı kullanarak Safevi Devleti'nden daha fazla imtiyaz kazanmayı düşünüyordu.¹²⁰ Bu durumda İngiliz Şirketi'nin bir çok gemisi kiralanmış ve bir kısmı ise Ermeni ve diğer tacirlere ait olduğundan dolayı ellerinde çok az ticari gemi kalmıştı. Ayrıca 1652 yılında İngiltere ve Hollanda arasında savaş çıktı. Bu savaşta Hollandalılar altı İngiliz gemisini Hürmüz adasında tahrip ettiler. II. Şah Abbas'ın son yıllarında Mohammed Beg (İran başbakanı) İngiliz Şirketine Ermeni tüccarlarla yardımcı olup ipeği Avrupa'ya özellikle İngiltere'ye götürmeleri için teşviklerde bulundu. İngiliz Şirketi bir taraftan iç sorunlarla öte taraftan da Hollanda ile savaşta olduğu için elinde az sayıda gemi vardı bu nedenle bu öneriyi reddetti. Bu halde bile İngiliz gemiciliği 1680 yılına (Şah Süleyman) kadar itibarını sürdürdü ve bir süre sonra yine İngiliz doğu ticareti eskisi gibi canlandı. Bu dönemde Ermeni tüccarlar İngilizlerin yardımıyla Hindistan'dan İran'a tekstil ithal etmeye başladı. Bu dönemde İngiliz Şirketi Ermeni tüccarları kendi taraflarına çekmeye çalışıyorlardı. Çünkü Ermeni tüccarların, İngilizlere ipek ticaret yolunun Halep'ten Bender Abbas'a çevrilmesinde oldukça yararlı olacağı düşünülüyordu. 1680 yılından sonra İngiliz Doğu Hindistan Şirketi ve Hint Devleti arasında (Aurangzeb dönemi) bir sorun yaşandı. Bu nedenle İngiliz Şirketi İran'la ticaret yapabilmek için Ermenilerin yardımına ihtiyaç duydu. Onlar Ermeni tüccarlarının Avrupa ile olan ticaretlerini Mumbai üzerinden teşvik ediyorlardı. İngilizler böylece Halep ticari yoluna göre Hint yolundan daha fazla kâr elde edeceklerini söylemekteydi. Muhtemelen şirket ipek ticaret yolunu değiştirme amacıyla ipeğin kontrolünü de Bender Abbas'ta ele

¹²⁰Paul Luft, **Iran Der Ahdi Şah Abbas II**, (çev.) Keykavus Cehan Deri, Tahran: Intesharati Vezareti Harice, 1380, s. 48-49.

alacaktı. Ama Ermenilerin geleneksel ticaret yöntemi Safevi Devleti yıkılana kadar devam etti.¹²¹

Safevi ile Hollanda Şirketi arasında yaşanan sorunlar nedeniyle Kışım adasını Hollanda Şirketi 1684 yılında geçici olarak ele geçirdi. İran ve Hollanda Şirketin sorunları çözülene kadar, ticaret direkt Bender Abbas'tan Surat'a doğru canlandı. Bu ticaret Şah Hüseyin dönemine kadar devam etti. Elbette I. Şah Abbas'ın döneminde Ermeni tüccarları 1620-1690 yıllar arasında Surat ve Bender Abbas limanlarında ticari mallarını Hollanda ve İngiliz gemileriyle taşıyorlardı.

Fransız Şirketi II. Şah Abbas döneminde İran'a gelip ticarete başladı. Fransa temsilcileri faaliyetlerini şu şekilde dile getiriyorlar:

“Bizim gemilerimizi kiralyorduk. Tacirler, Ermeniler, Hind yolcuları ve başka tüccarları mallarıyla beraber taşıyorlardı. Gemilerin silahlandırması da kiraya dahildi. Fransızlar İngilizler'den daha iyi idi ve tüccarlara iyi davrandıkları gibi dürüsttülerde. Bu yüzden Ermeni ve diğer tüccarlar Fransızlarla çalışmayı tercih ediyorlardı”.¹²²

Fransız misyoneri Rafael Devmans kitabında konuyla ilgili şu cümleleri yazmaktadır:

“Fransız Şirketi ticari mallara göre yolcu taşımamasından daha fazla para kâr ediyordu. Kendi borçlarını İngiliz ve Hollandalı Şirketlere yolcu taşıyarak ödüyordu. Ayrıca diğer yararları da vardı. Örnek olarak Paris ve Hindistan arasında ilişkileri güçlendirerek birbirlerini daha iyi tanıma fırsatını buluyorlardı. Hem de İngiliz Şövalye Matthews iki kere Hindistan'dan Paris'e yolculuk yapıp yaklaşık üç yüz bin lira kazandı. Çünkü onların mallarından Hindistan kira almıyordu. Bu ticaret Safevi Devletinin sonuna kadar devam etti tâki Afganlar hücumlarıyla tüm ulaşım yollarını çökertene kadar.”¹²³

Doğu Hindistan Şirketleri'nin İran'dan Yaptığı Madeni Para ve Mal Kaçakçılığı:

İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri'nin para kazanmasının bir yöntemi de madeni para ve ticari mal kaçakçılığıydı. Bu şirketler Safevi Devletiyle anlaşmalarından daha fazla ticari mal ithal ediyorlardı. Çünkü anlaşmadakinden daha fazla getirilen mallara

¹²¹ Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 68-70.

¹²² Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 70-71.

¹²³ Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 71-72.

gümrük vergisi ödemiyorlardı.¹²⁴Ama onların getirdiği kaçak mallar yerel tüccarların zarar etmesine neden oluyordu. Mesala yerel tüccarlar ne kadar mal ithal ederse o kadar vergi ödemeliydi. Ama İngiliz, Fransa ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri saray ve gümrük elemanlarına hediye veya para vererek mallarını kontrol ettirmeden limanlardan içeri sokup sorunsuz bir şekilde satıyorlardı. Öte taraftan Safevi Devleti diğer tüccarların mallarını ithal etmelerine izin vermiyordu. Tavernier bu konuyu şöyle ifade etmektedir: *“Bir kere Basra ile Hürmüz yolculuğunda kendi kıymetli mallarımı Hollanda şirketinin mühürler ve sembolleri ile İran’a getirdim. İran gümrüğünde Hollanda malı zannedip vergi almadılar”*.¹²⁵

1630 yılında Avrupa’da ipeğin fiyatı düşmesi nedeniyle Avrupalı Şirketler daha küçük satıcılardan ipek almaya karar verdiler. Öte yandan Avrupalı Şirketler İran’da satılan ticari mallarının parasını madeni para olarak Hindistan’a göndermeyi emrettiler. Daha sonra madeni paraları İran’dan ihraç etmeye başladılar. 17. yüzyılın sonlarında madeni paralar altın ihracatının en önemli kısmını oluşturuyordu. II. Şah Abbas, İngiliz ve Hollanda Şirketleri’nin külçe altın ihracatını artırmasından dolayı külçe altının ihracatını yasakladı. Bu nedenle tacirler altına yerine gümüşü kullanmayı tercih ettiler. Hollanda Doğu Hindistan Şirketi’nin bir temsilcisi Yan Ots İsfahan’dan Bender Abbasa bir mektup gönderdi:

“1720 yılında on bin dukat altını (Hollanda madeni parası) kervanlara yükleyip İsfahan’dan Bender Abbas’a doğru hareket etti. Doğu Hindistan Şirketi bir grup askeri kervanların güvenli bir şekilde Bender Abbas’a ulaşması için kervanların geçiş yollarına gönderdi. Şüphesiz İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri altın ve gümüşün az olmasına neden oluyorlardı. Hem de bu iki şirket arasında rekabete sebep olmuştu. Bu nedenle altın ve gümüşün fiyatları arttı. Rüşvet ve hediyeler Safevi Devletinin malları kontrol etmemesine neden oluyordu”.¹²⁶

1672 yılında gümüşün ihracatı artınca Safevi Devleti gümrük vergisini yüzde beş arttırdı. Bunlara rağmen Doğu Hindistan Şirketleri Safevi saray ve liman sorumlularına rüşvet ve hediye vererek gümüşü Safevi topraklarından Hindistan’a ihraç edip diğer ticari malları

¹²⁴ Willem Floor, **The Dutch and The Persian Silk Trade**, Tahran: French Institute Of Research In Iran,1993, s. 354.

¹²⁵ Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 72-73.

¹²⁶ Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 73-74.

Hindistan'dan Safevilere ithal ediyorlardı. Hıristiyan misyoner Sansun'un raporuna göre Banilerin Bender Abbas sorumlularıyla ilişkisi vardı. Doğu Hindistan Şirketleri 1722 yılındaki kritik durumlarda da (Afganların işgaline kadar) madeni paraları ihraç etmeye devam ettiler.

Doğu Hindistan Şirketlerinin Ticaret Rotalarına Etkisi: Doğu Hindistan Şirketlerinin Asya'daki ticarete çok etkisi fazlaydı. Portekizliler Hürmüz sahillerinde güvensizliğe neden olup yerel tüccarlara ağır vergiler yüklüyorlardı . Bu nedenle tacirler kara yolu ticaretini tercih ettiler. Bu dönemde tüccarlar deniz yolundan mallarını çok nadir taşıyorlardı. Ama Doğu Hindistan Şirketleri İran'a geldikten sonra Hürmüz'ün yerine Bender Abbas'ı ticari liman olarak seçtiler. Bu liman çok kısa zamanda en büyük ticari liman haline geldi. Bender Abbas ise üç asır ticaret merkezi oldu. Ayrıca Avrupa ve Asyanın ekonomi merkezi olarak görülmekteydi. Avrupalıların ticaret yöntemine büyük bir etkisi vardı. Doğu Hindistan Şirketlerinin İran'a girişi İran'ın dış ticaretini büyütüp hızlandırdı. Deniz ticaretine uygun olacak şekilde dizayn edilen gemilerin kullanılması çok uzun mesafeleri kısalttı. Ayrıca bu gemiler çok daha fazla ihracat yaparak fiyatların artmasını sağlayıp ürünlerin daha seri üretilmesini sağladı. Örneğin ziraat alanında büyük miktarda afyon ve tütününü Doğu Hindistan Şirketleri vasıtasıyla ihraç ediyorlardı.¹²⁷ Elbette bu konunun zayıf noktaları da vardı. Mesala piyasalar Doğu Hindistan Şirketlerine göre ayarlanıyordu. İhracat ve ithalatları da kendilerine göre ayarlıyordu. Hatta yerel pazarlar da gemilerin hareketine göre ayarlanıyordu. Zira ticari malların nakletmesi ve taşınması hep bu şirketlerin elindeydi. Tavernier bu konu hakkında şöyle yazmaktadır:

“Gemi sahipleri ipeği Bender Abbas ve Hürmüz limanlarından almaya geldiğinde kervanlar geç kaldığı için bekliyorlardı. Kervanlar ne kadar geç gelirse şirketler o kadar zarar ediyordu. Çünkü her gün elamanların ücretini ödemek zorundaydı. Bu yüzden Lar hakimine kervanları zamanında yetiştirmesi için rüşvet veriyordu”.¹²⁸

¹²⁷ Sir John Chardin, **Seyyahatname**, Cilt. 4 (çev.) Eşbal Yaghmai. Tahran: Tous Press, 1993, s. 89.

¹²⁸ Yan Ismith, **Sefername**, (çev.) Dariyuş Meclisi ve Hüsseyin Abu Turabiyen, Tahran: Tahir Kütüphanesi.1356, s. 88-89.

Deniz ticaretinin olumsuz noktası ise denizin güvensizliği ve sürekli meydana gelen savaşlar deniz ticaretini aksatması idi. İngiliz Şirketi Safevi ve Hindistan arasındaki ticaretinin güvenli bir şekilde yapılması için elinden geleni yapıyordu. 1630-1631 yıllarında İngiliz gemileri yerel tüccarların beklentilerini karşılayamayınca Ermeni tüccarları Kandahar yoluna döndüler. Kandahar yolu güvensiz olunca da yine Bender Abbas'a dönüyorlardı. Yani hangi yol güvenli ve yararlı olursa onu tercih ediyorlardı. Kara yolu güvensiz olduğu zamanlarda deniz ticaretine olan ilgi yoğunlaşacaktı o zaman Doğu Hindistan Şirketleri gemilerinin kirasını arttıracaktı. Yüksek fiyatlara rağmen tüccarlar deniz ticaretinden vazgeçmezdi. Bu şekilde 17. yüzyılda İran limanlarının en yoğun limanı Bender Abbas idi.

İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri Bender Abbas limanından sonra Basra limanının'da da rekabet ediyorlardı. Hollanda Şirketi Bender Abbas'ta İran dış ticaretinin tekeli elde ettikten sonra limanın ihracat ve ithalatını da kontrol altına aldı. Bu nedenle İngiliz Şirketi kendi ticari faaliyetlerini Basra limanının tamamına yaymaya çalışıyordu. Dolayısıyla 1639 yılında Bender Abbas hâkiminden ticaret izini almak için bir gemi ticari malı Bender Abbas liman'ına gönderdi. Karmelitlere göre Hollandalılar 1640 yılında kendi ticari faaliyetlerini devam ettirmek için Basra limanına ticari gemilerini gönderdiler. Hâlbuki Fransızların gemileri iki şirkete göre az olmasına rağmen tüm Basra körfezindeki limanlarda faaliyet gösteriyorlardı. Hollanda Şirketi ve Safevi Devletinin anlaşmazlıkları, 1645 tarihinde Kışım kalesinin Hollandalılar tarafından kuşatılması ve ticari gemilerin gidiş dönüşünü durdurması nedeniyle İngiliz Şirketi ticari mallarını Bender Abbas'tan Basra limanına nakletti.¹²⁹ 1650 ve 1660 yıllarda (II. Şah Abbas döneminde) İngiliz ve Hollanda savaşlarından dolayı Doğu Hindistan Şirketleri birbirlerinin gemilerine hasar veriyorlardı. Deniz yolunun güvensizliği nedeniyle bir süre Bender Abbas ticareti durduruldu. İngiliz Şirketi zarar gördüğü için Bender Abbas'taki faaliyetlerini azalttı. Muhtemelen Hollanda Şirketi kendi ticari faaliyetini tüm limanlarda ve Basra körfez sahillerinde korumaktaydı. Karmelitlere göre Hollandalılar İngilizlerin gemilerini Basra körfezinin sahillerinde ve Bender Abbas'ta durduruyordu ya da denize batırıyordu. Dolayısıyla Basra körfezindeki

¹²⁹ Ahmadi, Zariyan, "Berresi Şiveyi...", s. 74-77.

ticaret yavaş yavaş Basra'ya taşınmaktaydı. Bu şekilde Basra limanı çok gelişti. Maskat'ı Hollanda Şirketi ve Araplar 1650 yılında elde ettikten sonra Arabistan'ın Kralı Emir Vedana, tacirlere Basra körfezi yerine Arabistan sahillerinde ticaret yapmalarını önerdi. Ama Hollanda Doğu Hindistan Şirketi II. Şah Abbas'ın bu bölgede herhangi bir tehdit oluşturmadığını öğrenince öneriyi reddetti. Aynı zamanda Hollanda Şirketi hem Araplarla hem de İranlılarla ilişkilerini geliştirdi. Safevi Devletinin son dönemlerinde Arapların nüfusu Maskat ve Basra körfezinin güney bölgelerinde arttı. Bu nedenle Safeviler ve Arapların aralarında çatışmalar çıkıyordu. Bu çatışmalar Arapların Safevi topraklarına müdahalesine yol açtı. Maskat Arapları Basra körfezinin limanlarını (Kang, Bahreyn, Kışım ve Lark) ele geçirip bu limanlara gelen her gemiye el koyuyordu. Doğu Hindistan Şirketleri de kendi gemilerini silahlandırarak savaş gemileri ile ticaret mallarını taşıyorlardı. Ayrıca Doğu Hindistan Şirketleri deniz güvenliği için sahil sakinleriyle iletişim kuruyorlardı. Aksi halde denizin güvensizliğinden dolayı çok ticari mallarını kaybediyorlardı. Bu dönemde Basra körfezinin güvenliği Safevi Devleti tarafından Fransız Şirketine verildi. Bu şirket Maskat Araplarına bir mektupla Fransız Devleti'nin destek sözünü ilettiler.¹³⁰

“Değerli âli makam biz sizin Kasım ayında yazdığınız mektubunuzu aldık. Eğer sizin gemileriniz bizimkilerle çatışırsa bizim dostluğumuz bozulmayacak. Ama eğer bizim gemilerimizde sizinkilerle çatıştığı zaman aynı tepkiyi sizinde göstermenizi bekleriz”.¹³¹

İngiliz seyyah John Fryer 1667 yılında Bender Abbas'ı ziyaret edip ağırlıklı olarak ticari mallar, ithal edilen mallar ve şirketlerin rekabetlerinden bahsetmektedir:

“Basra'ya gelip-giden gemilerin çoğu Bender Abbas'ta duruyordu. Zira en iyi pazarlar orada bulunuyordu. Baharatın en büyük pazarı Hindistan'dan sonra İran'da bulunuyordu. Şeker ve bakır ticareti ise Hollandalıların elinde idi”.¹³²

Hollandalılar Basra körfezinin limanlarını kontrol etmek için birçok ticari malı Bender Abbas'a getirdi. Fransız seyyah Chardin 1674'teki rekabetten şöyle

¹³⁰ Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 77-79.

¹³¹ Tacbahş, “Metalibi chand...”, **Berresi Hayı Tarikh, Sali Nuhum**, Shomara: 2, (1353), s. 20-21.

¹³² Ahmadi, Zariyan, “Berresi Şiveyi...”, s. 74-75.

bahsetmektedir: “Hollandalılar birkaç ay arasında dokuz gemi ticari malı Bender Abbas’a ithal etti. Bu nedenle Ermeni ve İranlı tüccarlar devlete itiraz ve şikâyetle bulundular”.¹³³

John Fryer Hollanda’nın Bender Abbas’taki siyaseti hakkında şöyle yazmaktadır: “1677 yılında Hollanda Şirketi pek çok ticari malı özellikle baharatı İran’a getirip satıyordu. Aynı zamanda sattığı malların parasıyla ipeğin ücretini ödüyorlardı”.¹³⁴

Fransızların Araplarla iyi ilişki kurmasının işe yaradığı söyleniyordu. Zira İngiliz ve Hollanda Şirketler Safevi Devleti yıkıldıktan sonra Maskat ve Umman ile siyasi ilişkiler kurup orada temsilciliklerini açtılar. Safevi’nin son dönemlerinde Basra körfezinin kuzeyinde bulunan Rig limanı gelişmek üzereydi. Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketlerinin gemileri geldikten sonra bu liman ticari yönden daha da gelişti. Öte tarafta Afganların hücumuyla Bender Abbas limanı ticarete bir süre kapandı. Basra körfezinin ticareti kuzeye doğru Basra, Rig, Bahreyn ve Buşehir limanlarına ilerledi. Adı geçen limanlar Safevi Devletin’den sonra çok gelişti. Şirketler kendi temsilciliklerini açıp oraya yerleştiler. Doğu Hindistan Şirketlerinin ticaret yöntemleri kandırmak, yararlanmak ve tekeline almaktı. Bu usullerin Safevi Devleti’ne hiç yararı yoktu. Siyasi yapılar ekonominin kontrolünü çoğaltıyordu. Öte taraftan kara yolu ticaretini azaltıyordu. Avrupalı şirketler Safevi tüccarlarının elinden ticareti almaya çalışarak ticaretin yönünü karadan denize çevirmeye çalışıyorlardı. Özellikle Ermeni tüccarları tüm ticareti kendi kontrolleri altına almak amacıyla her türlü baskıyı yapıyorlardı.

¹³³ Sir John Chardin, **Seyahatname**, Cilt. 8, (çev.) Ekbal Yağmayı, Tahran: Tous Press, 1993, s. 320.

¹³⁴ Jean-Baptiste Tavernier, **Tavernier Kitabı**, Tahran: Bradaranı Bakıruş, 1323, s. 700.

Tablo: 1

Doğu Hindistan Şirketlerinin Bender Abbas'a İthalatları

İngiliz Şirketin ithalatı	Hollandalı Şirketin ithalatı	Fransız Şirketin ithalatı
İngiliz mahutu, türlü türlü Hint bezleri	Hollanda mahutu, türlü türlü Hint bezleri	Fransız mahutu ve türlü türlü Hint keteni
Baharat (az miktarda)	Baharat (çok miktarda)	Baharat (örnek olarak çay, tarçın, cevizhıl.
Şeker (az miktarda)	Şeker	Şeker (az miktarda)
Kalay, kurşun ve demir	Kalay	Gümüş ve demir saatlar
Kalay, kurşun ve demir	Türlü parfümler	Ayna, avize, Şamdan
Ahşap Sandalyeler	Ahşap Sandalyeler	Ahşap Sandalyeler
Türlü eşyalar (saat ve kadehler)	Porselen eşya	Porselen eşya
Fildişi	Fildişi	Tablo
Hayvanlar: Fil	Fil ve Kuşlar	Kilit
Silah ve tabanca (hediye olarak)	Silah ve tabanca (hediye olarak)	Kılıç
Silah ve tabanca (hediye olarak)	Boya mesala Lak rengi, kırmızı, neil.	Pirinç
Silah ve tabanca (hediye olarak)	İlaç	Gümüş sikke (hediye olarak)
Silah ve tabanca (hediye olarak)	Gümüş (ilk Hollanda Şirketi 29000 sikke İspanya Riali ithal etti)	Gümüş sikke (hediye olarak)

Tablo: 2

Doğu Hindistan Şirketlerin Bender Abbas'tan İhraç Ettikleri Ticari Mallar

İngiliz Şirketi	Hollanda Şirketi	Fransız Şirketi
İpek	İpek	İpek
Yün ve ipek tekstili	Yün ve ipek tekstili	Saten ve brokar tekstil
Yün ve İpek halı	Yün ve İpek halı	Halı
Yün	Yün	Yün
Şarap	Şarap	Şarap (çoğu Hollandalı ve İngiliz Şirketlerinden)
Meyve ve Kurutulmuş Meyve	Meyve ve Kurutulmuş Meyve	Meyve ve Kurutulmuş Meyve
At	At	At
Mumyalama(çok az)	Ahşap ve tuz	Mumyalama
Sahtiyani deri	Sahtiyani deri	Sahtiyani deri
Sahtiyani deri	Renk maddesi	Sahtiyani deri
Altın ve Gümüş sikkesi (bazen kaçak)	Altın ve Gümüş sikkesi (bazen kaçak)	Altın ve Gümüş sikkesi (bazen kaçak)

BÖLÜM 3. ERMENİ TÜCCARLARIN AVRUPA ÜLKERİYLE TİCARİ İLİŞKİSİ

3.1 İran-Avrupa Ticaretinde Ermeni Tüccarları

Ermeni tüccarlar İran ve Avrupa ticaretinde aracı olarak rol oynamaktaydı. Ermeniler çok çeşitli malları İran'dan Avrupa'ya ihraç ediyorlardı. Elbette ham ipekten sonra Avrupalılar tekstile çok değer veriyorlardı. 17. yüzyılda Ermeni tüccarlar İran'ın iç ve dış pazarları için çok yaygın bir şekilde üretim yapmaktaydılar. İran'ın ürünleri şunlardan ibaretti: deve, koyun ve keçi yünü, diba şam, çeşitli baharat, mum, ipek, yün dokumaları, kadife, safra somun, bitki suyu, halı, deri, haşhaş, antepfıstığı, derinin rengi, safran, mavi taş, çeşitli deri, Hindistan kürkü, pamuk, bal, sedef, mercan, yağ, şarap, cehennem taşı, kehribar, kuru balık, altın, gümüş, hurma, tütün, sülfet, şeker, pirinç ve diğer ticari mallardı.

Mücevher ve değerli taşların Avrupa'ya taşınmasında Ermeniler önemli bir role sahipti. Ermeni tüccarları mücevherleri çok kolay Avrupaya ihraç ediyorlardı. Avrupalılar bu cevherlere çok değer ve kıymet veriyordu. Cevherleri Ermeni tüccarlar ceplerine saklayıp Avrupa'ya kaçak olarak götürüyorlardı. Hatta iki milyon Frank parası değerinde cevher götürebilirlerdi. 16. ve 17. yüzyılda Ermeni tüccarları değerli taşları kolayca götürmek için kendilerine sahte yazılı belgeler hazırlayıp gümrüklerden geçiyorlardı. Ermeni tüccarları, doğunun çeşitli ticari mallarını batıya yaymak ve tanıtmakta çok önemli role sahiplerdi. Mesala Ermeni tüccarlar kahveyi ilk kez Avrupa'ya götürüp onlara tanıttılar. Ermeni Khajaları Avrupa'nın farklı ülkelerinden Hollanda, Fransa, İngiltere ve Almanya'dan ince pamuklu bezler, ipek dokumalar, tekstil, diba, kezzap, tuz, sülfür, zincifre, çeşitli malzemeler, silah, iğne, demir malzemeleri, boyut, kağıt, mücevher, kadeh, mercan, oyun kağıdı, Venedik aynaları, keten, renk, deri malzemeleri, saat, makas, bıçak, sabun, gözlük, suni sedef, boncuk ve başka malları doğuya ithal ediyorlardı. Hollanda tarihçilerinin aktardığına göre 17. yüzyılda Ermeni tüccarları Hollanda ticari mallarının müşterisi idi. Özellikle çuha ve yün bezlerini satın alıyorlardı.

İran Ermeni tarihçisi Gustand Juğaytsi kendi eserinde (Mecmey -i- cehan) Ermeni tüccarlar hakkında şöyle söylemektedir:

“Ermeni tüccarları kehribar (kehribar Fransa’da ve Danzik nehrinde bulun familyasından, bir çam türü olan pinus succinifera ağaçlarının fosilleşmiş reçines idi. Kehribardan boncuk yapıyorlardı) satın almak için Baltik bölgelerine kadar gidiyorlardı. Hem de Ermeni tüccarlar altın ve gümüş ticareti yapıyorlardı”.¹³⁵

Ermeni Tüccarlarının Avrupa’dan Satın Aldıkları Mallar ve Hangi Ülkelerle Ticaret Yaptıklarına Dair:

Culfa Ermeni tüccarları Venedik ve Livorno’dan altın ve gümüş paraları İran’a götürüp darphanelerde İran parasına dönüştürüyorlardı. Bu ticaretten Culfalı tüccarlar çok fazla kâr elde ediyorlardı. Ermeni tüccarlar elde ettiği altın ve gümüş ticaretinden Safevi Şahlarına da pay veriyorlardı. Safevi Şahları Ermeni tüccarlarının bu işlerine çok fazla değer veriyordu. Çünkü bir taraftan zengin oluyordu öte taraftan ise devletin hazinesi güçleniyordu. Ermeni tüccarlar Avrupa’dan İran’a gelirken her kervanda 200 bin gümüş para getiriyorlardı. Öte yandan Ermeni tüccarlar altın ve gümüş paraları Hindistan’a da götürüp oradan daha fazla mal ithal ediyorlardı. Avrupalı tüccarların açısından Culfalı Ermeni tüccarlar üç kategoriye ayrılırdı. Birincisi dükkanlarda oturuyordu. Bunlar İran’ın dışına çıkmıyorlardı. İkincisi ise kendilerinden küçük tüccarlara mal satan toptancıları. Üçüncüsü de yurt dışına giden uluslararası tüccarlardı.

Ermeni tüccarlar Avrupa, Osmanlı, Hindistan, Arabistan, Afrika ve diğer ülkeler ile ticaret yapıyorlardı. Ermeni Khajaları dünyanın dört bir yanına dağılmıştı. Örneğin Hindistan, Osmanlı, Moskova, Gürcistan, Etiyopya, Mısır, Fransa, tüm Türk bölgeleri, Kürtler ve Keldaniler, tüm İran bölgesi, doğuda Çin’e kadar gitmişlerdi. Ton ve Tuncay Tatar bölgelerine ve tanılmayan bölgelere kadar gidiyorlardı. Gustand Juğaytsi kendi eserinde (mecmuy-i cehan)

“Ermeni tüccarları İran, Kafkaslar, Orta Asya (Belh, Buhara) Afganistan (Kandahar, Gazni ve Kabil), Hindistan (Peşaver, Keşmir), Arabistan (Basra, Bağdat, Halep, Musul), Etiyopya, Osmanlı bölgelerinden İstanbul, Bursa, Adana, İzmir, Tokat ve Erzurum şehirlerine, Avrupa’da ise Livorno,

¹³⁵ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 111-113.

Venedik, Cenevre, Marsilya, Messina, Amsterdam, Danzig, Moskova, İngiltere, Almanya, İspanya, Polonya, Hollanda'ya gidiyorlardı".¹³⁶

Culfa Ermeni tüccarları uluslararası ticarete diğer tüccarlardan daha mahir olarak tanınıyordu. Culfa Ermeni tüccarları yalnız ticaret değil aynı zamanda ilim öğrenmeye de meraklıydılar. Kendilerine ait matbaaları vardı ve kendi dilleri ve yabancı dillerde kitap basıyorlardı. Özellikle ticaret ve tecrübelerine dair önemli konuları yazıyorlardı. Ermeni Tarihçisi Lio şöyle yazmaktadır:

“Ermeniler dünyayı gezip ticaret yapıyordu. Ticaretin yanında yeni inanç, tecrübe ve dünya görüşü fikirlerine de sahip oluyorlardı. Baskı endüstrisinde de Ermeni tüccarlarının çok büyük rolleri vardı. Ticari bilgiler, coğrafya haritaları ve bunlara benzer Amsterdam, Marsilya, Venedik ve diğer Avrupa şehirlerinde de basılıyordu. Onlara rağmen olumsuz noktaları da vardı. Ermeniler kendilerine iyi bir ticari iş bulmak için kendi ülkelerini bırakıp başka ülkelerde mülteci olarak yaşıyorlardı. Daha sonra memleketlerinde kalan Ermeniler de Ermeni tüccarlarını kendilerine örnek alarak ülkelerinden göç etmeye başladılar. Ermenilerin ülkelerini terk etmesinin nedeni yalnız ticaret değildi. Osmanlı ve İran savaşı Ermenistan topraklarında olduğu için mal ve can güvenliği yoktu. Bu nedenle kendi ülkelerini terk etmeye mecbur kalıp güvenli yerler arıyorlardı”.¹³⁷

İtalya Devletlerinde Ermeniler: İtalya Devlet ve şehirleri Ermeni tüccarlarının eski ticari ortakları sayılırdı. Ermeniler Fransa'da satılmayan ticari mallarını İtalya ve İspanya'ya satıyorlardı.¹³⁸

Ermeni göçleri 11. yüzyıldan itibaren başlamıştır. Kilikya Devleti çöktükten sonra otuz bin Ermeni Avrupa'ya özellikle Venedik'e göç etti. 16. yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu Roma topraklarını Venedik'ten aldıktan sonra İtalya'nın ticareti doğuda Doğu Akdeniz de dahi yavaş yavaş çökmeye başladı. 17. yüzyılda İtalya'daki siyasi ve iktisadi çöküş nedeniyle Doğu Akdeniz ile olan ticari ilişkileri zayıflamıştı ve tüccarların büyük bir kısmı çiftçiliğe

¹³⁶ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 114-115. bkz. George Nathanael Karzan, *İran va Qaziyyeh İran*, Cilt 2, (çev.) Vahid Mazandarani, Tahran: Entesharat-e İlmi ve Farhangi, 2001, s. 630.

¹³⁷ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 115-116.

¹³⁸ Lawrece Lockhart, **İnqirazi Selseleh Safeviyyeh**, (çev.) İsmail Devletşahi, Tahran: Intesharati İlmi ve Farhangi, 2004, 400.

geri dönmüştü. Bu nedenle Ermeni tüccarlara her zaman olduğundan daha fazla ihtiyaç duyuluyordu.¹³⁹

Bu dönemde Ermeni tüccarlarının Venedik ile işbirliği İtalyanlar açısından hayati önem taşıyordu. Doğu Akdeniz yolu üzerinden mal ve ham maddeyi özellikle ipeği doğu ülkelerinden temin ettiği için Venedik senatosu Ermeni tüccarlardan çok az gümrük vergisi alıyordu. Öte taraftan İngiliz, Hollanda ve Fransızlarla rekabet imkanını de elde ediyordu. Bu nedenle İngilizler, Venedik ve Ermeni ticaretini ihlal ediyordu. 1640 tarihinde Venedik senatosundan çıkan bir rapora göre artık Ermeni tüccarlarının Venedik ticaretine büyük yarar sağladığı belirtilmişti. Çünkü onlar toptan satan tüccarlardı. Ermeni tüccarları çeşitli doğu mallarını Venedik'e ithal ediyorlardı. 1651 yılında Venedik yetkilileri Ermeni tüccarlarının faaliyetlerini değerlendirdi ve sonuçta Ermeni tüccarlara bazı imtiyazların verilmesine karar verildi. Çünkü İranlı Ermeni tüccarlar Venedik'e mal ihraç edip ekonomiye katkı sağlayacaklarını düşünüyorlardı. Öte yandan Ermeniler Hindistan'da yaklaşık üç yüz ticari gemiyi kiralamıştı. Gemilerin birçoğu İngilizlere aitti. Ticari gemiler Londra, Baton, Liverpool, Venedik, Hamburg Turistler ve başka limanlara gidip geliyorlardı. Hem de Hindistan, Çin ve Japonya'ya gidiyorlardı.¹⁴⁰ Venedik makamları Ermeni tüccarların Venedik'in rakipleri (Cenevre ya da Livorno) ile işbirliği yapmalarından endişeliydi.

17. yüzyılın başlarında Venedik Ermeni tüccarları ticari açıdan parlak bir dönem yaşıyorlardı. Bu nedenle Ermeni göçmen topluluğu oluştu. 17. yüzyılın ikinci yarısından sonra Ermeni göçmenleri Osmanlı ve İran savaşından dolayı İtalya'ya gitmeye başladı. Ermenilerin ana yurtlarını ve evlerini terkedip gitmelerinin sebebi güvensizlik, ekonominin düşüşü, yağmalama, katliam ve öte taraftan burjuvazi topluluğu hızla oluşuyordu ve bunun bir neticesi olarak yeni pazarlar aranıyordu. Ermeni yazar Simon Lehatsi kendi Sefernamesinde 1612 yılında Osmanlı, İran, Fransa, Polonya, Rusya ve diğer ülkelerde yaşayan Ermeni tüccarlarının Venedik şehrinde temsilciliklerinin olduğunu

¹³⁹ Lockhart, *İnqirazi Selseleh Safeviyyeh...*, s. 400-401.

¹⁴⁰ Karzan, *İran ve Qaziyyeh İran*, s. 103.

belirmektedir.¹⁴¹ Böylece Ermeniler, Venedik ve Livorno'ya kadar İran'ın tüm dış ticaretine hâkim olmuşlardı.¹⁴²

Şah Abbas'ın devrinde Yeni Culfa Ermeni tüccarları şüphesiz Venedik'te de ticari faaliyetlerde bulundular. 17. yüzyılın başlarında Esed Bey isminde bir Ermeni tüccar altı ya da sekiz kişiyle birlikte Halep yoluyla Venedik'e gitti. Bu tüccarlar Şah adına mal alıp satma ve Venedik'te bulunan Anthony Sherley ile görüşmekle görevlendirilmişti.¹⁴³ Venedik Devleti Esed Beyi arkadaşlarıyla birlikte kabul etti.¹⁴⁴ Bu şekilde Culfa Ermeni tüccarlar Venedik ile yakın ilişkilerini sürdürdü. Çünkü Venedik başka Avrupa ülkeleri gibi gelişmiş bir ülke değildi bu yüzden ticarete Ermeni tüccarlarına çok ihtiyacı vardı. Bazen Ermenilere yönelik gümrük vergisinde indirim ve kolaylık sağlanıyordu. Venedik tüccarları Ermeni tüccarlarının yardımıyla İngiliz, Hollanda ve Fransızlarla rekabet ediyordu. 17. yüzyılın ilk yarısında Venedik ipek dokuma şirketi İran'ın en iyi ipeklerini kullanarak kendisini önemli bir ipek dokuma merkezine dönüştürdü. Venedik Yakındoğu'ya diğer Avrupalı ülkelerden daha yakın olduğundan dolayı onlarla ticari ilişkileri daha yoğundu. Yakındoğu'da çeşitli şehirlerde konsolosluklar açılmıştı. Bu ticari konsoloslar Ermeni tüccarlarıyla geniş ticari ilişkiler kurmaktaydı.¹⁴⁵

1603 yılında bu sefer Şah Abbas'ın saray görevlilerinden (saray tedarikçisi) Mohammad Emin ve Fethi ile dokuz kişi Venedik'e gitti. Fethi Bey Osmanlılara karşı Venedik hükümetine Şah Abbas'ın ittifak teklifini sundu. Ama savaştan çekinen Venedik bu teklife sıcak bakmadı. Bu şekilde yapılan girişimden bir sonuç alınamadı.¹⁴⁶ Buna karşın şahın gönderdiği temsilci şahın emriyle Venedik'ten savaş malzemesi satın aldı. Fethi Bey Osmanlı-Safevi savaşının (1603-1612) ortaya çıktığını öğrenince geri dönerken Suriye'de zor durumda kalacağını ve Osmanlı otoriteleri tarafından mallarına el koyulması riski

¹⁴¹ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 93-94

¹⁴² Aydoğmuşoğlu, "I. Şah Abbas Devrinde...", s. 370.

¹⁴³ Edward Dension Ross, **Sir Anthony Sherley and His Persian Adventure**, London: 1933, s. 33.

¹⁴⁴ Aydoğmuşoğlu, "I. Şah Abbas Devrinde...", s. 379.

¹⁴⁵ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 76-77.

¹⁴⁶ Abdürrıza Huşenek Mehdevi, **Tarikh-i Revabit-ı KHarici-i İran: Az İbtida-i Devrân-i Safeviyye Ta Payan-ı Jang-i Dovvom-ı Jahani (1500-1945)**, Tahran: Müessese-i Intesharat-i Emir Kebir, 1377, s. 74.

sebebiyle mallarının bir bölümünü Venedik'te bıraktı.¹⁴⁷ Fehmi Bey mallarını koruma amacı ile Venedik'te bırakmasına rağmen Venedikli yetkililer mallarına el koymuştur. Şah Abbas bu malları geri almak için iki Ermeni tüccarı Kirakos ve Safar isimdeki kişileri Venedik'e gönderdi. Bu tüccarlar 1609 ve 1610 yıllarında Venedik'e ulaştı. Nasrullah Felsafi ve Fransız seyyahı Tavernier'i kaynak göstererek aynı olayı şu şekilde açıklıyor:

“Şah Abbas, İsfahan'ın önemli tüccarlarından birini ticarı malları geri getirmek için Venedik'e gönderdi. Birtakım bahanelerle Venedik makamları tarafından tutuklandı ve mallarına el konuldu. Şah Abbas, bu olayın çözümü için İsfahan'ın iki zeki tüccarını (Hace Safar ve Kirakos olmalı), iki büyük tüccar (Hace altun ve Matas), ile birlikte Venedik'e yolladı. Bu kişiler adı geçen tüccara ait malları geri alıp sattılar ve İran'a döndüler”.¹⁴⁸

Şah Abbas Hace Safar'e asıl görevinden başka iki görev de vermişti. Birincisi şahın özel mektuplarını Papa V. Paul, İspanya Kralı, Toskana ve Venedik Düklerine iletmektir. Bu işi İngiliz seyyah Robert Sherley ile beraber yaptı. İkinci görev ise şah adına bazı Frenk elbiseleri ve eşyaları satın almaktır. Papa ve İspanya Kralının mektupları Robert Sherley aracılığı ile iletilmiştir. Floransa'ya giden Hace Safar Toskana Düküne gönderilen mektubu ona teslim etti. Bunun neticesinde burada esir bulunan yedi İranlı vatandaş serbest bırakılmıştır. Daha sonra Hace Safar bir süre Milano'da kaldı ve sonraki dönemlerde ise hiçbir zaman geri İran'a dönmedi. 1613 yılında iki İranlı tüccar Alaaddin Mohammad ve Şahsavar Venedik'te bulunuyordu. Şahsavar, Hacı Evaz Tebrizi, Emad ve başkaları 1622 yılında İran'a geri döndüler.¹⁴⁹

Şah Abbas döneminde İran ile Venedik'in ticari ve iktisadi ilişkileri olmasına rağmen aslında Venedik ve İran Osmanlı'yı ortak düşman görüp hep işbirliği yapmaya çalışıyorlardı. Şah Abbas'ın döneminde bu ilişkiler siyasi bir boyut kazanamadı. Bu iki ülke ne kadar Osmanlı'ya karşı işbirliği yapsa da ticari faaliyetleri devam etmekteydi.¹⁵⁰

¹⁴⁷Meryem Nejad Ekberi, **Mihribani Şah Abbas-ı Keb'r: Zendeği ve Neberdha-yi Kahraman-ı Bozorg-ı Milli**, Tahran: Şirket-i Mütalaat ve Neşr-i Kitab-ı Parsa, 1387, s. 172.

¹⁴⁸ Nasrullah FelSafi, **Zendegani-yi Şah Abbas-i Evvel**, Cilt. I, Tahran: Intesharat-i İlmi, 1375, s. 1122-1123.

¹⁴⁹ Giorgio Rota, “Safevi ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış”, Ankara: **Türkler Yeni Türkiye Yayınları**, Sayı: 6, (2002), s. 901.

¹⁶³ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, ss. 96-98.

Ermeni tüccarları Cenevre'ye 1623 yılında Cenevre Doğu Hindistan Şirketini kurmasını önerdi. Cenevre, İran ve Hint ticareti hem de İran ipeğinin Cenevre'ye ithal etmesi için bu  nerini kabul etti. Bu Şirket 17. yüzyılın ortalarına kadar çalıŐmasına devam etti.¹⁵¹ İsviçre'de bulunan Cenevre Şehri Venedik'le ticari bir rekabete giriŐti. 18. yüzyılın ortalarına kadar batı ve doğu ticaretinde iyi bir rol oynadılar. Cenevre Venedik'in rakibi olarak Ermeni tüccarlarını kendisine cezbetmeye devam etti. Ermenilere bazı ticari imtiyazlar vererek kendi ilişkilerini daha da güçlendirdi.

Livorno: Ermeni tüccarlarının İtalya'nın diğer bir önemli Şehri Livorno ile de ticari ilişkisi vardı. Ermeni tüccarları çok eskiden (13 yüzyıl) itibaren Eski Culfa'da iken Livorno ile ticari bağlantısı vardı.

1593 yılında Livorno'nu yetkilileri Ferdinand ve Madesi bir ferman yayınladı. O fermana göre dünyanın tüccarlarını Livorno'ya davet etti ve burada ticaret yapabileceklerini belirtti. Doğu ve batı'nın tüccarlarına her türlü özgürlük vereceklerini söyledi. Mezhebi özgürlükleri, suçluları bırakma imtiyazı ve gümrük vergilerine indirim getireceğini, tüccarlara kolayca gidiş-dönüşünü sağlanması, topluluk oluşturması ve başka buna benzer imtiyazlar idi. Bu yöntemlerle Ermeni tüccarlarını kendilerine ekebildi. Bu ifadelerden sonra Ermeni tüccarları ham ipek ve çeşitli malları Asya ve İran'dan batı ülkelerine götürmeye başladılar. Ermeni tüccarlar İran, Hindistan ve yakın doğu'dan çeşitli kumaş, deve y n , ipek, baharat, özel renkler, sedef, kıymetli taşlar, diba Şam, mücevher ve başka malları Toskana'ya (Livorno'da bir bölgenin ismi) ithal ediyorlardı. 1683 yılında Ermeni tüccarlarının bir çoğu Livorno ile ticari antlaşmalar yaptı. Bu antlaşmalara göre Ermeniler Livorno'ya bir kilise yapmak istiyorlardı. Antlaşmada ifade edildiğine göre kiliseyi Ermeniler de dahil herkes kullanabilirdi. Çünkü bu Şehirde farklı milletlerden insanlarda yaşıyordu. Mesala Fransızlar ve Hollandalılar da yaşamaktaydı. Hıristiyan olan herkesin eşit olarak bu kiliseyi kullanması gerekiyordu. 1697 yılında Livorno Ermenileri anayasayı kabul etti. Artık Ermeniler de bir vatandaş olarak vergiyi ödemeye başladılar. İpek böceği, iğne dikiŐi, bez, çuval bezi, misk, mercan ve mavi taşlar her yükten bir Bezzo (Venedik gümüş para) vergi ödemek zorundaydı. Ermeni tüccarları mum, bal ve başka İtalyan

mallarını satın alsaydı vergi olarak yarım Bezzo alıyordu. İtalya'daki Ermeni tüccarlarının Nuka, Frara, Rum, Bolvinya, Palam, Fabrina, Floransa ve başka şehirlerle de ticari ilişkisi vardı.¹⁵²

Livorno Müzesinde 1627 yılında İtalyanca kaleme alınmış bir antlaşma bulunuyor bu antlaşmada altı Ermeni tüccarı Hollandalı bir gemi amiri arasında antlaşma imzalanmış. Bu antlaşmaya göre Ermenilerin malları Amsterdam'dan Livorno'ya götürülecekti. Ermenilerin imzalarının yerinde mühürleri bulunmaktadır. Bu mühürlerin üzerinde isimleri okunabiliyor. Bu isimler Sarhat, Zakar, Ohan, Marksu, Pitrus ve Hivakimdi. Venedik, Livorno, Marsilya ve başka şehirlerdeki Ermeni tüccarları Hollanda'ya çok miktarda malı ithal ve ihraç ediyorlardı.¹⁵³

Portekiz: Hindistan'ı ilk işgal eden ülke Portekiz idi. 1498 yılında Vasco da Gama, Ümit Burnu'nu dolaşarak Hindistan'a ulaştı. Ümit Burnu yolunun keşfedilmesiyle Portekizliler Hindistan ile ticarete başladı. Öte taraftan Ermeni tüccarları Doğu Akdeniz yolundan batı Avrupa ülkelerine İspanya, Portekiz, İngiltere, Almanya, Danimarka'ya ve bunun dışında İskandinavya ülkelerine devam ediyordu. Ermeniler genelde Kadyks ve Sevilya'ya (İspanya şehri) yolculuk yapıyorlardı. Örnek olarak Zakarya Agultsi Culfa Ermeni tüccarı günlük notlarını şöyle kaydetmektedir:

“11. yüzyıldan beri Ermeni ve İspanyolların ticari ilişkisi vardı. Selçukluların savaşından dolayı Ermenilerin birçoğu göçmen olarak İspanya'ya yerleşmişti. Kilikya Devleti zamanında İspanyol ve Portekiz ile iyi ticari ilişkisi vardı. Hatta aile ilişkileri bile mevcuttu. Kilikya Devleti Katalonyanın (İspanya'nın kuzey doğusunda bulunan özerk bölge. Akdeniz boyunca 580 km sahili vardır) tüccarlarına iyi imtiyazlar vermişti. Bu imtiyazlara göre onlar vergi ödemiordu”.¹⁵⁴

Portekizlerin deniz komutanı Alfonsod 1507 yılında Arabistan sahilinden geçerek Hürmüz'e kadar yol üzerindeki pek çok yeri tahrip ettiler. Hürmüz'e ulaştıklarında ise iki noktadan Hürmüz'e hücum ettiler. İranlılar fazla direnemeyince teslim olmak zorunda

¹⁵² Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 97-99.

¹⁵³ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 108.

¹⁵⁴ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 110.

kaldılar. İranlılar teslim olduktan sonra İran yıllık beş bin lira haraç vermek konusunda anlaştı.¹⁵⁵

Hürmüz'ü kukla bir padişah yönetiyordu ama hükümet otoritesi Hamid olarak bilinen bir kişinin elindeydi. Bu durumda kimse Portekizlilerin karşısında direnemiyordu. Reis Hamid olarak bilinen kişi Albuquerque ile buluşmasında öldürüldü. Bu şekilde Portekizler bölgeyi ele geçirerek kendi kalelerini kurdular. Şah Abbas 1606 yılında Osmanlılara karşı Portekizliler ile işbirliği yapmak için birçok hediye gönderdi. Ancak Portekizliler bu öneriyi kabul etmediler. Şah ve Portekizlilerin araları buzuldu. Dolayısıyla 1621 İngiliz ve Safevi kuvvetleri Portekizleri Hürmüz adasından çıkardı.¹⁵⁶

Fransa: Fransa, Doğu Hindistan Şirketi kurulmadan önce Akdeniz'de Osmanlı, Ortadoğu ve Yakındoğu tüccarlarıyla ticaret yapıyordu. Akdeniz Fransa açısından büyük önem taşıyordu dolayısıyla Ermeni tüccarlarla ilişki kurmaları kaçınılmazdı. Fransa ilk defa 1535 yılında Fransa Kralı I. François (1494-1547) döneminde Osmanlı İmparatorluğu'ndan kapitülasyon hakkını kazandı. Bu ticari antlaşma gem Fransız tüccarlarının faaliyetleri açısından Yakındoğu'da kolaylık sağlıyor hem de onlara alışverişlerinde büyük imtiyazlar kazandırıyor. 1581 yılında Fransa daha ayrıcalıklı bir kapitülasyon hakkı kazanmıştı. Bu antlaşmaya göre Venedik, Cenevre, İngiltere, İspanya vb. Avrupalı ülkeler Doğu Akdeniz limanlarına Fransa bayraklarıyla girmek zorunda kalmışlardı.

Fransa 17. yüzyılda Fransız tüccarlara Doğu Akdeniz'de ticaret yapmaları konusunda büyük teşvikte bulunmuştu. 1630 yılında yalnız Marsilya limanına yıllık 70 gemi geliyordu. Fransız siyasetçi ve Maliye Bakanı Jean-Baptiste Colbert, Doğu Akdenizde Fransa ticaretini geliştirmek için ticari bir firma kurdu. Fransız Devleti'nin bu firmayı desteklerine rağmen, bu pek uzun ömürlü bir girişim olmadı. Çünkü Osmanlı yeni kapitülasyon antlaşmasını kabul etmedi. Bu durumda Osmanlı - Fransa ilişkileri kötü bir hal almaya başladı. Bu süre zarfında Doğu Akdeniz ticareti Osmanlı-Fransa anlaşmasızlığından olumsuz etkilenmesine rağmen yerel tüccarların varlığı ticaretin devamlılığını sağlıyordu.

¹⁵⁵ Lockhart, *İnqeraz selseleyi Safeviye*, s. 263-264.

¹⁵⁶ Lockhart, *İnqeraz selseleyi Safeviye*, s. 266-267.

Öte yandan Fransa’da Ermeni tüccarların faaliyetleri geniş bir şekilde devam ediyordu. Onların ticareti genelde Doğu Akdeniz’de idi. 17. yüzyılda en önemli ticari şehirleri Atletico’nun sahilinde bulunan Nant, Bordu, Larvişil, Dip ve bunlara benzer diğer şehirlerdi. Ermeni tüccarlar kara yolu ticaretini kullandıkları için, onların Fransa’da çok fazla deper görüyorlardı. Bilgilere göre 17. yüzyılda Ermeni tüccarlar Fransa’nın büyük şehirlerinde ticaret yapıp büyük kazançlar elde etmek istiyorlardı. Onların bu hayalleri gerçekleştiikten sonra Fransa’nın en büyük tüccarları haline geldiler.¹⁵⁷

Doğu Akdeniz, Fransa ve İran arasında önemli olan bir ticaret merkezi idi. Ayrıca iki ülkenin ticari dengeleri birbirine eşitti. Bu dönemde Fransa ve İran hem iktisadi hem de siyasi ilişkileri kuvvetlendirmek istiyorlardı. Ama Osmanlı’nın varlığı bu durumu olumsuz etkiliyordu. Doğrudan Fransa ile İran arasında resmi bir ticari ilişki kurulmasa da Ermeni tüccarlar Fransa ile özellikle Marsilya limanı üzerinden ticaret yapıyordu. İranlı Ermeni tüccarlar bir taraftan Fransa ile alışveriş yapıyor diğer taraftan da onlarla rekabet ediyorlardı.¹⁵⁸ 1621 yılında Ermeni tüccarların Marsilya’daki bazı faaliyetleri Fransız tüccarlarını kızdırdı.¹⁵⁹ Bu yüzden Marsilya Belediye Başkanı 1622 yılında bir ferman yayınladı. Bu fermana göre Fransız gemilerinin Ermeni tüccarlarının mallarını Akdeniz’den Marsilya limanlarına kadar getirip götürmesi yasaklandı. Fermana uymayanlar onbin altın para cezası ödeme yükümlülüğüne tabi tutulacaktı. Fransa limanlarının Ermeni tüccarlarına kapatılması Ermeni ticaretine büyük darbe vurmuş oldu. Dolayısıyla Ermeni tüccarlar bu sorunu çözmek için çeşitli çalışmalarda bulundular. 1628 yılında Culfa belediye başkanı Khaja Nazar aracılığıyla Pasifik (Mezhebi Cemaati başkanı) ve I. Şah Abbas arasında görüşme gerçekleştirdi. Bu görüşmeden sonra Fransa Mezhebi Cemaati İran’a ofis açmak iznini aldı. Bu görüşmeler kapsamında 1629 yılında Ermeni tüccarlarına Marsilya gitmelerine izin verildi. Ama bu durum fazla sürmedi ve sonunda Marsilya makamları 1634 ve 1650 yıllarında Ermeni tüccarlarının ticari faaliyetlerini sınırladı.¹⁶⁰

¹⁵⁷ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 101-103.

¹⁵⁸ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 79-81.

¹⁵⁹ Sultaniyan, “Kar Kerdi Ebrişum...”, s. 96.

¹⁶⁰ Habibi, *Wasiqi, Berresi Tarikhi Siyasi ve İjtimai...*, s. 21.

Fransa Şirketi kurulduktan bir yıl sonra (1605) İran'a ticaret yapmak için temsilciler gönderildi. Ancak anlaşamadılar. Fransız Şirketine 1664 yılında Holland ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketleriyle rekabet etmek için Fransız Doğu Hindistan Şirketi ismi verilerek parlamento tarafından bazı otoriteler verildi. Daha sonra Fransa'nın Dışişleri Bakanı Colberti, İran ile siyasi ilişki kurmak için İran'a gönderildi. Ama İran bu duruma karşı pek de iyimser değildi. İran'a gönderilen Fransız heyeti yetkili olmadığı için Safevi Devleti tarafından hoş karşılanmadı. Kısa süreden sonra her şeye rağmen II. Şah Abbas başka Avrupalı şirketlere verilen tüm ticaret imtiyazlarını bir fermanla Fransızlara da verdi. Bu fermanla Fransızların üç yıl tüm vergi ve gümrük vergilerinden muaf olduğunu bildirdi. Bundan sonra başlayan Fransız şirketi akını Afganların İran'a hücumuna kadar devam etti. Onlar Afgan saldırısından sonra İran'ı terk etmek zorunda kaldılar.¹⁶¹

Ermeni tüccarları Fransız Doğu Hindistan Şirketi'yle ticaret yapmak istiyordu. Çünkü Fransız Şirket Ermeni tüccarlara nakit para ödeyecekti. Ama İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketi ticari malların dörtte birini nakit kalan kısmını ise mal olarak ödüyordu. Fransa makamları onların asıl rakiplerinin Hollandalılar ve İngilizler olduğunun farkındaydı. Bu nedenle Ermeni tüccarları ile ticaret yapmak için onlara ilgi gösteriyorlardı. Bu ticaretin bir yere kadar Fransa'ya ekonomik açıdan katkı sağlayacağı düşünülüyordu.

Ermeni tüccarların kendi donanması yoktu ve Fransa'nın donanması zayıftı. Bu nedenle Hollanda ve İngilizlerle rekabet edemiyorlardı. Asya'daki tüccarlar kendi mallarını Hollanda veya İngiliz gemileriyle taşıyorlardı.¹⁶² Ayrıca Hollandalı tüccarlar pek çok ticari malı Ermeni tüccarlardan satın alıp Avrupa pazarlarına satıyorlardı. Fransızlar bu yönden zarar ediyordu. Hollandalıların Marsilya'da kendi ince pamuklularını Ermeni tüccarlarına satması en büyük darbe Fransa ince pamuklu ürününe vuruyordu. Ayrıca Kardinal (Fransa hükümdarı) kendi amaçlarını siyasi olarak takip ediyordu. Doğu ülkelerindeki Hıristiyanları kendi nüfuzu olarak görüp onların üzerinden doğuya kolayca girebileceklerini düşünüyordu. Öte taraftan Ermeni tüccarların doğu ve batı ekonomisinde ne kadar önemli rolü olduğu biliniyordu. Kardinal'in Fransa'nın başında olması tesadüfi değildi ve onun bazı

¹⁶¹ Lockhart, *İnqeraz Selseleyi Safeviye*, s. 277-278.

¹⁶² Ahmadi, Zariyan, "Berresi Şiveyi...", s. 58.

planları vardı. Bu planlar çerçevesinde Ermeni tüccarları Fransa'nın önemli ticari noktalarına yerleştirmek istemiyordu. Özellikle Marsilya'dan direkt Doğu Akdeniz'e ticari ilişki kurabilirdi. Ayrıca Kardinal Osmanlı İmparatorluğu ve İran'da kendisine nüfuz oluşturmak için Khajalar ve din adamlarıyla görüşüyordu. 1629 yılındaki Ermeni ve Marsilya ticari antlaşmasının ardından Fransa'daki Ermeni ticareti daha da gelişti. Marsilya'nın gümrük makamları Ermenilerden yüksek bir miktarda vergi alıyordu. Dolayısıyla Marsilya çok para kazandı. Ancak bu antlaşma çok sürmedi ve 1634 yılında yine Marsilya belediye başkanı tarafından Ermeni tüccarlara karşı kısıtlama getirildi. Gümrük vergisi her yük başına 16 frank (Fransa para birimi) oldu. Ham ipeğin her yüküne 112 frank zam yapıldı. 1650 yılında Ermeni tüccarlara karşı yine bazı kısıtlamalar uygulandı. Genelde Ermeni tüccarların mallarından yüzde elli vergi alınıyordu ve kısıtlamanın amacı Ermeni tüccarların Marsilya'ya girmesini engellemektir. Böylece Ermenilerin ticareti Marsilya limanında çok sınırlı bir hal geldi. Örneğin 1658 yılından önce 1200-1000 yük ham ipek ve çeşitli mallar Ermeni tüccarlar tarafından Marsilya'ya ithal edilirken, bu yıldan sonra toplam 100 yük ipek gelmiyordu. Verilen bilgilerden anlaşıldığı kadarı ile Fransa'nın ekonomik anlamda önemli kayıplara uğradığı görülmektedir.

Jean-Baptiste Colbert döneminde Fransa uluslararası ticaretini geliştirdi. Fransa genelde Doğu Akdeniz ticaretinde özellikle İngiliz ve Hollandalı rakiplerini geride bıraktı. Colbert ticarete daha da ilerlemek için Osmanlı'nın kara yolunu tavsiye ediyordu. 1669 yılından sonra Marsilya limanı tüm tüccarlara serbest ilan edildi. Colbert ve Ludovic Ortak Açıklamalarında Marsilya'ya gelen veya giden gemilerden hiç vergi almayacaklarını belirtti. Borden, Dunkerque, Toulon, La Rochelle, Nantes ve bazı Fransız şehirlerinde de ticaret serbest ilan edildi. Ermeni tüccarlar bu fırsatı kullanarak Fransa ve Akdeniz ticaretinden çok kazançlar elde ettiler. Colbert Ermeni tüccarlarını Marsilya'da ticaret yapmak için çok teşvik etti. Ermenilere pek çok imtiyazlar verdi ki daha önce hiçbir doğu tüccarına bu gibi imtiyazlar verilmemişti. Colbert tarafından Fransa ticari konsoloslğunun Yakın Doğu'ya açılması Fransa ticaretinin bir diğer gelişme nedeniydi. Ayrıca XIV. Ludovic İzmir'deki Fransa Konsolos'una Ermeni tüccarlarını destekleyin emrini verdi.

Fransa'nın yeni siyasetinin çok farklı amaçları vardı. Ancak Avrupa savaşları ve yaşanan kriz durumlarından dolayı Doğu Akdeniz'e nüfuz edemiyorlardı. Ayrıca malların ithalatını kendi güçleriyle yapamıyordu. Nihayetinde doğu ticaretinde Ermeni tüccarlardan başka kimsenin onlara yardım edemeyeceğini de anlamış oldular. Yine de Fransa Doğu Hindistan Şirketi II. Şah Abbas'tan sonra Hollanda ve İngilizlerin kazandığı imtiyazları kazandı. Ama İran'la olan kendi ticaretini Fransa ve Hollanda'nın (1672-1679) yılındaki savaşından dolayı geliştiremedi.¹⁶³

Fransa ve İran ticaretinde en önemli engel Fransa'nın savaş gemisinin eksikliğiydi. Onlar okyanuslarda İngiliz ve Hollanda ile rekabet edemiyorlardı. Fransız Devleti bu nedenle mecburen Akdeniz yolunu kullanıyordu. Öte taraftan da sorunları vardı. Fransa'nın Akdeniz'de İngiliz ve Hollanda ile rekabetine rağmen Fransız tüccarlarının İran ile kara yolunda ticari bağlantısı yoktu. Yukarıdaki sebeplerden anlaşıldığı gibi onların Ermeni tüccarlarıyla işbirliği yapması gerekiyordu. Ayrıca Fransa'ya ithal edilen Ermeni ticari mallarının parasını nakit ödüyorlardı. Bu şekilde Yeni Culfa Ermeni tüccarları ve Fransa ilişkisi daha da güçlenebilirdi.¹⁶⁴ Ermeni Khajaları Marsilya ve Bordende ticari temsilciliklerini Hindistan, Çin, Ortadoğu ve Doğu Akdeniz ülkelerine açarak faaliyetlerini istedi. Gerçi XIV. Louis Fransız tüccarlarının baskısıyla bu istekleri kabul edemedi. Ancak Ermeni tüccarların Fransa'nın güneyine ticari temsilcilikler açmasına izin verildi. Colbert ve Ermenilerin ilişkileri çok iyiydi. Bu nedenle Ermeni baskı endüstrisini destek ve teşvik ediyordu bu destek Ermeni tüccarlarının daha fazla faaliyet göstermelerine neden oluyordu. Fransızların geliri kitap baskısı bakımından çok fazla oldu, çünkü doğuda Ermeni kitaplarının çok fazla müşterisi vardı. Fransa ve Ermeni ticari ilişkileri 17. yüzyılın sonunda yeni bir dönemi yaşıyordu. Fransızlar 1693 yılında deniz savaşlarında İngiliz ve Hollandalılara en büyük darbeyi vurdu. Bu savaşta İngiliz ve Hollanda ticari gemileri batıp deniz güçleri zayıfladı ve bunun neticesinde Fransızlar Akdeniz'in doğu bölgelerindeki

¹⁶³ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 103-105.

¹⁶⁴ Lochhart, *İnqerazi Selseleyi Safeviye*, s. 277-278.

gücü arttı. Bu durumda şüphesiz Ermenilerle Fransızların ticari ilişkileri güçlendi. Ticari ilişkileri 18. yüzyıla kadar devam etti.¹⁶⁵

Toulon Fransa'nın güneyinde bir ticari şehir idi. Burada da Marsilya'daki ticari kararlar verildi. Genelde Fransa'nın yetkili makamları Marsilya ve Toulon limanlarını Ermeni tüccarlara karşı kapatmasının amacı Osmanlı'ya iktisadi olarak darbe vurmaktı. Çünkü 14. Louis'in dış politikası Akdeniz'i Osmanlılara kapatmaktı. Fransa limanlarının Ermeni tüccarlara karşı kapanması en büyük darbeyi Ermeni tüccarlarına vuruyordu. İran ve Fransa ticareti de durumdan olumsuz etkilendi.¹⁶⁶

Hollanda: Ermeni tüccarlarının çok eskiden (11. yüzyıldan) Amsterdam, Bruges ve Flandre (Belçika'da bir şehir) ile ticari ilişkisi vardı. O dönemde Brugge en önemli ticari limanlardan biri sayılıyordu. Kilikya Ayas limanı ile direkt bağlantısı vardı.¹⁶⁷

14. yüzyıldan sonra Ermeniler Brugge'den izin alıp kendi ticaretlerine devam ettiler. 15. yüzyılın sonlarında Brugge ticari değerini kaybetti. Onu yerini Amsterdam şehri aldı.¹⁶⁸

Hollanda ve Osmanlı 1598-1612 yıllarında kapitülasyon antlaşmasını yaptıktan sonra ticari faaliyetlerini yavaş yavaş Yakın Doğu'ya arttırdı. Daha sonra kendileri de İngiliz ve Fransa gibi verilen ayrıcalıklardan yararlanmaya başladılar. 1612 (kapitülasyon) antlaşmasından sonra Hollanda Osmanlı topraklarında ticari bankalar kurmaya başladı. Daha sonra Osmanlı ile düzgün bir şekilde ticaretine devam etti. 1617 yılında Hollanda savaş gemileri Akdeniz'e girmeye başladı ve bu durumdan İngiliz büyükelçisi çok rahatsız olup Osmanlı Sultanına yeni müttefik bulup eski müttefiklerini unutmaması hatırlattı. 1623 yılına kadar Hollanda, Doğu Akdeniz ülkeleri ve İran'la ticari ilişkilerini Ermeni tüccarlar aracılığıyla yürütmekteydi. Hollanda ve Doğu Akdeniz tüccarları kendi mallarını doğu'ya ihraç edip doğudan da İran ipeği ve yünü kendi ülkelerine ve Avrupa piyasasına ithal ediyorlardı. Bu dönemde Hollandalılar Doğu Akdeniz'deki Ermeni ve Rum tüccarlarına kendi ticari

¹⁶⁵ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 105-106.

¹⁶⁶ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 99-101.

¹⁶⁷ Mohammad Hassan Khan İtimad al- Saltanah, **Tarikhi Montazam Naseri**, Cilt. 3, Tahran: Dünyayi Kitab, 1988, s. 1662.

¹⁶⁸ Navayi, *Asnad-e va Mokatebat-e Siyasi Iran Şah Safi*, s. 15.

faaliyetlerinden pay vermişti, çünkü Rum tüccarlar Osmanlı'nın iç ve dış ticaretinde etkiliydiler.¹⁶⁹

1623 yılında Hollanda Doğu Hindistan Şirketi I. Şah Abbas'tan izin alıp İran ile ticaret yapmaya başladı. Bu gelişmeler Ermeni ve Hollandalı tüccarların işbirliğini ileri derecede arttırdı. 1625 yılında Amsterdam'da Yakın Doğu Ofisi ve Akdeniz'de Gemicilik ismi altında özel bankalar kuruldu. Bu bankaların görevi uluslararası ticareti Yakın Doğu'da denetlemektir.

Ermeni ve Hollanda ticareti 1630 yılında yeni bir döneme girdi. Hollanda İran ipeğinin Rusya üzerinden ithal edilmemesini istiyordu. Çünkü onlar bu ürünün vergisinin yüksek olduğunu söylemekteydiler. Hollanda, Osmanlı ve İran Ermeni tüccarlarının Akdeniz'de işbirliği yaptığı özellikle İstanbul, İzmir ve Halep'te yoğun olduğu görülmekteydi. Yılda yaklaşık 30 Hollanda gemisi Amsterdam'dan İzmir ve diğer Akdeniz şehirlerine geliyordu. Hollandalılar Doğu Akdenizde kendi zayıf noktalarının farkında olduğu için yerel tüccarlarla ilişkilerini yoğunlaştırarak İngiliz ve Fransızlara karşı ticaretlerini büyötmek istiyorlardı. 17. yüzyılın ikinci yarısında Akdeniz'de yabancı şirketlerin ticaretlerinin hacmi büyüyordu. Bu dönemde İngiliz, Fransız ve Hollandalılar arasındaki rekabet daha fazla kızışmaya başlamıştı. Hollanda bu rekabetin kendisine karşı daha fazla büyöyeceğinden korkuyordu. Bunun üzerine Hollanda'nın büyükelçisi Mikhail Murtir İzmir'de Ermeni ve Rum tüccarların Avrupa'ya karşı olan ticaretini sınırlandırdı. Bu durum Ermeni ve Rum tüccarların Hollanda Devleti'ne bir şikâyet mektubu yazmasına sebep oldu. Ermeni ve Rum tüccarlar Hollanda Konsolosu'nun gümrük vergisini arttırdığını, Ermeni ve Rum ticari mallarını zorla aldığını ve bunlara benzer sorunları Hollanda Devletine aktardılar. Öte yandan İzmir'de ikamet eden Hollandalı göçmenler de konsolos hakkında detaylı bilgileri Amsterdam'a yolladılar. Şikâyet mektubunda Hollanda büyükelçisi değışmezse Ermeni ve Rum tüccarlar artık Hollanda gemileriyle yüklerini taşımayacağı konusunda uyarıda bulundular. Bu şikâyetler hemen bir sonuca ulaşmadı ancak bir süre sonra 1660 yılında büyükelçi görevinden alındı. Onun yerine Dokadı Jovani büyükelçi olarak atandı. Hollanda kendi iktisadını güçlendirmek için bir kanun çıkardı. Kanuna göre Osmanlı ve İran'dan

¹⁶⁹ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 77

gelen ticari malların Hollanda gemileri dışında başka ülkenin gemisi ile taşınması yasaklanmıştı. Bu tüccarlar diğer ülkelerin gemileriyle ticari mallarını Amsterdam'a taşıyamıyordu çünkü taşıdıkları zaman Amsterdam'da pazarlarını kaybedeceklerdi. Bu tüccarlar ticaretlerini devam ettirebilmeleri için Doğu Akdenizi terk edip Amsterdam ya da İzmir'de kendi ofislerini açmak zorunda kaldılar. Hollandalı ve Ermeni tüccarlar kendi gemilerine Hollanda bayraklarını asıp sorunsuz ticaret yapmak zorundaydılar. 1660 yılında Amsterdam'da 60 Ermeni aile yaşıyorlardı. Amsterdam'da yaşayan Ermeni tüccarları Hollanda ve Yakındoğu arasında en önemli ticari rolü oynamaktaydı.¹⁷⁰

17. yüzyılın ortalarında Hollanda'nın ticareti çok arttı. Bu ülke İngilizlerden sonra ikinci büyük ticari kapasiteli ülke olarak Doğu Akdeniz ticaretinde yer aldı. Hollandalılar yalnız doğu ticari malları için değil İngiliz ve Fransız rakiplerine karşı ticarete büyük kazançlar elde etmek için Ermenilerle işbirliği yaptılar. Söylentilere göre Ermeni tüccarlarının kendilerine ait ticari gemileri vardı. Doğu Akdeniz'den Hollanda'ya kadar Hollanda bayrağı altında mal götürüyorlardı.¹⁷¹

İngilizler ve Hollandalılar arasındaki deniz rekabetleri (1652-1654) aralarındaki silahlı mücadelenin de artmasına neden olmuştur. İkisi arasında yaşanan bu silahlı mücadele Hollanda'nın yenilmesiyle sona ermiştir. Bunun bir sonucu olarak Hollanda'nın askeri gücü azalmış ve kendi kolonilerini kaybetmiştir. Ayrıca onlar deniz ticaretinden de uzaklaştırılmışlardır ve Yakın Doğu ile olan ticaretleri de sınırlı olmuştur. Hollanda mecburen 17. yüzyılın ikinci yarısında kendi ticaretini biraz canlandırmak için Ermenilere birçok imtiyazlar verdi.¹⁷²

Amsterdam: Ermeni tüccarlarının yoğun bir şekilde kullandıkları önemli diğer bir şehir Amsterdam'dır. Culfa Ermeni tüccarların Amsterdam'a 1560-1565 yıllar arasında geldikleri tahmin edilmektedir. Onlar Avrupa'ya özellikle Amsterdam'a sedef ve pırlanta alışverişi yapmaya gidiyordu. Geri gelirken Hollanda mallarını doğu'ya getiriyorlardı. Halbuki orada Doğu Anadolu, Karabağ, Zanga Zor, Goğtan ve Agulis ve başka bölgelerden Ermeni

¹⁷⁰ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 78-89.

¹⁷¹ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 109.

¹⁷² Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 110.

tüccarları da vardı. Fakat onların hepsi kendilerini Culfa olarak tanıtırdu.¹⁷³ 17. yüzyılda Culfa Ermeni tüccarları düzenli olarak Amsterdam'a gidiş dönüş yapmaya başladı. I. Şah Abbas'ın döneminde Ermeniler zorla yurtlarından göç ettirip İran'a götürmesi nedeniyle birçok Ermeni Amsterdam'da mülteci olmuştu. Hollandalı tarihçi Van Amadra ise bu durumu 17. yüzyılda Farısların Ermenistan'a hücumuyla bir grup Ermeni'nin Amsterdam'a göç etmesi şeklinde anlatmıştır.¹⁷⁴ Daha sonra Amsterdam'daki Ermeni tüccarlar doğu ve batı arasında aracı olarak ticaretlerine devam ettikleri biliniyor.¹⁷⁵ Amsterdam arşiv belgelerine göre Ermeniler, 1617 yılında Amsterdam pazarlarında büyük ticaret yapıyorlardı. Bu belgelere göre Amsterdam duvarlarında yabancı dövizlerin yanında Ermeni tüccarlarının da dövizleri çizilmiştir.

Ermenilerin bu şehirde kendilerine özel pazarları vardı. Ermenilerin kendilerine ait şirketleri olduğu gibi Hollandalılarla ortak şirketleri de bulunuyordu. 1660'da Amsterdam'da bu şirketlerin sayısı altmışa yükseldi. Ermeni tüccarlarının Hollanda'ya yayılmasının nedeni ticari ve dini özgürlükleri idi. Halbuki Ermenilerden önce Yahudiler Amsterdam'a yerleşmişti. Ama onlara bu imtiyazlar verilmemişti. Ermeni ve Hollanda ticaretinin gelişmesiyle Amsterdam'da Ermeni göçmenler çoğaldı. Tüm Ermeni tüccarlar Amsterdam'da iş bulabiliyordu. Bu yüzden kendi ailelerini Amsterdam'a götürüp hayatını orada devam ettirdiler. Bir çoğu da Hollandalı kızlarla evlenip Hollanda vatandaşı oldu. Hollandalılar İran ham ipeğini elde etmek için Ermeni tüccarlara karşı iyi davranıyordu. Hollanda İspanya'dan kendi özgürlüğünü (1581) aldıktan sonra ticari kalkınması başladı. Bu dönemde pek çok ham maddeye ihtiyaç duyuluyordu. Dolayısıyla Ermenilerle çok iyi ilişkileri kuruldu. Hollanda kendi ham maddesinin (ipek, yün, pamuk, renk ve başka ticari mallar) bir çoğunu Ermeni ve Rum tüccarlardan satın alıyordu. Bunlara rağmen Ermeni tüccarları Hollanda ve diğer Avrupalı ülkelerin arasında ticaret yapıyordu. Ermeni ticaretin

¹⁷³Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 106-107.

¹⁷⁴Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 106-107.

¹⁷⁵Ravadi, *Tarikhi İjtimayi İran*, s. 157.

Hollanda ekonomisi için çok önemi vardı.¹⁷⁶ Parlamento tarafından yetkilendirilmiş olan Hollanda Doğu Hindistan Şirketi Avrupa'nın en güçlü şirketi oldu.¹⁷⁷

Öte taraftan Portekiz ve Hollandalılar Ermenilerle sıkı ticari ilişkiler kurdular. Bengal'daki Hollandalılar 1636 yılında Chichrada (Bengal'da bir bölge) ticari temsilciliğini açtı. Khaja Havans Markar Jughaytsi gibi zengin Ermeni tüccarlarından bazıları Hollandalılarla çalışıyordu. Ermenilerin Hollanda ile sıkı ticari ilişkileri tüm Hollanda bölgelerine serbest ticaret imkanını sağlamıştı. İngilizler de Ermenilere bazı bölgeleri verdi. Onlara bu bölgelerde istediğiniz gibi yaşayın hatta isterseniz bölgenin ismini yeni Culfa koyun bile denmişti.¹⁷⁸

Akdeniz Yolu ve Ermeni tüccarlarının Batı Avrupa'yla Ticareti: 16. yüzyılda gemi teknolojisindeki gelişmeler Yakındoğu ve Avrupa arasındaki ticari ulaşımı da kolaylaştırdı. Bu dönemde Ermeni tüccarlarının faaliyetlerinde bir artış görülmektedir. Ermeni tüccarlar Osmanlı, İran, Orta Asya ve Çin'den çeşitli malları Avrupa'ya ihraç ediyorlardı. Özellikle İran ipeğine çok ihtiyaç duyuyorlardı. 16. ve 17. yüzyılda Ermeni tüccarlarının gemileri sayısının arttığı görülmektedir. Örneğin Şahramiyan ailesi, Aslan Buğuz, Arakel Grakiyan gibi Ermeni tüccarlarını ve başkaları söyleyebiliriz. Ermeni tüccarlarının gemileri standart değildi. Bu nedenle Ermeniler Avrupa gemilerini kullanmak zorundaydılar.¹⁷⁹

Ermeni tüccarları öncelikli olarak İngiliz, Fransız ve Hollanda gemilerini kuzey Afrika (Cezair) korsanlarına karşı kullanıyorlardı. Çünkü İngiliz, Fransız ve Hollanda gemileri Ermeni tüccarlar için oldukça güvenli idi. Akdeniz'de Cezayir korsanları hariç birçok devletin korsanlık yaptığı veya korsanları kullandığı görülmektedir. 1609-1621 yıllarında tüccarların yaklaşık 1500 ticaret gemisini kaybettiği kayıtlarda aktarılmaktadır. Şüphesiz Ermeni tüccarları devlet desteklerinden mahrumdu. Bu yüzden çoğu korsanların kurbanı oluyorlardı. Ermeni tüccarı Zakarya Agults hatıra defterinde şöyle yazmaktadır:

¹⁷⁶Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 108.

¹⁷⁷Habibi, Wasiqi, *Berresi tarikhi Siyasi ve İjtimayi...*, s. 20.

¹⁷⁸Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 188.

¹⁷⁹Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İran der...*, s. 87-89.

“Ermeni tüccarları normal gemilerle mallarını Avrupa’ya götürüyorlardı. Bu nedenle yolda korsanların saldırılarına açık hedef oluyordu. Korsan saldırılarını önlemek amacıyla Ermeni gemi sahipleri kendi mallarını güvenle taşıyabilmek için Avrupalı savaş gemileri kiralıyordu. Özellikle Hollanda savaş gemilerini kiralıyorlardı”.¹⁸⁰

Akdeniz, okyanuslara göre daha güvenli olduğu için Asya ve Avrupa’nın bağlantılı ana ticaret yollarında idi. Böylece Ermeni tüccarları devlet desteklerinden mahrum olmalarına rağmen Avrupalı şirketlerle rekabet edebiliyorlardı. Ermeni tüccarlar bu ticaretten çok az k r elde etse de ticaretlerini devam ettirdiler. Yakındoğu devletlerinin politikaları Ermeni ticaretine yardım ediyordu. Fransız Seyyah Turenfur, şah Abbas’ın mezhebi bakımından Ermenilere çok iyi davrandığı ve Hıristiyan oldukları için Avrupa ve İran’ın ticari bağlamında kolaylıklar sađladđını belirtmektedir. Diğer bir Ermeni tüccarı Avrupa devletlerinin ticari rekabetlerinin Doğu Akdeniz’de arttığını ve bu nedenle Ermeni tüccarlarının yeni pazar arayışına girdiklerini belirtmektedir. Avrupa ticari temsilcileri Ermeni mallarını boykot etmelerine rağmen Ermeniler mallarını Avrupa’ya götürmeye çalışıyorlardı. 17. yüzyılda Avrupalı şirketlere karşı Ermeni Yeni Culfa, Halep, Tiflis ve başka topluluklardan oluşan şirketler işbirliği yaptılar. Bu nedenle Avrupa dillerini, kültür, yaşam tarzı ve banka kuralları ile Avrupa pazarlarında talep gören malları öğrenmeleri gerekiyordu.¹⁸¹

3.2 İran-Rusya ve Doğu Avrupa Ticaretinde Ermeni Tüccarlar

Yeni Culfa Ermeni tüccarları g r ld ğu gibi gelişmiş gemileri yoktu dolayısıyla Osmanlı kara yollarında ticaretlerine devam etmekteydi. Chardin’e göre Osmanlının geleneksel kara yolları ipek ticareti için çok önemli idi. Aslında Safevi ve Rusların siyasi ilişkisi 1552 başlamıştı. 17. yüzyılın ortalarında Ermeni tüccarları Rusya yolunu bir alternatif yol olarak kullanıyordu. İlk yolculularını Astrhan-Moskova-Arhangelsk üzerinden yapıp Avrupa’ya ulaştılar. Bunun dışında Rusya ile İran ticareti Volga-Hazar denizi üzerinden yapılıyordu. Bu yoldan çeşitli ipek kumaşlar, pamuk kumaşlar, kılıç, semer, inciler, turkuaz ve kuru

¹⁸⁰ Sultaniyan, “Kar Kerdi Ebrişum...” s. 95.

¹⁸¹ Sultaniyan, “Kar Kerdi Ebrişum...” s. 89

meyve ile çeşitli deriler, demir, bakır, bal, parfüm ve benzeri malların ithalat ve ihracatı yapıyordu.¹⁸²

Ermenilerin Ruslarla ilişkisi tesadüf değildir. Çünkü Ermeni tüccarları ilk defa Çar Aleksî'ye güzel hediyeler ve kıymetli taşlar götürüp görüşme yapmışlardır. Sonuçta Culfa Ermeni tüccarları ile Rusya Çarı arasında 1667 yılında ilk resmi antlaşma yapılmıştır. Ruslar Culfa Ermeni tüccarlarına Rusya topraklarından Avrupa ile ticaret yapmalarına izin verdi. Çünkü Ermeni tüccarların siyasi bir gücü yoktu ve Ruslar onların kendilerini tehdit edemeyeceklerinin farkındaydılar.

Ermeni tüccarları önceden bu yollar üzerinden Kafkasyadan kürkleri satın alıyordu. Kürkler Rusya ve kuzey Avrupa ülkelerinin ana ihracatını oluşturuyordu. Avrupa genelde eşya, elbise, dantel, gözlük ve dürbün gözlük Rusya'ya ithal ediyordu. Bu mallar Kafkasya Ermeni tüccarları aracılığıyla yapıyordu. İran'dan Rusya'ya ham ipek, çeşitli dokuma ipekler, deve yünü, halı, kıymetli taşlar, takı ve altın, tütsü, kahve, indigo ve baharat ihraç ediliyordu. Bazı Hindistan mallarını da Bender Abbas üzerinden İran'a daha sonra Rusya'ya Ermeni tüccarlar götürüyordu. Ermeni ticari şirketleri Çar ile görüşme teklifinde bulundular. Eğer Rusya yollarını Ermeni tüccarlara doğal olarak açık tutarsa Osmanlı kara yolu yerine Rusya yolunu kullanacaklarını Ruslara iletiler. Chardin ve Tavernier'e göre 1667 yılındaki antlaşmadan sonra Ermeni tüccarları hala Osmanlı yollarını kullanıyorlardı. Buradan da anlaşıldığı kadarıyla Rus ve Ermeni tüccarları teoride anlaşmaya varmış olmalarına rağmen anlaşmanın uygulamaya konulmasında çeşitli sıkıntıların bulunması Ermeni tüccarların Osmanlı yolunu kullanmaya itmiştir.

Osmanlı, topraklarından geçen Ermeni tüccarlarından en yüksek vergiyi alıyordu. Ermeni tüccarları Astrahan-Moskova-Arhangelsk yolunu 1667 yılından sonra kullanamıyorlardı. Çünkü siyasi durum ve örgütlerden dolayı yollar güvenli değildi. Bu antlaşma Rusya ve Ermeniler arasında 1671 yılında da yenilendi. Anlaşma yirmi iki Ermeni, Kalantar, Ustabaşı ve yirmi temsilciyle beraber imzalandı. Bu antlaşmadan sonra Ermeni tüccarlar

¹⁸² E.A. Grantosky Et Al, **Tarikh İran az zamanı bastan ta emroz**, (çev.) Kay Khesraw Kişaverzi, Tahran: Pouyesh Press, 1980, s. 275.

yeni Culfa'nın şirketini oluşturdular. Yeni Culfa'dan Grikor Lusikenc isimli bir büyükelçi Rusya'ya görevlendirildi. Bu büyükelçi 1673 yılında İncil kitabına yemin ederek artık Yeni Culfa tüccarlarının Osmanlı yolunu ipek ticaretinde kullanmayacaklarını belirtti. İpeğin tamamını Rusya'ya götüreceklerine söz verdi. Ama o zaman şu soru soruluyordu; neden Ermeni tüccarları kolayca Osmanlı yollarından vazgeçti? Osmanlı topraklarında çok tehlikeli örgütler olduğu için Anadolu ticari merkezlerini etkiliyordu. Abaza Hasan'ın binlerce askeri vardı. O kendisini Anadolu'nun hükümdarı olarak görüyordu. Anadolu'da müderrisleri, kadıları, ulema ve tüccarları öldürdü. Abaza Hassanın savaşlar ve karışıklıklardan dolayı ticaret kötü etkilendi.¹⁸³

Ermeni tüccarlar Osmanlı topraklarında fazla vergi ödediği için buna alternatif bir yol arıyorlardı. Rusya Devleti Ermenilerle 1677 yılında bir antlaşma yapıp Rusya yolunu Ermeni tüccarlara açık tuttu. En son kuzey Rusya yolunu buldu. Ruslar da Ermeni tüccarlarından az vergi alıyordu. Ama Osmanlı çok vergi almasına rağmen hala bazı Ermeni tüccarlar Osmanlı yollarını kullanmaktaydı.¹⁸⁴

Ermeni kaynaklarına göre Rusya yolunu Ermeni tüccarları geniş bir ölçüde kullanmıştı. Her halukârda Yeni Culfa Ermeni tüccarları 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı yolunu Rusya kara yoluna paralel olarak kullanmışlardı.¹⁸⁵

Rusya'da Ermeni Tüccarların Ticari Faaliyetleri: Rusya ve Safevi ilişkileri Şah Tahmasb döneminde (1552) başladı. Ruslar IV İvan (1534-1581) zamanında Haşter Han, Hazar denizi, Volga ve Altın Ordu topraklarına doğru ilerledi. Ruslar Haşter Hanı işgal ettikten sonra Rusya'da 1555 tarihinde "The Moscovy Company" Rus Şirketi İran ile ticaret yapmak için kuruldu. Rus Şirketi'nin temsilcisi Anthony Jenkinson 1561 yılında İran ile ticari ilişki kurmak için İran'a yolculuk yaptı. Ama Jenkinson bu yolculuktan bir sonuç alamadı. Çünkü İran'a götürdüğü kumaşları İran tüccarları Halep'ten temin ediyordu. Öte taraftan Tahmasb da iyi karşılamadı. 1566 yılında Arthur Edward ticari ekibi başında olmak üzere İran'a geldi. Şah Tahmasb bazı Londra kumaşlarına ilgi göstererek bir ferman

¹⁸³Baghandiantz, *The Armenian Merchant...*, s. 140-143.

¹⁸⁴Baghandiantz, *The Armenian Merchant...*, s. 143-144.

¹⁸⁵Baghandiantz, *The Armenian Merchant...*, s. 145-146.

yayınladı. Fermana göre Moskova Şirketi gümrük vergisinden muaf oldu.¹⁸⁶ 1588 yılında Gregori Boris Vasilçikov'un Kazvin'e elçi olarak atanması Şah Abbas döneminin Rusya ile olan ilk diplomatik ilişkisi olarak kayıtlara geçti. 1589'da Rus Devleti iktisadi ilişki isteklerini ve İranlı tüccarlarla serbest ve vergisiz ticaret yapma taleplerini bildirmek için Hadi Beg'i İran'a gönderdi. I. Şah Abbas'ın kuzey politikası artık ticari ilişkileri de kapsamaya başladı. Şah Safi döneminde çok fazla bilgiye sahip olmamakla birlikte, II. Şah Abbas devrinde (1652) Ruslar Hazar Denizi'ni işgal ederek Dağıstan bölgesinde bir kale kurmasıyla Safevi ve Rusların ilişkileri soğudu.¹⁸⁷ 1591 tarihinde I. Şah Abbas birkaç elçiyi Rusya'ya gönderdi fakat Rusya bu elçileri kabul etmedi. 1592 yılında da bu kez Hacı Khisrav başta olmak üzere elli tüccar birçok değerli hediyelerle Rusya'ya gönderildi. Bu defa Rus Devleti bu heyeti kabul etti. Bu şekilde iki ülkenin tüccarları ticarete başladı.¹⁸⁸ Resmi İran ve Rus ilişkileri Karmaşa Dönem (1603-1613) olarak bilinen zamandan askıya alındı. Ama ticaretleri Culfa Ermeni tüccarları tarafından yürütülüyordu.¹⁸⁹ Rus Devleti kendi topraklarından geçen ticari mallardan vergi alıyordu. Yeni Culfa Ermeni tüccarları ipek ve başka ticari malları Moskova üzerinden Avrupa'ya ihraç ediyorlardı. Bu ticari mallardan Astrahan'da her on beş kilodan bir toman ve Moskova'da her on beş kilodan yüzde beş vergi alıyordu. Tüccarlar Rusya'dan Avrupa'ya mallarını götürürken her durakta Astrahan, Moskova ve Arhangelskte vergi ödüyorlardı. Ama dönüş yolunda sadece Amsterdam'dan Moskova'ya kadar vergi ödüyorlardı ve Moskova'dan Astrahan'a kadar herhangi vergi ödemeleri bulunmuyordu. Tüm vergiler gümüş olarak ödeniyordu. Amsterdam'dan İran'a getirilen mallar gümüş, altın ve elbiseydi. Ermeni tüccarlar Rusya'dan çeşitli malları satın alıyordu. Örnek olarak tilki derisi, tavşan derisi, siyah kunduz, civa, mum, balmumu, Rus parşömeni ve balık dışıydı. İran'dan Rusya'ya İran ipeği, deri, elbise, çizgili elbise (çaşmi bülbül), tafta, renkli deri, pişmiş iplik ve şeker ihraç ediliyordu.¹⁹⁰ Burada en çok hangi yol Ermeni tüccarlar tarafından kullanılıyordu sorusuna

¹⁸⁶ Sadiqi, *İran Zemin dar Gustereyi Tarikh-i Safeviyye*, s. 162

¹⁸⁷ Emrah Naki, "Şah Abbas Döneminde İspanya-İran İlişkileri (1587-1629)", (Ankara Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi,) Ankara, 2009, s. 100.

¹⁸⁸ Sadiqi, *İran Zemin dar Gustereyi Tarikh-i Safeviyye*, s. 160.

¹⁸⁹ Emrah Naki, "Şah Abbas Döneminde İspanya-İran İlişkileri", s. 101.

¹⁹⁰ Ghulam Hussin Afdhal al-Mulk, *Afdhal Al-Tawarikh*, Cilt. 5, Tahran: Nashr-e Tarikh-e İran, 1982, s. 195.

cevap vermek çok zor. Çünkü herhangi bir kaynak Osmanlı yolunun mu yoksa Rusya yolunun mu Ermeni tüccarları tarafından daha çok kullanıldığını göstermiyor. Mevcut kaynaklara göre 17. yüzyılın sonlarında iki yolun kullanıldığını göstermektedir. Chardin da iki ipek yolunu eşit kullandığını söylemektedir. Osmanlı ve Rusya yolunun Ermeni tüccarlara açılması öte taraftan Avrupalı şirketlerinin değerini kaybetmesi Ermeni tüccarlara büyük bir avantajdı. Bu nedenle Osmanlı yolunu kullanmaya devam ediyordu. İran ve Rusya yolu Volga'dan geçiyordu. Bu yolu güvensiz olduğu zaman alternatif yollarda kışında kızak ve yazında at arabasıyla mallarını Volgorât'an Moskova'ya kadar intikal ediyorlardı. Gilan'dan Moskova'ya kadar bir sorun yoktu. Gilan'dan Astrahan'a kadar yolculuk otuz gün sürüyordu. Astrahan'dan Moskova'ya kadar kırk beş gün, Moskova'dan St. Petersburg'a kadar yaklaşık yirmi gün sürüyordu. Ermeni tüccarlar Arhangelsk yolunu Avrupa'ya tercih ediyordu. İlk zamanlarda onun yersiz olduğunu düşünüyorlardı. Ama Moskova ve Baltık yolu çoğu zaman İsveç savaşlarından dolayı ticarete kapanıyordu. Bu dönemlerde Ermeni tüccarların nereden ve nasıl, Arhangelsk'ten Amsterdam'a ulaştıkları hakkında hiç bir bilgi yoktur. Barents denizi yılın çoğu zamanı buzla kapanıyordu. Yolculuk yapmak çok zordu. Bu şekilde Rusya yolundan Avrupa'ya kadar yaklaşık 95 gün yolculuk sürüyordu. Ancak Osmanlı yolu da kısa değildi. Vergi fazla almasına rağmen bazı karışıklık dönemleri hariç daha güvenliydi. Gilan'dan Akdeniz'e kadar (Halep) 60 gün ve İzmir'e kadar 70 gün sürüyordu. Daha sonra mallar gemilerle Venedik, Livorno, Marsilya ve Fransa'ya taşınıyorlardı. Öte taraftan Ermeni tüccarlar kendi ticari mallarını Hindistan limanlarından İngiltere ve Hollanda'ya götürüyordu. Ermeni tüccarların Arhangelsk'ten Avrupa'ya giderken hangi rotayı kullanacakları önemli bir soruydu. Ne kadar zamanda Arhangelsk'ten Amsterdam'a ulaştıklarının tahmin edilmesi biraz zor bir durum. Ama uzun bir yolculuk yapıp buzlanmış denizden öbürüne geçilebiliyordu. Bu yüzden Baltık denizinden ziyade Barents denizi tercih ediliyordu. Savaş dönemleri hariç Ermeni tüccarlar mallarını Litvanya'dan İsveç'e geçip Norveç'e kadar götürüyordu.¹⁹¹

¹⁹¹Baghandiantz, *The Armeniasn Merchant...*, s. 147-149.

Rus-İsveç (1655-1661) savaşlarından dolayı kuzey ticari yolları çok büyük oranda zarar gördü. Dolayısıyla kimse gidemiyordu. Sadece Arhangelsk ticari yolunu Ermeni tüccarları alternatif yol olarak kullanmaktaydı. Rusya, Yeni Culfa Ermeni tüccarlarının ticari mallarını Avrupa'ya taşıymıyordu. Ermeni tüccarların bizzat kendileri Rusya'da şirketler kurup mallarını Rusya ve Avrupa'ya taşıyorlardı. Ermeni tüccarlar Rusya, Osmanlı, Hindistan ve İran'da ticaret yaparken İngiliz, Hollanda ve Fransızların gemilerini kiralayıp mallarını istediği yere götürüyorlardı. Bu tüccarlar aynı zamanda Doğu Hindistan Şirketleriyle de rekabet ediyordu. Hemde gemilerine mallarını taşıyordu. Ermeni tüccarlar bu işlerinin yararsız olduğunu düşünüyordu. Dolayısıyla kara yolu onlar için çok değerliydi. Hovhanes kendi kitabında Osmanlı yolunun 1680 yılına kadar Ermeni tüccarlar tarafından kullanıldığını belirtmiştir. Öte taraftan Hindistan'da Yeni Culfa'da Ermeni tüccarlar 17. yüzyılın sonuna kadar ticaretlerini devam ettirdiler.¹⁹²

Rusya ve Ermeni Ticari İlişkisi: Rusya açısından İran ipeği büyük önem taşıyordu. Dolayısıyla Ermeni tüccarlarla uzun zamandan beri ticari ilişkisini sürdürüyordu. Ama Safevi Devleti ile resmi antlaşmaları yoktu. Sadece Ermeni tüccarlar ticari malları İran'dan Rusya'ya ihraç ve ithal ediyordu.¹⁹³ İki devletin ilişkisi 15. yüzyıldan beri sürüyordu. İran, Rusya'ya ham ipek, pamuk, elbise, halı, mücevher ihraç ediyordu.¹⁹⁴ Rusya'dan İran'a deri, kürk, demir ürünleri, ahşap ürünleri, elbise, mum, yağ, batı tekstil ve bakır ithal ediyordu. Rusya daha da zenginleşmek için güneye doğru hakimiyet alanını genişletip, geride kalan Tatar ve Moğol topraklarını ele geçirmek istiyordu. Oradan Hazar Denizi'ne ulaşip direkt Orta Asya, Hindistan ve Çin ile ticari ilişki kurmayı planlıyorlardı. IV. İvan (Moskova Knezi ve ilk Rusya Çarı) Gazan Han (1552) ve Haşter Han'a karşı (1556) kazandığı zaferin, Rusya'nin ekonomik ve siyasi anlamda çok değerli olduğunu düşünüyordu. Daha sonra Rusya Volga ticari yoluna ulaştı. Oradan Kafkasya, İran ve Orta Asya'nın Hanlıklarıyla direkt temasa geçebilirdi. Öte yandan uluslararası ticari yollara da (İran ve Kafkasya) ulaşmaya çalışıyordu. Rusya, Haşter Han'ı ele geçirdikten sonra Hazar denizine

¹⁹² Baghandiantz, *The Armenians Merchant...*, s. 149-151.

¹⁹³ Şenay Yanar, "Uluslararası Ham İpek Ticaretinde İran...", s. 75-76.

¹⁹⁴ Robert Chenciner and Magomedkhan Magomedkhanov, **Persian Exports To Russia From The Sixteenth to the Nineteenth Century**, British Institute of Persian Studies, 2009, s. 124.

ulaşabilirdi. Hazar Denizi'nden Avrupa Devletlerinin siyasi-iktisadi ilişkilerini gözlemleyebilirdi. Osmanlı Devleti, Rusya'nın bu hareketine karşı kendisinin tehlikede olduğunu düşündü. Çünkü İran'dan gelen ticari mallardan gümrük alamıyordu. Öte yandan Rusya Haşter Han'ı ele geçirmekle Osmanlı'nın Kafkasya, Hazar denizi bölgelerine girmesini engelliyordu. Bu dönemde Rusya ve İran bir araya gelerek Osmanlıya karşı işbirliği yaptılar. İran tüccarları Volga-Hazar yolunu, Osmanlı kara yoluna göre kısa olduğu için kullanmaya başladılar. Osmanlılar bu durumlardan rahatsızdılar. Bu süreçte Volga ve Kırım'daki Tatarlar ve Kafkasya'daki Sünniler Osmanlı'nın yanında yer aldılar. 16. yüzyılda İran ve Rusya'nın siyasi ilişkisi güçlü değildi. Ama belgelere göre Ermenilerin 16. yüzyılda Rusya ile ticari ilişkisi vardı. Ermeniler Volga ve Hazar denizini Ruslardan daha önce ticaret amacıyla kullanıyorlardı. Bazı kaynaklara göre hatta milattan önce de Ermeniler ticari mallarını Mezopotamya'dan Hazar denizinin kuzeyine kadar götürüyorlarmış. III. İvan (İvan Vasilyeviç) döneminde (1462-1505) de Rus ve Ermeni tüccarların ticari ilişkileri geniş bir şekilde devam ediyordu. Rus Devleti Gazan ve Haşter Han'ı ele geçirdikten sonra ticaret için uygun bir ortam elde etmiş oldu. Ermeniler her zaman yanında Rusların yanında yer aldı. Rus ve Tatarların arasında ki savaşta, Ermeniler Rusların kazanmasını istiyordu. Vukayi nameyi Gazan'a göre Ruslar savaşta galip gelen taraf olurken, Rus askerlerinin arasında birçok Ermeni askerleri de görünmekteydi. İvan Mehuf bu başarıları için Moskova'da bir Kilise inşa ettirdi.¹⁹⁵

L. Hachikyan adlı bir Ermeni yazarı Ermenilere dair şöyle kaydetmektedir: “*Ermeni tüccarlar Rusların ekonomik hayatında önemli rolü olmasaydı Ruslar bu kiliseyi kurup Ermenilere bu kadar değer vermezdi*”. Ermeni tüccarlar, o dönemde Hindistan, İran, Anadolu, Doğu Akdeniz, Kırım, İtalya, Kuzeybatı Avrupa ve Rus topraklarına gidiyorlardı. Ermeni tüccarlar Hürmüz, Kazvin, Erdebil, Şamahı, Şabran, Nizoranya, Astrahan ve Moskova yolları üzerinden Rusya'ya ulaşıyorlardı ve bu yolların mesafesi 5950 km idi. Deniz yoluyla 48 gün ve kara yoluyla 75 gün sürüyordu.¹⁹⁶

¹⁹⁵ Baghandiantz, *The Armenians Merchant...*, s. 123.

¹⁹⁶ Chenciner, Magomedkhanov, *Persian Exports to Russia...*, s. 124.

F. Dibolo adlı Venedik büyük elçisi 1555 yılında Moskova, Gazan ve Novgoroti ziyaret ettiğinde birçok Ermeni tüccarlarını gördüğünü ve onların çeşitli doğu mallarını oraya götürdüğünü yazmaktadır. Aynı şekilde Cenevizli yazar Pavul Evei 1567 yılında Haşter Han'ı ziyaret ettiğinde birçok doğu tüccarlarının özellikle de Ermeni tüccarların bu şehirde önemli ölçüde ticaretle uğraştığını kaydetmektedir. Gerçi Ruslar doğu mallarının girişini ve ticaretini sınırlamış olsa da, doğu mallarının Rusya'da çok görüldüğünü belirtiyor. Rus tüccarları doğu mallarını Ermeni tüccarlardan satın alıyorlardı. Satın alınan malları Rusya'nın en uzak bölgelerine götürüp satıyorlardı. 16. yüzyılda Ermenilerin ana ticaret ürünü ipek idi. Ancak onlar ipeğin yanında kıymetli taşlar, deri, kabuk, mum ve başka kıymetli eşyaları da satıyorlardı. Haşter Han en önemli ticari kesişim noktasında bulunuyordu. Kuzey ve güney uluslararası ticari yolunu birbirine bağlıyordu. Ermeni tüccarlar Şamahi, Haşter Han, Gazan, Arhangelsk, Tur, Novgorod ve Karadeniz, Akdeniz kenarında ve Baltık'ta faaliyet gösteriyorlardı. Hatta Haşter Han'ı Ruslar işgal etmeden önce Ermeni tüccarları Rusya ile ticaret yapıyordu. Çeşitli Buhara, Hiva, İran ve Hindistan mallarını oraya götürüyorlardı.¹⁹⁷

İran 1658 yılında mecburen Rusya ile yeniden ilişki kurmak istedi. Çünkü Rusya ve İran ilişkileri uzun süreden beri kötüydü. Öte yandan Safevi Devleti'nin iç savaş ve çatışmalarından dolayı ekonomisini olumsuz etkilenmişti. Müzakerede Rusya'nın siyasi-ekonomik motivasyonu ve İran'ın ise ticari amaçları takip ettiği ortaya çıktı. Bu nedenle bazen Safevi'ler açısından Rusya Devleti Osmanlıdan daha tehlikeli bir düşman olarak görülebiliyordu. Çünkü Rusya'nın Kafkasya'ya karşı siyaseti Safevi Devleti'ne göre daha riskli görünüyordu. Rusya'nın Kafkasya'da amacı Osmanlı'ya karşı güçlü bir askeri üs kurmaktı. Rusya'nın devlet adamları bu hedefe ulaşmak için Ermeni tüccarlarının sermayesinin çok değerli olduğunu düşünüyorlardı. 17. yüzyılın ortalarında Rus Devleti merkantilist siyaseti ön plana aldı. Bu siyasetin amacı Rus dış ticaretini güçlendirmektir. Çar Aleksey kendi ekibini tekrar-tekrar doğu'ya (İran, Çin ve Hindistan) gönderiyordu. Rusya'nın hedefi doğu özellikle de İran'ın ticari mallarına ulaşmaktır.¹⁹⁸ Böylece II. Şah

¹⁹⁷ Baghandiantz, *The Armenian Merchant...*, s. 123-124.

¹⁹⁸ Karzan, *İran ve Qaziyeyi İran*, s. 662-663.

Abbas 1642-1666 yıllarında İran'ın Rusya ile olan ticari ve siyasi ilişkilerini kesmek istiyordu. Bu nedenle Şah resmi davetlerden uzak duruyor ve kendi heyetini de Rus sarayına göndermiyordu. II. Şah Abbas, I. Şah Abbas ve Şah Safi gibi Ermeni tüccarlarını kendi diplomatik adamları olarak kullanıyordu. Ermeni tüccarların bu dönemde çok etkili olabileceğini düşünüyordu. Culfa Ermeni Şirketi'nin temsilcisi Khaja Zakar Şahrimaniyan 1660 yılında Moskova'ya gidip Çar Aleksey Mikhailovich'ya hediyeler önerdi. En değerlisi de elmas yatağı idi. Bu hediyelerin amacı Rusya Devletine Ermeni şirketlerinin ne kadar gelişmiş olduğunu göstermekti. Ticari ilişkilerin daha geniş bir şekilde devam etmesi için Moskova'da Ermeni ticari temsilcisi Şahrimaniyan ve Rus Devletinin yetkilileri bir araya geldiler ve Khaja Şahrimaniyan Rus Devletinden yana taraf olduğunu ilan etti. Bu toplantıda Khaja Şahrimaniyan: *“Çar ile şah kardeşlik ilişkisine devam ederse, biz de onlara hizmet etmekten gurur duyacağız”* ve *“Şah yayınladığı bir fermana göre Ermeni Şirketlerinden vergi almıyor. Rusya da Ermeni Şirketlerinden vergi almaya Ermeniler de Çar Devletinin hizmetinde olumaktan daha mutlu olacak”* ifadelerini kullandı. Khaja Şahrimaniyan'ın Şah tarafından bir yetkili olarak Rusya'ya gönderildiği açıktır. Şahrimaniyan'da Rusya ve İran ticari ilişkilerinin daha da güçlü olması için çok çalışıyordu. (Khaja Şahrimaniyan'ın kendisi zengin ve nüfuzlu bir ailedendi. Belgelere göre Şahrimaniyan Nahararha ya da eski Ermeni Padişahlarının ailesindendi. Onların doğu ve batıyla ticari ilişkileri vardı. Rusya ile ticari ilişki kurmayı çok istiyordu). Yeni Culfa'da bir Katolik Karmelit Mezhebi üyesi Şahrimaniyan ailesine dair şunları söylemektedir: *“Şahrimaniyan ailesi çok zengindir ve dünya'nın her bir tarafına yayılmıştır”*.¹⁹⁹

Kuzey Karayolu: Kuzey yolu keşfedildikten sonra Avrupa'nın güçlü devletleri Rusya üzerinden İran ile ticaret yapmaya çalışıyordu. Çünkü Doğu Akdeniz yolları Venedik ve İtalya Devletleri'nin hakimiyeti altındaydı. Hint okyanusu ve Basra körfezi ise Portekizlerin elindeydi. Hollanda ve İngiltere Devleti'nin amacı Volga ve Hazar yolu üzerinden İran piyasasına ulaşmakken, öte yandan da uluslararası ticari yollarına hakim olmayı düşünüyorlardı. Bu şekilde Hollanda ve İngiltere uluslararası ticaret yollarını elde etmeye çalışıyorlardı. Kuzey yolu (Volga yolu) Osmanlı karayolu, Afrika deniz yoluna

¹⁹⁹ Baghandiantz, *The Armenian Merchant...*, s. 131-132.

göre daha kısa idi. İsviçreli seyyah Kielburger'e göre İngiltere'den Basra Körfezi'ne kadar deniz yolu yaklaşık bir buçuk yıl sürüyordu. Halbuki Finlandiya nehri ve Volga-Hazar deniz yolu üzerinden Hollanda'dan İran'a kadar olan yol 7-8 ay sürüyordu. İsviçreli Kielburger neticede kuzey yolunun en kolay ve tehlikesiz olduğunu belirtmektedir. Diğer kuzey yolunun (Volga-Hazar) önemi Osmanlı karayoluna göre tüccarların düşük gümrük vergi ödemeleriydi. Arhangelsk yolunda %10, Moskova'da %5 gümrük vergisi ödüyorlardı.²⁰⁰ Ama Volga-Hazar yolunun kötü yönleri de vardı. Özellikle kış mevsiminde büyük sorunlar çıkıyordu. Az gelişmiş gemilerle kışında yolculuk yapmak çok tehlikeliydi. Öte yandan kazak haydutları Volga yollarında pusudaydı²⁰¹.

16. yüzyılın yarısından 17. yüzyılın sonuna kadar tüm Avrupalı Devletleri kuzey ticaret yolunun hakimiyetini Rusya'dan almak için çok çalıştıysalar da başarılı olamadılar. Rus şirketleri hem zayıf oldukları için hem de sermayeleri az olduğu için Rusya Devleti iç ekonomisini korumak ve Rus şirketlerini geliştirip güçlendirmek amacıyla Avrupa Devletlerinin Rusya üzerinden ticaret yapmalarına izin vermiyordu. Çünkü Rusya Şirketleri Avrupalı Şirketlere göre zayıftı ve Rus Devlet'i kendi şirketlerinin Avrupa Şirketlerine bağımlı kalmasını istemiyordu.

Rusya şirketlerini güçlendirmek için ilk kez resmi olarak Moskova'da 1586 yılında siyasi ilişkilerini kurmaya başlamıştır. Rusya ve İran görüşmelerinde Osmanlıyı ortak düşmanları olarak değerlendirmeleri diplomatik ilişkilerin başlamasına neden oldu. Bu dolayısıyla Rusya'nın Kafkasya ve Hazar denizine nüfuz sahibi olması anlamına geliyordu.

Rusya İsveç'i 1595 yılında ele geçirdikten sonra Kırım Hanlarına karşı sürdürdüğü mücadeleyi arttırdı. 1603-1612 yıllarında ki çiftçi mücadelesiyle birlikte Polonya ve İsveç istilalarından dolayı Rusya'da bir karışıklık meydana geldi. Rusya bir yandan Avrupa yollarını ele geçirirken, öte taraftan doğu ile ticari ve siyasi ilişkisini güçlü bir şekilde devam ettirmek istiyordu. Rus tüccarı Fiudorkutif, 1623-1624 yılında İran'ı ziyaret ettiği zaman, İran'da gördüğü ticari merkezler, İran, Rusya, Hindistan ve Çin ticari yolları,

²⁰⁰ Baghandiantz, *The Armenian Merchant...*, s. 140-141.

²⁰¹ *Bayburdiyan, Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 125.

yabancıların ticareti, ipek böceklerinin eğitimi, Farsların kültür ve gelenekleri ve benzeri şeyler onun bir hayli dikkatini çekti.²⁰²

I. Şah Abbas (1587-1629) yılına kadar Safevi Devleti'nin başındaydı. 1590 yılında Osmanlı ile bir barış antlaşması imzaladılar. Safeviler antlaşmadan sonra ülkeyi toparlamak ve yeniden güçlendirmek istiyordu. Abbas yaptığı reformlarla istikrarı sağladıktan sonra Osmanlılara verdikleri toprakları geri almak için 1603'te savaş ilan etti. Bu durumda İran Rusya'ya yaklaşarak Osmanlılara karşı siyasi ve askeri anlaşma imzalamayı düşünüyordu.²⁰³ Şah Abbas 1611 yılında iki tüccar, bir Ermeni mezhebenden olan adamından oluşan bir ekibi Rusya ve Polonya'ya gönderdi. Hedefleri bu ülkelerle Osmanlı'ya karşı işbirliği yapmaktı. Ama Şahın bu çabaları boşa gitti. Neticede Rus ve İran ilişkisinin bozulmasına neden oldu. Ruslar bu ekibi ajan olarak değerlendirdi ve hapsetti. Ermeni tüccarla üç yıl hapis yattıktan bu hapishaneden kurtulabildi ve İran'a geldikten sonra tüm hikayeyi I. Şah Abbas'a anlattılar. Şah da Haşter Hanın hakimini tehdit etti. Neticede Marina Mnişk aracılığıyla diğer İranlı ekipler de 1614 yılında serbest bırakıldı. I. Şah Abbas Rusya'nın nüfuzundan korkuyordu. Rusya Dağıstan üzerinden Güney Kafkasya'ya nüfuz etmek üzere idi. I. Şah Abbas da Rusya'nın nüfuzunu kendisine tehdit olarak görüp askeri hazırlığa başladı. Adı geçen ülkeler İran ve Rusya arasında bir mücadele ve hakimiyet alanına döndü. Bu nedenle I. Şah Abbas Osmanlı ticari karayollarını değiştirip, Osmanlı'ya ekonomik darbe vurmak amacıyla hiç bir çaba göstermedi. Osmanlının ticari güzergahı yerine Volga-Hazar deniz yolunu kullanmak istemedi. Yalnız Basra körfezini kullanmaya devam etti. I. Şah Abbas döneminde Rusya ve İran siyasi, ticari ve ekonomi ilişkileri daha fazla gelişemedi. Bu dönem de Rusya ve İran sadece Ermeni Culfa tüccarları aracılığıyla ticaret yapmaya devam ediyordu. 1626 yılında bir grup Ermeni tüccarı çeşitli doğu mallarıyla Moskova'ya girdiğini belirtmektedir. Moskova arşivinde çıkan bir yangın sebebiyle 1626 yılı öncesine ait belgeler kaybolmuştur. Bu yüzden 17. yüzyılın ilk yarısında Ermeni ile Rus ilişki hakkında elimizde hiç bir belge yoktur. Ancak Ermeni ve Rus ticaretinin hiç kesilmeden devam ettiği kesindir. Bu dönemde

²⁰² Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 126.

²⁰³ Aydoğmuşoğlu, "I.Şah Abbas Devrinde...", s. 367-368.

Anadolu Ermenilerinin özellikle Tokat Ermeni tüccarlarının Rusya ile çok sıkı ticari ilişkileri vardı.²⁰⁴

Ermeni Tüccarların Rusya ile İhracatı ve İthalatı:

Ermeni tüccarları genel olarak zeytin, meyve, mum, bal, kahve çeşitli doğu süslemeleriydi. Rusya'dan İran'a deri, kürk, demir ürünleri, ahşap ürünleri, elbise, mum, yağ, batı tekstilleri ve bakır ihraç ederlerken, İran'dan ham ipek, pamuk, elbise, halı, mücevher ithal ediyorlardı.²⁰⁵ Özellikle Osmanlı'dan Rusya'ya gümüş götürüyorlardı. Rusya'dan da hububat, deri, kabuk, demir ve başka şeyleri Osmanlıya getiriyorlardı. Anadolu'daki Ermeni tüccarları Rusya'ya deniz yolları üzerinden gedip geliyorlardı. Deniz yolu Konstantinopolis'den başlayıp Sinop, Kafa, Azak'tan geçip Don ve Oka nehrinden Moskova'ya kadar olan uzun bir yolu gidiyorlardı. Konstantinopolis'ten Edirne, Aklarma, Açakif, Porkup, Putiyol, Surseki, Nogord, Briyaxsk, Birin, Kaloga'yı geçerek Moskova'ya ulaşabiliyorlardı.

Kırım Ermeni Tüccarları: Kırım Ermeni tüccarları Osmanlı ve Rusya arasında ticaret yapıyorlardı. Bu sebeple Moskova'da Ermeni ve diğer milletlerin tüccarının sayıları artmaktaydı. Bazı Ermeni tüccarlar Rusya'ya yerleşip orada hayatlarına devam etmekteydi. Ermeni tüccarlar genelde Kafkasya'dan gitmişlerdi. Böylece 17. yüzyılın ilk yarısında Ermeniler ve Rusya arasındaki ticarete geniş bir şekilde ticari gelişme olmadı. Çünkü Rusya ve İran'ın ticari ilişkileri siyasi ilişkilerine bağlıydı. I. Şah Abbas'tan sonraki şahlar antlaşma müzakerelerini Osmanlıya karşı Avrupalı ülkelerle devam ettirmedi. Bu nedenle Avrupalı ülkeler bir sonuç çıkartamayacaklarını anladı. İran Avrupa'daki mezhepsel ve siyasi çatışmalardan dolayı antlaşmaların gerçekleşeceğine inanmıyordu. Ayrıca Avrupa'nın büyük ülkeleri kendi yararları için Osmanlı ile ticari ilişkilerde bulunuyorlardı. İran 1639 yılında Zehab (Kasr-ı Şirin) barış antlaşmasını Osmanlı ile imzaladı. Bu antlaşmaya göre iki ülkenin sorunları bir yere dereceye kadar çözüldü. Yukarıdaki antlaşma yaklaşık yüz yıl devam etti. 1639 yılındaki antlaşmadan sonra İran kendi düşmanlığını

²⁰⁴ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 129.

²⁰⁵ Chenciner, Magomedkhanov, *Persian Export to Russia...*, s. 124.

Rusya'ya karşı artık gizlemiyordu. Hatta Kafkas ülkelerinden dolayı Rusya ile savaşa girdi. İran ve Rusya kasıtlı olarak diplomatik ve ticari ilişkilerini bozmak için çeşitli adımlar attı. Ermeni tüccarlar ise çeşitli sorunlara rağmen kendi ticaretlerine devam etti. Culfa Ermeni tüccarı İy. Tukliyan 1647 yılında Aleksey Mikhailovich'ten (Rus Çar) Rusya'ya serbest ticaret yapma talebinde bulundu.²⁰⁶

Ermeni tarihçisi Terho Hannants, İy. Tukliyan'a dair şunları kaydetmektedir: “*Tukliyan bir kaç sefer Rusya'ya ticaret yapmaya gitmiştir. 1647 yılında Çar Devletinden bir ferman aldı. Fermana göre gümrük vergisi ödemedi Rusya'ya ticaret yapabiliyordu*”.

Rusya-İran Siyasi ve İktisadi İlişkisi: Osmanlı ve Venedik savaşı ya da Girit savaşı 1640 yıllarında başladı. 1665 yılından sonra daha da şiddetlendi. Savaş Doğu Akdeniz ipek ihracatını çok olumsuz etkiledi ve şahın hazinesi çok zarar gördü. Bu dönemde Rusya ticari yolunu kullanmaktan başka çaresi kalmadı. İran ve Rusya ticari mallarını Kafkas üzerinden naklediyorlardı. Yıllık 2.000.000 (iki milyon) liralık bir ticarethacmi vardı.²⁰⁷ Şah Ermeni ticaret şirketi'nin temsilcilerinin Rusya'ya gönderilmesine karar verdi. İstipan Ramadamski ve Grigur Losikuf başta olmak üzere kırk Ermeni Moskova'ya gitti. Ermeni tüccarların görevi ham ipek ve diğer İran ticari mallarını ithalatı amacıyla Rusya'dan imtiyaz almaktı. Ermeni tacirleri Osmanlı'ya dair pek iyi şeyler söylemiyorlardı. Osmanlı yolunda hırsızlarla karşı karşıya kaldıklarını ve ticari mallarının çalındığını dile getiriyorlardı. Ermeni tüccarlar Rus Devleti, kendilerine Rusya topraklarında ticaret yapma izni verilirse ipek ticaretinden ciddi bir gümrük geliri elde edeceklerini ifade ediyorlardı. Yani Ermeni tüccarları Rus Devleti ile bir ticari antlaşma yapmaya çalışıyordu. Bu şekilde izin verilirse Nogorad ve Arhangelsk üzerinden Avrupa ülkelerine ipek ve diğer mallarını gönderilebilirdi.

Ermeni Şirketi, Rusya ve İran arasındaki en önemli aracı idi. Posuluski Prikaz'ın (Rusya dışişlerine bağlı olan bir şirket) belgesine göre Culfa tüccarlarına şah tarafından diplomatik bir görev verildiği anlaşılıyor. Culfa Ermeni tüccarları sadece Rusya'ya ticaret için

²⁰⁶ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 130.

²⁰⁷ Karzan, *İran ve Qaziyeyi İran*, s. 692-693.

gitmiyorlardı. Ticaretin yanında siyasi amaçları da vardı. Nedenlerden biri de Ermenistan'ı Osmanlı boyunduruğundan kurtarmaktı. Ruslar da bu konuda Ermenilerle çok ilgileniyordu. Bu dönemde Ermeni tüccarlarının siyasi düşünceleri Osmanlı'ya karşı yoğunlaşmıştı. Osmanlı'ya muhalif olan Avrupalı Devletlere çok ilgi gösteriyorlardı. 17. yüzyılda Ermeni camiasında, İran ve Rusya'nın Osmanlı İmparatorluğuna karşı anlaşması, bazen Ermeni milletini Osmanlı sömürgesinden özgürleştirdiği şeklinde algılanıyordu. Rus Devleti de Ermeni tüccarlarının kendilerine bu denli ilgisinden çok mutlu oluyordu. Çar Aleksey Mikhailovich 1667 yılında bir imtiyaz nameyi Culfa tüccarlara verdi. Bu imtiyaz name ayrıca ticari antlaşmanın yerine de geçerliydi. Buna göre Ermeni tüccarları tüm ipeği İran'dan Rusya'ya ve Rusya'dan batı Avrupa ülkelerine ihracat edebilirdi. Ermeni tüccarlar ticari mallarını bir şehirden başka şehre götürürse %5, malları yabancı ülkelere götürmek isterlerse ise %5 vergi ödüyorlardı. Antlaşmaya göre Ermeni tüccarları Avrupalı ülkelere geri dönerken Rusya topraklarından geçmeliydi. Avrupa'dan ithal eden mallardan Rus Devleti %7'lik bir vergi alıyordu. Ermeni tüccarlarının ticaretinden en fazla Rus Devleti yararlanıyordu. Rus Devleti Ermeni tüccarların güvenini temin etmişti ve hatta zararlarını geri ödeyeceklerine dair sözlerde bulunmuştu.²⁰⁸

Ermeni tüccarlar Rus Devletinden aldıkları imtiyazlar sayesinde Osmanlı yolunu kullanmak zorunda değildi. Kendi mallarını Hazar-Volga yolu üzerinden Rusya'ya ve Avrupalı ülkelere ihraç ediyorlardı. Bu imtiyazlarda özel bir şey daha vardı. Ermeni tüccarların İran'da başka yabancı tüccarlara ipek satmaları yasaklanmıştı. Sadece şahtan izin alanlar satabilirdi. 1667 yılında ki siyasi ve askeri antlaşma Ermeni tüccarlar ve Rus Devleti'nin temel ticari iktisadi ve siyasi ilişkisini oluşturuyordu. Moskova'da şöyle bir düşünce vardı. Ermeni tüccarlar Rusya'nın hazinesine o kadar para getiriyorlardı ki, Rus tüccarlar bu parayı asla getiremezlerdi. Ermeni tüccarlar başarılı olduğu için, Rus Devleti ticaretin önemli bir kısmını Rus tüccarlarından alarak Ermeni tüccarlara verdi. Rusya Ermeni tüccarlardan oldukça yüklü miktarda para kazanıyordu. 1667 yılındaki antlaşmanın yalnız iktisadi yönü değil siyasi yönleri de vardı. Rus araştırmacı Y. S. Zivakin Moskova'nın Osmanlı'ya karşı savaşlarında İran şahından büyük yardım alabileceğine inanıyordu. Ruslar

²⁰⁸ Bayburdian, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 133-135.

Ermenilere verilen imtiyazlarla kendi hayallerini gerçekleştireceklerini düşünüyorlardı. G. Hvanisiyan'a (akademisyen) göre 1667 yılındaki antlaşma Osmanlı ve İran iktisadi ve siyasi ilişkisini bozuyordu. Ama batı Avrupa ülkelerini Ermeni tüccarlarla ilişkilerini artırıyorlardı. Örnek olarak Avusturya'nın elçisi şöyle kaydetmektedir “*Moskova'nın Ermeni tüccarlarla ilişkisi ve antlaşması, Osmanlı ile düşmanlığı, İranlılarla dostluğu daha da derinleştirdi*”. Ayrıca Rusya, İran ve Polonya Osmanlı'ya karşı ortak bir antlaşmaya imza attı. Rusya elçisi kendi amacına ulaşmak için şahı hep korkutuyordu ve Osmanlının en yakın zamanda İran'a saldıracağını söylüyordu. Şah da kendi temsilcisi olan Grigu Lusiknts'i saraya çağırıp antlaşmanın doğru olduğundan emin misin diye tekrar sormuştu.²⁰⁹

Ermeni Tüccarların Afrika'ya Gittiğine Dair: Bazı bilgilere göre Ermeni Khajalar Atlas Okyanusu'nu geçerek yeni dünya (yengi dünya) yani Amerika'ya kadar gitmişlerdir. Afrika kıtası 18. yüzyılda Ermeni tüccarlar için bilinmeyen bir kıta değildi. Ermeni tüccarlar bu kıtaya özellikle Etiyopya'ya ve Fas'a ticaret yapmak amacıyla gidiyorlardı. 17 ve 18. yüzyılda sadece Ermeniler ve Rumlar Etiyopya ile ticaret yapıyorlardı. Ancak diğer Avrupalı tüccarlar oraya kadar gidemiyordu. Avrupalı tüccarlar gitmek istedikleri zaman Ermeni ya da Rum tüccarlarının elbisesini giyerek gidiyorlardı. Çünkü bazı mezhepsel rahatsızlıklardan dolayı misyonerler (dini tebliğ eden kişiler) 1632 yılında Etiyopya'dan sınır dışı etti. Genelde Avrupalıların Etiyopya'ya girmelerini yasakladı. Meşhur Rus tarihçi Turayif şöyle söylüyor: “*Ermeniler yıllar boyunca Etitopya'ya dini temsilci olarak gidip geliyordu. Hem de kendi ticaretlerini yürütüyordu*”.²¹⁰

²⁰⁹ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 136-138.

²¹⁰ Bayburdiyan, *Nagsh e Aramen- i- İrani der...*, s. 115.

SONUÇ

Safevi Devleti ilk kurulduğunda, çeşitli savaşlardan ve dış saldırılardan dolayı İran'ın ekonomisi zayıflanmıştı. Osmanlı ve Özbekler İran'ın en önemli şehirlerini ele geçirmişti. Onlardan biri de ipek üretilen merkezleri idi (Gilan, Mazandara, Kazvin, Horasan). I. Şah Abbas Safevi Devleti'nin başına geçince Osmanlı ve Özbeklerden ipek üretilen merkezlerini geri aldı. Bu nedenle İran'ın ticareti tekrar canlanmaya başladı. ülkesini geliştirmek için çok çaba serfetti. I. Şah Abbas devleti'nin iç ve dış politikada güçlü olmasının ancak ticaretin canlanması ile mümkün olacağına inanıyordu. Şah Abbas kendi ülkesinde ticareti canlandırmak ve ekonomiyi güçlendirmek için bir çok kervansaray inşa etti, ticari merkez kurdu ve yollar yaptırdı. Ticari taşımacılığı kolaylaştırmak için yollara taş döşedi. Yollarda güvenlik tedbirlerini artırdı.

I. Şah Abbas'ın döneminde ticaret, n en büyük kısmı Osmanlı ve Hindistan ile yapılıyordu. Osmanlı'dan ticari mallar Yeni Culfa Ermenileri aracılığı ile İran'a götürülüyordu. Bu ticari malların en önemlisi bakır, gümüş ve altın idi. Çünkü İran bu kıymetli madenlere hem kendisi üretmediğı için hem de silah yapımında kullanmak amacıyla ihtiyaç duyuyordu. Bu nedenle Şah Abbas ve diğer Safevi Şahları dış ticareti açık tutmak zorundaydı. Bunun karşılığında Osmanlı İmparatorluğu'na pek endüstrisi için ham ipek ihraç ederek büyük kazanç sağlıyordu. Kısacası Osmanlı ve Safevi Devletleri ticari amaçlar doğrultusunda birbirine muhtaçtı. İran'nın ipeğı Ermeniler tarafından Tokat, Halep ve Bursa'ya götürülüyordu. Osmanlı'ya gelen İran ipeğinin büyük bir kısmı Avrupa'ya ihraç oluyordu. Şah Abbas da Osmanlı'nın İran ipeğı üzerinde kazandığı parayı, iki devlet arasında girişiln siyasi rekabetten dolayı kesmek için arayaşa girdi. Dolayısıyla ticaret yolunu karadan denize çevirmek için çok çalıştı. Ancak başarılı olamadı. 16. ve 17. yüzyılın ilk yarısında Osmanlı Devleti, Venedik ve İran dünya ticaretinin ana arteri olan Yakındoğ-Hindistan ticaretinden önemli kazançlar elde etmişlerdi. Hatta İran, Şah Abbas döneminde en yüksek ticaret hacmine ulaşmıştı. Bu ticarete ipek ve Hint baharatı başta olmak üzere birçok yerel ve uluslararası ticari mallar Avrupa ve Osmanlı ticari merkezlerinde görülmekteydi. İran kendi ticari mallarının yanında Hindistan ve başka ülkelerin ticari mallarını İran ticari malı olarak Osmanlı ve Avrupa'ya ihraç ediyordu. Safevi Devleti yalnız Osmanlı ve Hindistan

ile ticari ilişki kurmakla kalmıyordu, aynı zamanda Rusya ve Arap Yarımadası ile de bağlantı kuruyordu. İran'ın dış ticaretinde özellikle İran'ın ipeğin taşınması konusunda Yeni Culfa Ermenilerinin büyük rolü vardı. Ayrıca Basra körfezinde deniz ticareti Portekizlilerin elindeydi. Daha sonra 17. yüzyılın ilk yarısında Portekiz ve İspanyolların yerini İngiltere ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri aldılar. Tabii buarada şu hususu da belirtmekte fayda vardır, Hindistan-Yakındoğu ticareti (Hindistan, İran-Osmanlı-Avrupa) 17. yüzyılın ilk yarısından itibaren Atlantik ekonomisinin muazzam gelişmesi sonucu eski önemini yitirdi. Bu ticaretin yerini Amerika'da yetiştirilen tütün, şeker, pamuk ve kahve ticareti aldı. Pamukluların moda olmasıyla ipek ticaretinin önemi azaldı. Hollanda ve İngiliz Doğu Hindistan Şirketleri Basra ile Gombroon (Bender Abbas) limanına yaptıkları ithalatta ipeğin yerini pamuk almaya başladı. Bu şekilde 17. yüzyılda Amerika kolonilerinin sahip olduğu ürünler dünyada hızla yayılınca Ortadoğu önemini kaybetti. Yakın Doğu-Hindistan ticareti uluslararası ticarete önemli ana yol olma özelliğini kaybedince Venedik, Osmanlı ve İran bundan etkilendi. Osmanlı-İran çatışmaları, alternatif yolları gündeme getirdi. Basra körfezi üzerinden güzey yolu ile Avrupa'ya uzanan birinci yol ve Rus topraklarından Batı'ya ulaşan kuzey yolunun işlerliği için çok çaba sarfedildi. Ancak tüm çabalara rağmen İran ticaretinde Osmanlı toprakları önemini devam ettirdi. 16. yüzyılda Venedik, Osmanlı ve İran dünyadaki ticari rollerini korumak için uğraşsa da değişim kaçınılmaz oldu. Bu değişim İran'da Şah Abbas'ın son dönemlerinde görüldü. Bu süreç sonraki Safevi Şahlar döneminde de devam etti.

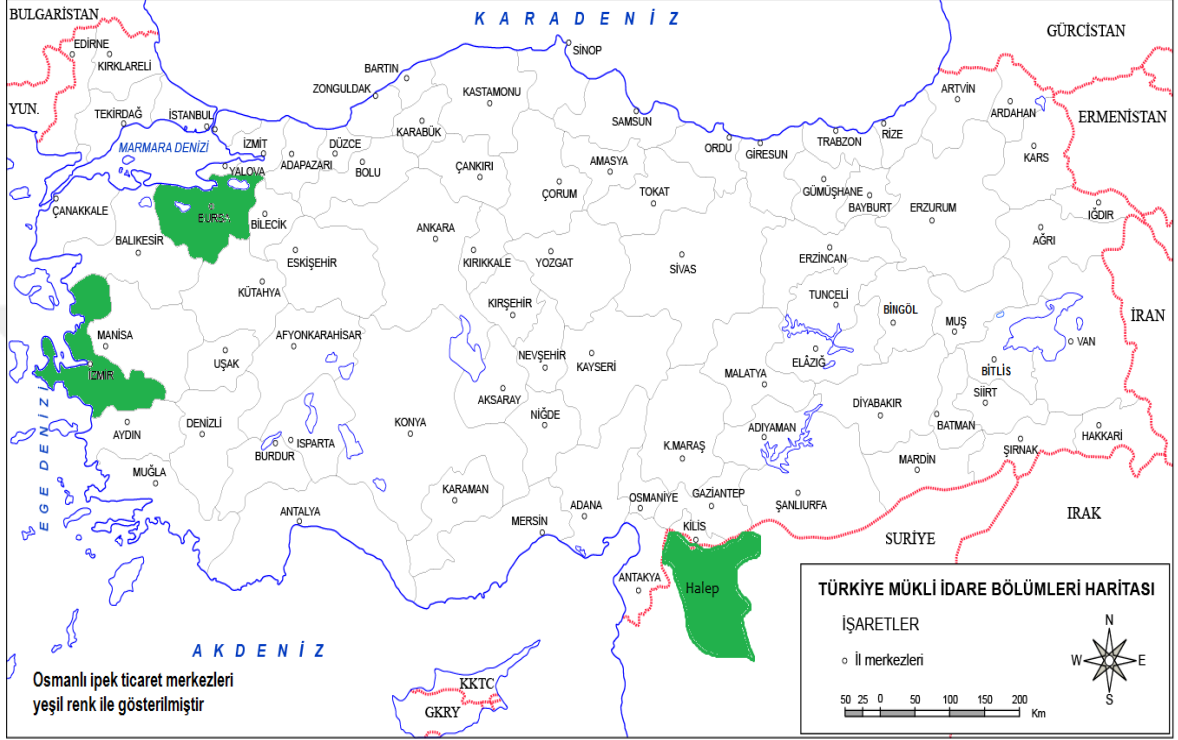
Şah Abbas saltanatı döneminde iç ve dış ticareti geliştirmeye çalışıyordu. Bu gayretleri sonucu onun döneminde İran iktisadi açıdan oldukça gelişti. Şah Abbas, yabancı tüccar ve temsilcilerin ipeğin fiyatının sabitlenmesine dair olan önerilerini İran ticaretinin zarar görmemesi için kesinlikle kabul etmemiştir. Bu şekilde İran'a gelen ticari malların fiyatı artınca, Şah Abbas da İran'da ipeğin fiyatını artırarak ticari dengeyi sağlayabilirdi. Şah Abbas'ın kendi otoritesini tesis edip iç ve dış ticareti geliştirerek Safevi Devleti'nin ekonomik durumunu düzeltmesi sonucunda Avrupa ülkeleriyle diplomatik ilişkileri de yoğunlaştırmıştı. Onun başarılı eylemleri sonucunda batılı temsilciler İran'a gelmişlerdir. Öte taraftan Avrupalı şirketler 17. yüzyılın başlarında İran'a gelmeye başladılar. İngiliz,

Hollanda ve Fransa Doğu Hindistan Şirketleri İnan'a birçok avantaj sağlamıştır. İnan Ermeni tuccları mallarını İnan'dan Hindistan'a ve oradan da Avrupa'ya taşıyorlardı. Bu Şirketlerin gelişmiş ve silahlı gemilerinin olması korsanlara karşı bir gavenlik sağlamaktaydı. Bu gemiler malların yanında yolcuları da taşıyordu. İngiliz ve Hollanda Doğu Hindistan Şirketleri İnan'ın ticari mallarının parasını, Avrupa tekstil urunleri ve başka mallar ile oduyordu. Bu Şekilde kurulan çok yonlu ilişkiler neticesinde hem ekonomi hem de ticari hacim hız kazanmıştır. İnan'ın refah dizeyi yukselmiŐtır.

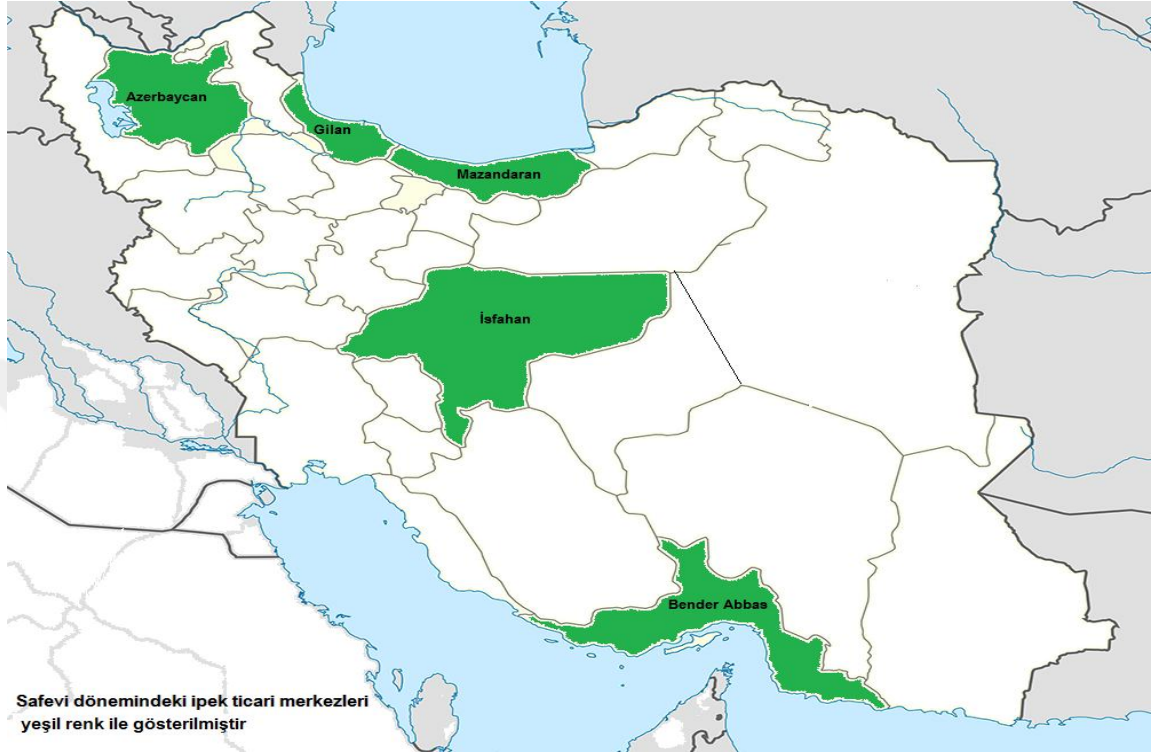

Ekler

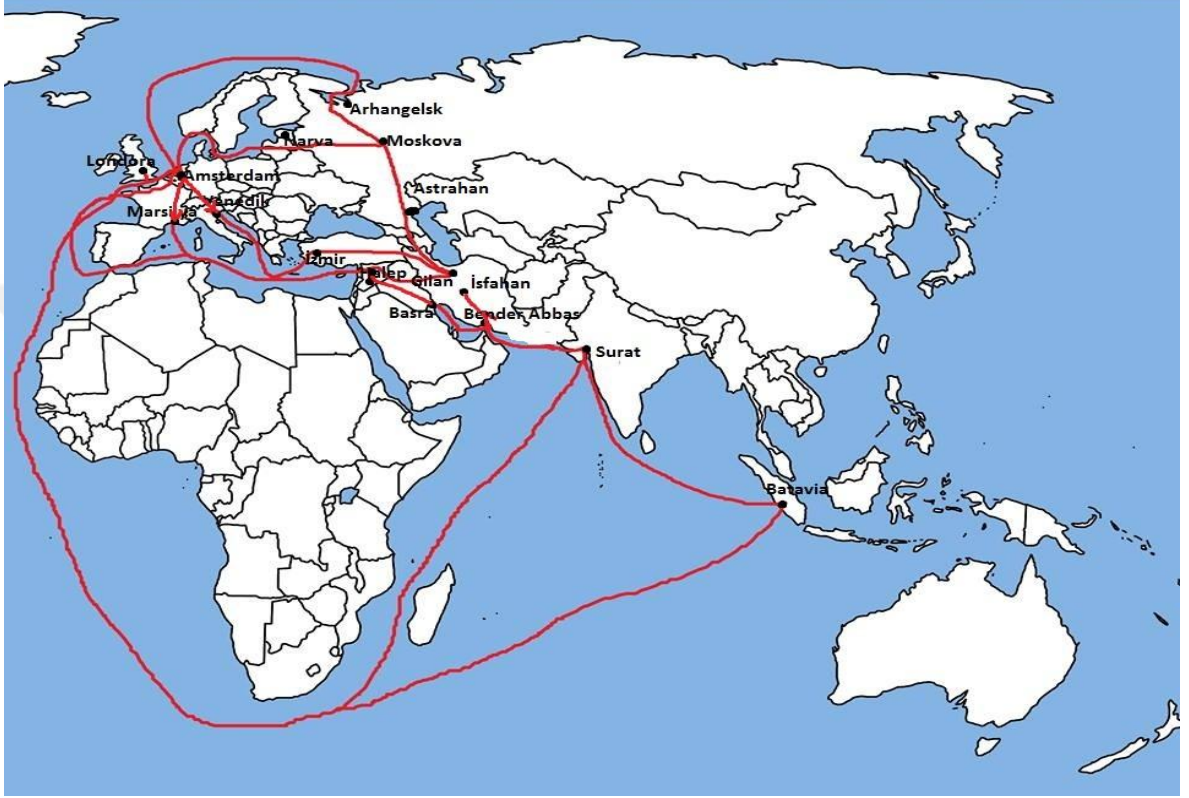
Ek 1:

Ek 2:

Ek 3: XVII. Yüzyılda Ermeni Tüccarlarının kullandığı kara ve deniz ticaret yolları (Rudolph Matthee'den ve XIX. yüzyılda George Nathanael Karzan örnek alınarak çizilmiştir).

KAYNAKÇA

Kitaplar

- AFDHAL, Al-Mulk, Gholam Hussin, *Afdhal Al-Tawarikh*, Cilt 5, Tahran: Nashr-e Tarikh-e Iran, 1982
- AYDOĞUMUŞOĞLU, Cihat, Şah Abbas “Devrinde (1587-1629) İran’da Ticaret Hayat”, *Ankara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi (TAED)*, Sayı: 48, Erzurum, 2012.
- BABAIE, Sussan ve diğerleri, *The Slaves of The Shah*, New Elites of Safavid Iran, London: I.B. Tauris& Co Ltd, 2004.
- BAGHANDIANTZ, Ina, *The Armenians Merchants of New Julfa: Some Aspects of their International Trade in Late Seventeenth Century*, Columbia University, 1993
- BAYBURDIYAN, Vahan, *Nagsh e Aramen- i- Irani Der Ticaret Beynalmilali Ta Payan -e Sedde i Heftdehom e Miladi*, Tahran: 1996.
- BAYENDER, Ghulam Ali, *Khaliji Fars*, Tahran: Bunyadi Mouqfat, 1317.
- CHARDIN, Sir John, *Seyyahatname-i Chardin*, Cilt 4, (çev.) Muhammet Abbasi, Tehran: Emir Kebir, 1350.
- ET AL GRANTOSKY, E.A, *Tarikh İran Az Zamani Bastan Ta Emroz*, (çev.) Kay Khesraw Kişaverzi, Tahran: Pouyesh Press, 1980
- FELSEFI, Nasrullah, *Zindegi Şah Abbasi Avel*, Tahran: Danişgahi Iran, 1972
- FERRIER, Roland, “Trade From Mid 4th Century To The End Of Safavid Period”, *Cambridge History of İran*, Vol: 6, London: Cambridge University press, 2009.
- FRYER, John, *A New Account of East India and Persia*, Vol. 2, London: Hakluyt Society, 1912.
- GROUSSET, Rene, *Ermenilerin Tarihi*, (çev.), Sosi Dolanoğlu, İstanbul: Aras Yayıncılık, 2005.
- HABIBI, Hassan, Wasiqi Mohammad Baqir, *Barrasi Tarikhi, Siyasi ve Ejtimayi Asnadi Bender Abbas*, Bonyadı İran Shinasi, 2008.
- İNALCIK, Halil, *Osmanlı İmparatorluğu ’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi*, Cilt I, (çev.) Halil Berktaş, İstanbul: Eren Yayıncılık, 2000.
- İNALCIK, Halil, *Bursa Araştırmaları*, Bursa: Furkan Ofset, 2012

- ISMITH, Yan, *Sefername*, (çev.) Dariyuş Meclisi ve Hüsseyin Abu Turabiyân, Tahran: Tahur Kütüphanesi.1356.
- ITIMAD AL- Saltanah, Mohammad Hassan Khan, *Tarikhi Montazam Naseri*, Cilt 3, Tahran: Dünyayi Kitab, 1988
- JUDA, Tadeusz .ST. J. Krusnski, *Sefername*, (çev.) Abdul Razzaq Danbali Mafton, Meryem Mir Ahmedi, Tahran: Tous Press,1984.
- KARZAN, George Nathanael, *Iran va Qazıyyeh Iran*, (çev.) Vahid Mazandarani, Tahran, Entesharat-e Elmi va Farhangi, 2001.
- LACHART, Lawrece, *Inqerez-i Selseleh-i Safeviyye*, Ismeil Devlet Şahi, Tahran: İntişarati İlmî ve Ferhengi, 2004.
- LUFT, Paul, *Iran Der Ahdi Şah Abbas II*, (çev.) Keykavus Jehan Deri, Tehran: İntişarati Vezareti Harice, 1380.
- Matthee, Rudolph, *The Politics of Trade in Safavid Iran: Silk For Silver 1600-1730*, CambridgeUniversity Press, 1999.
- MEHDEVI, Abdurrıza Huşenek, “Tarikh-i Revabit-i Kharici-i Iran: Az İbtida-i Devrân-i Safeviyye Ta Payan-ı Jang-i-Dovvom-ı Jahânı (1500-1945)”, Tahran: Muessese-i İntişarat-i Emir Kebir, 1377.
- MINORSKI, Vladimir, “Sazmani İdari Hükümeti Safevi”, (çev.) Mesood Rajab Niya, Tahran: İntişarat Emir Kebir, 1378.
- MUQAMI, Jehangir Qayim, Asnadi Farsi, Türki ve Arabi dar Arşivi milli Portegal dar barayi Hürmüz ve Khaliji Fars, Cilt I, Tahran: Artishi Jemhuri İnan.
- NAVAYI, Abd al-Husain, *Asnad ve Mokatebat-e Siyasi Iran Shah Safi*, Tahran: Bonyad-e Farhang-e Iran, 1981.
- OLEARIUS, Adam, *Safarnameyi Moskov ve Iran*, (çev.) Ahmad Bihpor, Tahran: İntişarati İbtikar, 1363.
- ÖZ, Mehmet, *Kanun-ı Kadimin Peşinde Osmanlı'da “Çözülme” ve Gelenekçi Yorumcuları*, İstanbul 2010, s. 127-138.
- ÖZBARAN, Salih, *Portekizli Seyyahlar: İnan, Türkiye, Irak, Suriye ve Mısır Yollarında*, İstanbul: Kitap Yayınevi, 2007.
- RAVANDI, Murtaza, *Tarikh-e Ejtema-i Iran*, Cilt 5, Tahran: Negah Press, 2003.

- RAY, Sukumar, *Humayun In Persian*, (çev.) Kivan Fruzinde Shehreki, Tahran: Arun, 1363.
- ROSS, Edward Dension, *Sherley Sir Anthony And His Persian Advanture*, London: 1933.
- ROTA, Giorgio, “Safevi İrani ile Venedik Cumhuriyeti Arasındaki Diplomatik İlişkilere Genel Bir Bakış”, *Yeni Türkiye Yayınları*, Ankara: 2002.
- SADİQİ, Maqsood Ali, *Safeviyye dar Gustereyi Tarikh-i İnan Zemin*, Tebriz: Danişgahi Tebriz, 1383.
- SAVORY, Roger, *Iran Under Safavids*, Cambridge: Cambridge University Press, 1980.
- Sefername Hayı Vinziyan der Iran*, (çev.) Manuchihr Amiri, Tahran: Khovarazmi, 1381.
- SHAMIM, Ali Asghar, *Iran der Dowre-ye Saltanat-e Qajar*, Tahran: Behzad Press, 2008.
- SÜMER, Faruk, *I. Şah Abbas*, İstanbul: DiA, 1988.
- T. WILSON, Sir Arnold, *The Persian Gulf*, (çev.) Mohammad Sayidi, Tahran: İntişarat İmi ve Ferhangi, 1366.
- TAJBASH, Ahmed, *Iran der Zaman-i- Safeviyye*, Tebriz: 1340.
- TAVERNIER, Jean Baptiste, *Safarname*, (çev.) Abu Trub Nori, Tahran: Sanayi, 1363.
- TURKMEN, Iskender Beg, *Tarikhi Alam Arayı Abbasi*, Tahran: Emir Kebir, 1387.
- Я.Манандян, *О торговле и городах Армении в связи с торговлей древних времен*, Ереван, 1954

Makaleler

- AHMADI, Nezhmet and Chehrmi Zehra Zarien, “Review Business Practices of The East India Company and the Impact on Maritime Commerce in the Era of the Safavid Persian Gulf”, *Quarterly Journal of History Department at İmam Khomeini Specialized University* Vol.5, No.14, Sonbahar 2011.
- AHMEDI, Nazhet, Zehra Zariyan Çihremi, “Berresi şiveyi-ticaret Kampani Hayi Hind Şarki ve Tesir An Ber Ticareti Deryayi Khaliji Fars Der Esri Safevi”, *Fasil nameyi İlmi, Tekhesusi Sukheni Tarikh*, 1390: 56-87.

- CHENCINER, Robert and Magomedkhanov, Magomedkhan, “Persian Exports to Russia from the Sixteenth to the Nineteenth Centuries”, *British Institute of Persian Studies*, 2009.
- FARMANYAN, Hefez F, “The Beginnings of the Modernization in Iran: The Policies and Reforms of I. Shah Abbas (1587-1629)”, Utah: Middle East Center University of Utah, 1969.
- FLOOR Willem, “The Dutch and the Persian Silk trade”, *Safevi Persian*, (Ed.) Charles Melville: Cambridge University, 1996.
- FLOOR, Willem, “The Dutch And The Persian Silk Trade”, Tahran: French Institute of Research In Iran,1993.
- NEJAD, Meryem, Mihriban Ekberi, “Sha Abbas-i Kebir Zendegi ve Neberdha-yi Kahraman-i Bozorg-i Milli”,Tahran: Şirket-i Mütalaat ve Neşr-i Kitab-ı Parsa, 1387
- FERRIER, R. W, , “The Armenians and the East India Company In The Persian In The Seventeenth And Early Eighteenth Centuries”, *The Economic History Review*, New Series Vol: 26, No. 1, 1973.
- RASTGU, Sadik, “Nekshi hayi Chandganeyi Kampani Hindi Sharki Der Asya”, *Ayami Vijeyi Tarikhi Muaasir*, Sayı: 64, 2010.
- SULTANİYAN, Abu Talib and Muradi, Anosh, “Revebiti Ticari Iran der Devreyi Safeviyye i Mutekhir ba Takya ve Nekshi Fal der An (Az Devreyi Shah Abbas Yekum Ta Payani Hükümeti Safeviyye)” İsfahan: Pojohish Hayi Tarikhi, Sayı: 2, 1391.
- SULTANİYAN, Abu Talib, “Kar Kerdi Ebrişum ve Nakşi Bazarganani Ermeni der İktisad ve Siyaseti Safevi” *Pejuhishname Tarikh Tamaduni Islami*, Sayı: 2, 2011
- TAJBASH, Ahmad, “Metalibi Chand Der Barayı Sefareti Mohammad Riza Beg Shah Sultan Hussain Be Ber Barı Loy Chardehum”, *Berresi Hayi Tarikh, Sali Nuhum*, Sayı: 2, 1353.

Diğerler

ASLANIAN, Sebouh. D, “From Indian Ocean To The Mediterranean: Circulation and the Global Trade Networks of Armanian Merchants from new Julf Isfahan, 1605-1747”, *Colombia University, Unpublished Phd. Disertation*, Colombia: 2007.

NAKİ, Emrah, “Şah Abbas Döneminde İspanya-İran İlişkileri (1587-1629)”, (Ankara Üniversitesi Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi,) Ankara, 2009.

YANAR Şenay, “Uluslararası Ham İpek Ticaretinde İran’ın Avrupa Bağlantıları Ve Culfa Ermenileri (Şah I. Abbas Dönemi 1587-1629)”, (Sakarya Üniversitesi Yayınlanmamış Doktora Tezi) Sakarya: 2014.

ÖZGEÇMİŞ

1988 Samangan/Afganistan doğumlu Zainullah KARİMİ ilk ve orta öğrenimini 1996 tamamladı. 2005 yılından liseden mezun oldu. 2007 yılında yerleştiği Belh Üniversitesi Eğitim Fakültesi Tarih Bölümü'nden 2010 yılında mezun oldu. Mezuniyet sonrasında bir süre Afgan Aid Şirketi'nde çalıştı.

